

REGIO ALBLASSERWAARD EN VIJFHEERENLANDEN

EEN ARCHEOLOGISCHE INVENTARISATIE, VERWACHTINGS- EN BELEIDSADVIESKAART

BAAC rapport V-08.0185

februari 2012

REGIO ALBLASSERWAARD EN VIJFHEERENLANDEN**EEN ARCHEOLOGISCHE INVENTARISATIE,
VERWACHTINGS- EN BELEIDSADVIESKAART**

BAAC rapport V-08.0185

februari 2012

Status

Definitief

Auteur(s)

ir. E.H. Boshoven
drs. A. Buesink
H.M.M. Geerts
drs. J.S. Krist
dr. ir. L.A. Tebbens
J.M.J. Willems

Colofon

ISSN: 1873-9350

BAAC-rapport: V-08.0185, Status: definitief.

Projectleider: ir. E.H. Boshoven

Auteurs: ir. E.H. Boshoven
drs. A. Buesink
H.M.M. Geerts
drs. J.S. Krist
dr. ir. L.A. Tebbens
drs. J.M.J. WillemsRedactie: dr. ir. L.A. Tebbens
drs. J.R. MoorenCartografie: ing. M. van Willigen
R. Sperwer
M. Zander

Copyright: de gemeenten Giessenlanden, Gorinchem, Graafstroom, Hardinxveld-Giessendam, Leerdam, Liesveld, Nieuw-Lekkerland, Zederik en BAAC bv, Deventer

---

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeenten Giessenlanden, Gorinchem, Graafstroom, Hardinxveld-Giessendam, Leerdam, Liesveld, Nieuw-Lekkerland en Zederik en/of BAAC bv te Deventer.

BAAC bv

Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie

Postbus 2015
7420 AA Deventer
Tel.: (0570) 67 00 55
Fax: (0570) 618 430
E-mail: deventer@baac.nlGraaf van Solmsweg 103
5222 BS 's-Hertogenbosch
Tel.: (073) 61 36 219
Fax: (073) 61 49 877
E-mail: denbosch@baac.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Samenvatting	7
1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Doelstelling	9
1.3 Ligging van het gebied	9
1.4 Leeswijzer	10
2 Onderzoeksopzet	11
2.1 Inleiding	11
2.2 Landschappelijke inventarisatie	11
2.2.1 Inleiding	11
2.2.2 Rivierduinen	11
2.2.3 Stroomgordels	12
2.2.4 Oeverwal- en dijkdoorbraakafzettingen	12
2.2.5 Bodemverstoringen	12
2.3 Archeologische inventarisatie	12
2.3.1 Inleiding	12
2.3.2 Archeologische monumentenkaart	13
2.3.3 Archeologische vondstlocaties	13
2.3.4 Woonheuvels	13
2.3.5 Archeologische onderzoeken	14
2.3.6 Literatuur	15
2.3.7 Historische bronnen	15
2.4 Veldinspectie	16
2.5 De producten	16
2.5.1 Landschappelijke eenhedenkaart	16
2.5.2 De archeologische waardenkaart	17
2.5.3 De archeologische verwachtingskaart	17
2.5.4 De archeologische beleidsadvieskaart	17
2.6 Beperkingen van het onderzoek en het kaartmateriaal	18
3 Ontwikkeling van het landschap	19
3.1 Algemeen	19
3.2 Ontstaansgeschiedenis van het gebied	19
3.2.1 Pleniglaciaal (Midden-Weichselien; 55.000-13.000 jaar BP)	19
3.2.2 Laat Glaciaal (Laat-Weichselien; 13.000-10.150 jaar BP)	20
3.2.3 Holoceen (10.000 jaar BP tot heden)	22
3.3 Reconstructie van het landschap voor de verschillende archeologische perioden	25
3.3.1 Het landschap in het laat-paleolithicum en vroeg-mesolithicum	25
3.3.2 De eerste holocene stroomgordels	25
3.3.4 IJzertijd	30
3.3.5 Romeinse tijd en vroege middeleeuwen	32
3.3.6 Late middeleeuwen en nieuwe tijd	32
3.4 Bodem	33
3.4.1 Inleiding	33
3.4.2 Rivierduinen	34

3.4.3	Stroomruggen en oevergronden	34
3.4.5	Komgebieden	35
3.4.6	Dijkdoorbraakafzettingen	36
3.4.7	Uiterwaarden	36
4	Bewoningsgeschiedenis	37
4.1	Midden- en Laat-Paleolithicum	37
4.2	Mesolithicum	37
4.3	Neolithicum	38
4.4	Bronstijd	39
4.5	IJzertijd	40
4.6	Romeinse tijd	41
4.7	Vroege middeleeuwen	42
4.8	Stand van zaken binnen het onderzoeksgebied	42
4.8.1	Inleiding	42
4.8.2	Mesolithicum	42
4.8.3	Neolithicum	44
4.8.4	Bronstijd	45
4.8.5	IJzertijd	47
4.8.6	Romeinse tijd	48
4.8.7	Vroege middeleeuwen	50
5	Historische ontwikkeling (vanaf de late middeleeuwen)	53
5.1	Algemene gebiedsontwikkeling	53
5.1.1	Ontginningen	53
5.1.2	Bewoning	56
5.1.3	Kunstwerken tegen wateroverlast	58
5.1.4	Oorlogsgeweld	63
5.1.5	Middelen van bestaan	64
5.1.6	Infrastructuur	65
5.2	Beschrijving van steden, dorpen, nederzettingen en kastelen	67
5.2.1	Algemeen	67
5.2.2	Gemeente Giessenlanden	67
5.2.3	Gemeente Gorinchem	72
5.2.4	Gemeente Graafstroom	78
5.2.5	Gemeente Hardinxveld-Giessendam	82
5.2.6	Gemeente Leerdam	85
5.2.7	Gemeente Liesveld	90
5.2.8	Gemeente Nieuw-Lekkerland	95
5.2.9	Gemeente Zederik	97
6	Archeologisch verwachtingsmodel	105
6.1	Inleiding	105
6.2	Synthese	105
6.3	Archeologisch verwachtingsmodel	107
6.3.1	Rivierduinen	107
6.3.2	Stroomgordels	107
6.3.3	Crevasse-afzettingen	107
6.3.4	Komgebieden	108
6.3.5	Historische kernen	108
6.3.6	Ontginningsassen / bewoningslinten	108
6.3.7	Woonheuvels	108

6.3.8	Kastelen	109
6.3.9	Elementen met cultuurhistorische betekenis	109
7	Achtergronden wetgeving en beleidsadviezen	111
7.1	Verdrag van Valletta en wetwijzigingen	111
7.1.1	Algemeen	111
7.1.2	De Monumentenwet 1988 en WAMZ	111
7.2	Archeologie en ruimtelijke ordening	112
7.3	Provinciaal archeologiebeleid	113
7.4	Gemeentelijk archeologiebeleid	113
7.5	Beleidsadviezen	114
7.5.1	Inleiding	114
7.5.2	Archeologische rijksmonumenten	115
7.5.3	Overige AMK-terreinen	116
7.5.4	Potentiële gemeentelijke archeologische monumenten	117
7.5.5	Zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd	118
7.5.6	Zones met een middelmatige archeologische verwachting voor resten uit middeleeuwen en nieuwe tijd	121
7.5.7	Zones met zeer hoge archeologische verwachting voor ijzertijd-Romeinse tijd	122
7.5.8	Zones met een zeer hoge archeologische verwachting (donken)	124
7.5.9	Zones met een hoge archeologische verwachting	125
7.5.10	Zones met een middelmatige archeologische verwachting	127
7.5.11	Zones met een lage archeologische verwachting	128
7.5.12	Historische elementen of archeologische vondstlocaties	129
7.5.13	Verstoorde terreinen	129
7.5.14	Zones waar reeds archeologisch (voor)onderzoek heeft plaatsgevonden	130
7.5.15	Toevalsvondsten	130
7.5.16	Toelichting van eventuele consequenties op de adviezen	130
7.6	Vrijstellingsnormen	136
7.6.1	Heipalen	136
7.6.2	Kabels, leidingen en overige lineaire elementen	137
7.7	Het archeologische traject	139
8	Aanbevelingen	141
	Geraadpleegde literatuur en kaarten	142
	Bijlagen	
	Bijlage 1 – overzicht van geologische en archeologische tijdvakken	
	Bijlage 2 – catalogus	
	a - Overzicht AMK-terreinen	
	b - Overzicht (potentiële) gemeentelijke archeologische monumenten en terreinen Gorinchem	
	c - Vondstlocaties ARCHIS	
	d - Vondstlocaties AWN	
	e - Correcties locaties woonheuvels	
	Bijlage 3 – catalogus onderzoeksmeldingen	
	Bijlage 4 – verklarende woordenlijst	
	Bijlage 5 – hoogtekaart met bodemverstoringen	
	Bijlage 6 – landschappelijke eenhedenkaart	
	Bijlage 7 – archeologische waardenkaart	
	Bijlage 8 – archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart	

Samenvatting

In opdracht van acht gemeenten in de regio Alblasserwaard/Vijfheerenlanden heeft BAAC bv voor het gehele grondgebied van deze gemeenten een archeologische inventarisatie uitgevoerd en vervolgens een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart opgesteld. Op de verwachtingskaart staan naast de reeds bekende archeologische waarden ook de te verwachte archeologische waarden in de vorm van zones met een bepaalde trefkans. Hiermee wordt een beeld verkregen waar archeologische sporen en vondsten in de bodem aanwezig kunnen zijn. Door aan de verwachtingskaart beleidsadviezen te koppelen ontstaan een kaart die gebruikt zal worden om een archeologisch beleid te kunnen voeren.

De archeologische verwachtingswaarden in het gebied zijn bepaald door een koppeling te maken tussen de landschapkenmerken en de bekende archeologische waarden om vervolgens elke archeolandschappelijke eenheid om te zetten in een archeologische verwachting. De aanwezigheid van een bepaald landschapstype zegt immers veel over de oorspronkelijke hoogteligging, ontwatering en bodemvruchtbaarheid; de drie factoren die bij de locatiekeuze van nederzettingen en akkers in het verleden een belangrijke rol speelden.

Startpunt bij de vervaardiging van de kaart was de provinciale Cultuurhistorische Hoofdstructuur. Deze CHS is opgesteld om te gebruiken op provinciaal niveau. Voor gebruik op gemeentelijk niveau mist de kaart detailinformatie.

De bekende archeologische en historische waarden zijn op de verwachtingskaart opgenomen, omdat in de directe omgeving ervan archeologische resten in de bodem aanwezig kunnen zijn. In de tabellen in de bijlagen is daartoe tevens aangegeven hoe nauwkeurig de ligging van de waarden kon worden bepaald.

Aan de verwachtingszones is vervolgens een beleidsadvies gekoppeld, resulterend in een archeologische beleidsadvieskaart.

De archeologische beleidsadvieskaart kan als instrument worden gebruikt om bij de keuze van toekomstige bouwlocaties de archeologie zoveel mogelijk te ontzien. In een oogopslag is zichtbaar waar de kans het grootst is archeologische resten in de bodem aan te treffen. Verder kan worden bepaald in welke gebieden archeologisch onderzoek dient plaats te vinden voor de aanvraag van vergunningen voor werkzaamheden die kunnen leiden tot verstoring van de bodem. Bij een hogere verwachting is eerder archeologisch onderzoek noodzakelijk.

Tot slot wordt kort ingegaan op de onderliggende wetgeving. Uitgangspunt van de Wet op de Archeologische Monumentenzorg is behoud in situ. Gemeenten hebben een belangrijke rol bij het behoud en beheer van ondergrondse culturele waarden. Zo zijn gemeenten verplicht bij bodemingrepen rekening te houden met en inzicht te verschaffen in zowel de bekende archeologische waarden als de te verwachten archeologische resten. In de praktijk gebeurt dit door toetsing van vergunningsaanvragen in het kader van de Woningwet, nieuwe planologische ontwikkelingen en bestemmingsplanprocedures.

Ook wordt ingegaan op het stappenplan en de kwaliteitseisen voor de uitvoering van archeologisch onderzoek. Archeologisch onderzoek kan alleen worden uitgevoerd door bedrijven die over een opgravingsvergunning beschikken.

Tot slot dient te worden vermeld dat er een meldingsplicht bestaat voor het aantreffen van archeologische vondsten (buiten archeologisch onderzoek).

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In opdracht van het Erfgoedhuis Zuid-Holland en in naam van acht gemeenten¹ in de regio Alblasserwaard/Vijfheerenlanden heeft BAAC bv een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart voor het gebied van deze gemeenten opgesteld. De aanleiding hiervoor is de Wet op de Archeologische Monumentenzorg. Deze wet, die op 1 september 2007 van kracht is geworden, geeft aan dat gemeenten inzicht dienen te hebben in de (te verwachten) archeologische waarden binnen haar grondgebied. Een product waarmee een dergelijk inzicht wordt verkregen is een archeologische verwachtingskaart waarop zowel de bekende archeologische waarden staan weergegeven als de kans om archeologische resten op een bepaalde locatie aan te treffen.

Tevens is het voor de gemeenten gewenst om bij geplande bodemingrepen en wijzigingen in bestemmingsplannen de archeologie al in een vroeg stadium bij de planvorming te kunnen betrekken. Hiertoe is het vervaardigen van een gemeentelijk archeologiebeleid essentieel. Onderhavig onderzoek vormt dan ook de basis om in een later stadium het archeologiebeleid vorm te geven.

1.2 Doelstelling

Het doel van onderhavig onderzoek is om inzicht te krijgen in de aanwezige archeologische waarden én in de kans dat archeologische resten in de ondergrond aanwezig zijn binnen de regio om zo te kunnen komen tot een goed onderbouwd gemeentelijk archeologiebeleid.

Waar van toepassing is het onderzoek uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA), versie 3.1.²

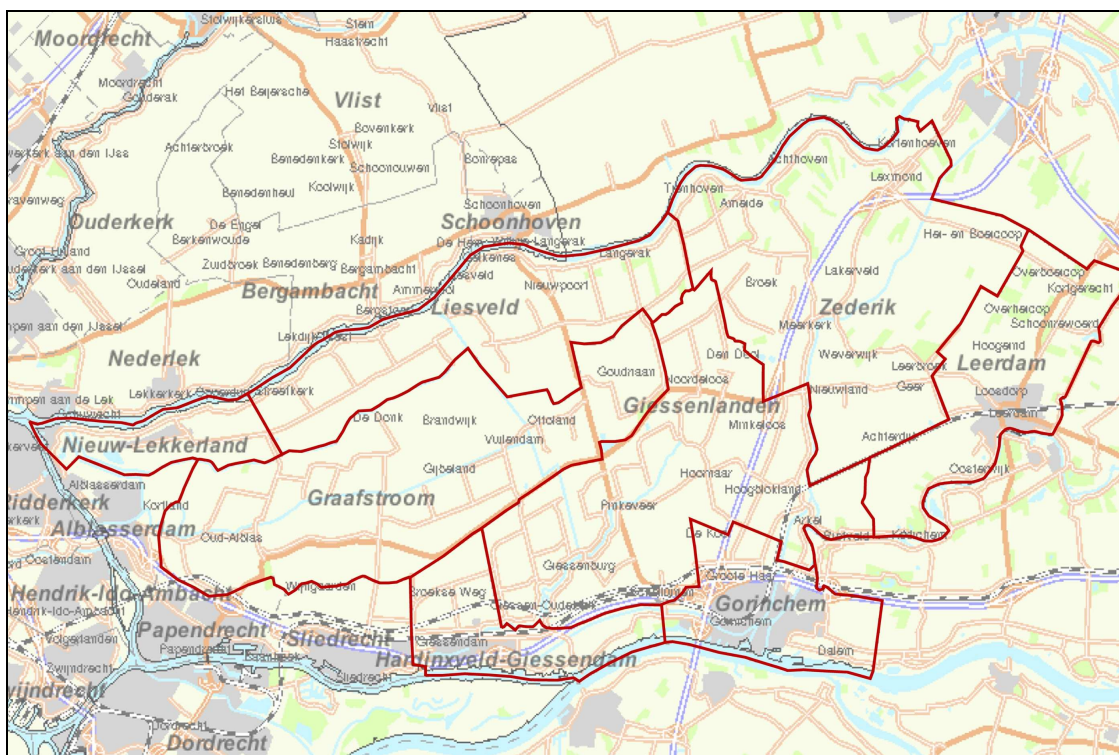
1.3 Ligging van het gebied

Het onderzoeksgebied betreft het grondgebied van acht gemeenten in de regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden en beslaat een oppervlak van totaal 34.576 ha. Het betreft de gemeenten Giessenlanden, Gorinchem, Graafstroom, Hardinxveld-Giessendam, Leerdam, Liesveld, Nieuw-Lekkerland en Zederik. De gemeenten Liesveld, Nieuw-Lekkerland en Graafstroom zullen overigens op termijn (naar verwachting in 2013) door een gemeentelijke herindeling samengaan tot de nieuwe gemeente De Waard. In dit rapport zullen zij nog als zelfstandige gemeenten behandeld worden, ook omdat zij tot die tijd als zelfstandige gemeenten opereren.

---

¹ Giessenlanden, Gorinchem, Graafstroom, Hardinxveld-Giessendam, Leerdam, Liesveld, Nieuw-Lekkerland en Zederik

² SIKB 2007

Figuur 1.1 Het grondgebied van het onderzoeksgebied en individuele gemeentes (weergegeven met rode omlijnning).

1.4 Leeswijzer

Na dit inleidende hoofdstuk volgt een hoofdstuk met de opzet van het onderzoek. Daarna volgt een drietal inhoudelijke hoofdstukken waarbij respectievelijk de landschappelijke ontwikkeling, bewoningsgeschiedenis en historie worden beschreven. Hoofdstuk 6 bevat het geformuleerde archeologische verwachtingsmodel met daarbij de koppeling van verschillende verwachtingen aan de landschappelijke eenheden. Tenslotte worden in hoofdstuk 7 beleidsadviezen gegeven.

2 Onderzoeksopzet

2.1 Inleiding

Om tot een regionale archeologische verwachtingskaart en een beleidsadvies te komen is het onderzoek opgesplitst in een aantal fasen.

In de eerste fase is een inventarisatie gemaakt van de landschappelijke opbouw. Gelijktijdig met de landschappelijke inventarisatie zijn de bekende archeologische waarden geïnventariseerd (fase 2). Hierbij is gekeken naar de huidige kennis en kennislacunes van de verschillende archeologische perioden en de relatie met de grotere (archeo-) regio. Op basis van deze inventariserende fasen is een archeolandschappelijke eenhedenkaart vervaardigd. Vervolgens heeft een veldinspectie plaatsgevonden (fase 3).

Op basis van de huidige kennis over de relatie tussen archeologische waarden en de ligging ervan in het landschap, is vervolgens een archeologische verwachtingskaart en beleidsadvieskaart opgesteld (respectievelijk fase 4 en 5). In de navolgende paragrafen wordt per fase een uitgebreide beschrijving van de werkwijze weergegeven.

2.2 Landschappelijke inventarisatie

2.2.1 Inleiding

De eerste fase van het onderzoek bestond uit een analyse van de ontwikkeling van het landschap door de tijd heen. Immers, tot aan de middeleeuwen was het nederzettingsspatroon en het landgebruik in de omgeving voor een belangrijk deel gekoppeld aan de landschappelijke omstandigheden.

Het landschap is geanalyseerd door gegevens van de bodemkaart³, geomorfologische kaart⁴, de geologische kaart⁵ en het Actueel Hoogtebestand Nederland⁶ te combineren. Verder is gebruik gemaakt van enkele gedetailleerde bodemkaarten⁷ en van de stroomgordelkaarten van het rivierengebied.⁸

2.2.2 Rivierduinen

Bij de inventarisatie van de dagzomende rivierduinen (donken) waren de gegevens op de stroomgordelkaart van Berendsen & Stouthamer (2001) leidend. Deze bleek namelijk nauwkeuriger te zijn dan de gegevens op de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie (CHS). De begrenzing van de donken is bovendien nog iets verfijnd op basis van het AHN.

De omvang van de dieper gelegen rivierduinen is echter wel gebaseerd op de CHS, die gelijk is aan de gegevens als vermeld op de geologische kaart en stroomgordelkaart. Waar onduidelijkheden bestonden, dan wel de verschillende bronnen elkaar tegen spraken, zijn boorgegevens uit de landelijke database DINO⁹ gebruikt.

Daarnaast is gebruik gemaakt van archeologische onderzoeksrapporten. Zo is enkele jaren geleden een rivierduin ontdekt in de omgeving van Dalem (gemeente Gorinchem). Ook de bestudering van het AHN heeft enkele locaties opgeleverd waar

³ Stiboka 1981 en Stiboka 1984

⁴ Alterra 2008

⁵ RGD 1990 en 1994

⁶ Afgekort AHN; AHN 2008; voor de duur van het project beschikbaar gesteld door Waterschap Rivierenland

⁷ Pons 1951; Van de Linde 1959

⁸ Berendsen & Stouthamer 2001; RIZA 2003

⁹ via www.dinoloket.nl

op basis van het reliëf een kleine kans bestaat op de aanwezigheid van een rivierduin in de ondergrond. Deze locaties zijn met een veldinspectie nader onderzocht (zie paragraaf 2.4).

2.2.3 Stroomgordels

De ligging van de stroomgordels is voornamelijk bepaald op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland en de Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland. De dieper gelegen stroomgordels (vanaf circa 3 meter beneden het huidige maaiveld) zijn echter nauwelijks op het AHN te herkennen en de ligging hiervan is daarom overgenomen van de stroomgordelkaart van Berendsen & Stouthamer (2001). De namen van de stroomgordels zijn ook van deze kaart overgenomen.

Naast de omvang van de stroomgordels is de diepteligging onder het maaiveld van groot belang. Immers, archeologische resten zijn met name op de zandige oeverwalafzettingen van stroomgordels te verwachten. De diepteligging van de stroomgordels is voornamelijk bepaald aan de hand van de stroomgordelkaarten¹⁰. Ook zijn hierbij gegevens van de archeologische beleidskaart van Vianen¹¹ gebruikt.

2.2.4 Oeverwal- en dijkdoorbraakafzettingen

Op de CHS ontbreken gegevens van de oeverwal- en dijkdoorbraakafzettingen. De ligging van de oeverwaldoorbraakafzettingen (crevasses) zijn gebaseerd op de stroomgordelkaart van Berendsen & Stouthamer en op het AHN. Voor een inventarisatie van de dijkdoorbraakafzettingen is gebruik gemaakt van de gedetailleerdere bodemkaarten¹². Op beide bodemkaarten zijn deze afzettingen gekarteerd als overslaggronden.

2.2.5 Bodemverstoringen

Om eventuele verstoringen (ontgravingen/vergravingen/ophogingen) op te sporen is gebruik gemaakt van gegevens die staan weergegeven op gedetailleerde bodemkaarten en van rechthoekige ontgravingen die zichtbaar zijn op het AHN. Eveneens is getracht informatie over ontgrondingsvergunningen bij de provincie te achterhalen. De provincie kon echter geen informatie aanleveren aangezien ze niet beschikt over een overzicht van afgegeven ontgrondingsvergunningen.

2.3 Archeologische inventarisatie

2.3.1 Inleiding

Gelijktijdig met de landschappelijke inventarisatie heeft een inventarisatie plaatsgevonden van de archeologische waarden in het gebied. Archeologische waarden zijn onder te verdelen in gebieden waarvan de archeologische waarde reeds is vastgesteld (en worden weergegeven op de archeologische monumentenkaart) en anderzijds locaties waar geen waarde aan toegekend is, dan wel geen waarde aan toe te kennen valt. Een analyse van de uitgevoerde archeologische (voor)onderzoeken was eveneens onderdeel van de archeologische inventarisatie. Dergelijke onderzoeksresultaten zijn met name gebruikt om de opgestelde archeologische verwachtingskaart te toetsen.

¹⁰ Berendsen & Stouthamer, 2001; RIZA, 2003

¹¹ ADC, 2007

¹² Pons 1951; Van de Linde 1959

2.3.2 Archeologische monumentenkaart

De archeologische monumentenkaart is een product van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) in samenwerking met de provincie. Op de kaart staan terreinen weergegeven waarvan de archeologische waarde reeds is vastgesteld. Deze AMK-terreinen zijn onder te verdelen in twee groepen.

- Terreinen met de status van Rijksmonument. Deze terreinen zijn beschermd op basis van de monumentenwet 1988.
- Terreinen van archeologische waarde. Deze terreinen hebben geen wettelijke bescherming. Deze terreinen zijn onder te verdelen in terreinen van archeologische waarde, terreinen van hoge archeologische waarde en terreinen van zeer hoge archeologische waarde.

In de periode 2005/2007 zijnde AMK-terreinen in de provincie Zuid-Holland hergewaardeerd, waarbij de status van bepaalde AMK-terreinen is gewijzigd en waarbij veel terreinen van de AMK zijn verwijderd. Het betreft met name donken waar tot op heden geen archeologische resten zijn aangetroffen, maar ook de vele woonheuvels in het gebied.

Voor dit project zijn de contouren van deze AMK-terreinen als gis-bestand verkregen van de RCE.

2.3.3 Archeologische vondstlocaties

Op basis van de diverse literatuur en datasets is een overzicht gemaakt van bekende archeologische vindplaatsen en vondstmeldingen. Hiervoor zijn diverse bronnen geraadpleegd, waaronder het ARCHEologisch Informatie Systeem (ARCHIS) van de RCE en gegevens uit de literatuur. Van de waarnemingen uit ARCHIS is een projectspecifieke database vervaardigd waarbij bovendien de gegevens gecontroleerd zijn op mogelijke fouten en onnauwkeurigheden.

Tevens is contact geweest met lokale amateurarcheologen, verenigd in de AWN (afdeling Lek- en Merwestreek). Voor het project heeft de AWN-afdeling haar digitale archief met vondstlocaties aangeleverd, waarna een vergelijking met de gegevens in ARCHIS kon plaatsvinden. Van de 397 vondstlocaties van de AWN die binnen het onderzoeksgebied liggen, bleken een aantal niet in ARCHIS te zijn geregistreerd. Van deze vondstlocaties bleek een klein aantal onnauwkeurig, betrof onderzoek van derden of het vondstmateriaal kon niet worden gedetermineerd. Uiteindelijk zijn 49 AWN-vondstlocaties opgenomen in de vervaardigde database. Om in de toekomst een zo compleet mogelijk beeld te hebben van archeologische locaties in de regio zijn deze vondstlocaties bovendien aangemeld bij ARCHIS.

2.3.4 Woonheuvels

Een bijzonder fenomeen in het gebied zijn de diverse woonheuvels. Diverse bronnen geven de ligging van woonheuvels aan. Het betreft de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie, ARCHIS, woonheuvelinventarisaties uitgevoerd door dhr. Van den Beemt (Alblasserwaard) en door de provincie in samenwerking met de historische vereniging Brederode (Vijfheerenlanden) en de gedetailleerde bodemkaart van de Vijfheerenlanden (Pons, 1951). Echter, deze verschillende bronnen geven een nogal verschillend beeld van de locaties van de woonheuvels. Tabel 2.1 laat per bron zien welke gegevens beschikbaar waren.

Tabel 2.1 *De gebruikte bronnen bij de inventarisatie van het aantal woonheuvels*

Bron	Gebied	Aantal woonheuvels
ARCHIS	Alblasserwaard	506
Woonheuvelinventarisatie	Alblasserwaard	458

Van den Beemt		
Woonheuvelinventarisatie Provincie / HV Brederode	Vijfheerenlanden	271
CHS	Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	± 700
Pons 1951	Vijfheerenlanden	168
Uiteindelijk op de kaart	Alblasserwaard en Vijfheerenlanden	790

Bij een analyse van de verschillende bronnen met behulp van GIS-software¹³ bleek dat de woonheuvellocaties in ARCHIS vaak met onjuiste coördinaten waren weergegeven. Ruim 30 woonheuvels bleken een afwijking te hebben van 25 meter of meer. In enkele gevallen bleek de afwijking zelfs enkele kilometers. Een lijst met de gewijzigde en juiste coördinaten per woonheuvellocatie bevindt zich in bijlage 2e.

Om te voorkomen dat onjuiste woonheuvellocaties op de kaart zouden komen, zijn voor de Alblasserwaard de topografische kaarten met de locaties van de woonheuvels van dhr. Van den Beemt gedigitaliseerd.

Voor de Vijfheerenlanden was alleen een tabel met coördinaten beschikbaar. De locaties die bij deze coördinaten horen, zijn eveneens met behulp van het GIS-systeem gecontroleerd.

2.3.5 Archeologische onderzoeken

Een belangrijke bron van informatie vormen de resultaten van archeologische onderzoeken die in het gebied hebben plaatsgevonden. In ARCHIS staan de locaties van dergelijke onderzoeken geregistreerd. Voor het vervaardigen van de archeologische verwachtingskaart zijn de contouren van deze onderzoeken uit ARCHIS gedownload. Tevens is een database vervaardigd waarin per onderzoek de belangrijkste resultaten zijn opgenomen. Zo is aangegeven of tijdens het onderzoek archeologische resten zijn aangetroffen en of een vervolgonderzoek noodzakelijk was. In totaal stonden in ARCHIS 202 onderzoeken geregistreerd. Verder stonden 97 onderzoeksmeldingen geregistreerd waar nog geen onderzoeksresultaten aan waren gekoppeld.¹⁴

Tijdens de analyse van de AWN-vondstlocaties bleek dat een aantal onderzoeken ontbraken in ARCHIS. Het betrof met name booronderzoeken uit de periode van voor 2005. Voor die tijd waren de archeologische bedrijven niet verplicht om archeologische booronderzoeken aan te melden. Om een zo compleet mogelijk beeld te hebben van de uitgevoerde onderzoeken is aan de betrokken gemeenten een kaart gestuurd met de in ARCHIS geregistreerde onderzoeken met het verzoek deze kaart aan te vullen. Vier gemeenten hebben positief gereageerd met een aantal ontbrekende onderzoeken, terwijl één gemeente aangaf geen mogelijkheden te hebben dit na te gaan in haar archief (tabel 2.2).

De gegevens van de in ARCHIS ontbrekende onderzoeken zijn in de database en op de kaart weergegeven en bovendien zijn deze gegevens in ARCHIS ingevoerd.

¹³ GIS = geografische informatiesystemen

¹⁴ Peildatum 1 december 2008

Tabel 2.2 Aanvulling (per gemeente) van in ARCHIS ontbrekende archeologische onderzoeken

Gemeente	Wel reactie, wel informatie	Wel reactie, geen informatie	Geen reactie
Giessenlanden	X		
Gorinchem	X		
Graafstroom			X
Hardinxveld-Giessendam	X		
Leerdam		X	
Liesveld	X		
Nieuw-Lekkerland		X	
Zederik			X

Met de archeologische onderzoeken is tevens de betrouwbaarheid van de vervaardigde archeologische verwachtingskaart getest. In de database is opgenomen of op basis van de uitgevoerde archeologische (voor)onderzoeken een vervolgonderzoek noodzakelijk was of niet. De onderzoeken met een aanbeveling voor vervolgonderzoek zijn op de verwachtingskaart geprojecteerd en vervolgens is onderzocht of er een positieve correlatie was tussen de hoeveelheid vervolgonderzoeken en de ligging in een middelhoge of hoge archeologische verwachtingszone.

2.3.6 Literatuur

Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van diverse literatuur. Zo zijn publicaties van promotieonderzoeken gebruikt, onderzoeksrapporten van opgravingen langs de Betuweroute, diverse uitgaven van de AWN, waaronder de Westerheem en Grondig Bekeken, diverse archeologische onderzoeksrapporten, alsmede literatuur op het gebied van landschapsontwikkeling en historie.

Om de verwachtingskaart te laten aansluiten bij reeds bestaande verwachtings- en beleidskaarten van omliggende gemeenten, zijn deze kaarten bestudeerd. Het betreft kaarten van de gemeenten Vianen, Culemborg en Geldermalsen. Ook de gemeente Gorinchem had reeds de beschikking over een archeologische verwachtingskaart. Deze kaart is tijdens onderhavig onderzoek bestudeerd. Recente inzichten hebben er echter toe geleid dat met name de ligging van de stroomgordels in de gemeente Gorinchem iets gewijzigd is ten opzichte van de bestaande kaart. Ook het recent ontdekte rivierduin in Dalem stond nog niet op de bestaande kaart.¹⁵

2.3.7 Historische bronnen

Voor de periode vanaf de late middeleeuwen is bovendien gebruik gemaakt van diverse historische bronnen waarbij naast literatuuronderzoek een beperkt archiefonderzoek verricht. Behalve het stadsarchief van Gorinchem is het Nationaal Archief te Den Haag bezocht. In dit laatste archief is met name naar beeldmateriaal gezocht. Naast de beeldbank zijn in het Nationaal Archief onder meer het archief van het *Provinciaal Bestuur Zuid-Holland: Kaartencollectie Ernsting, voor 1850* en het archief van de *Staatssecretarie en het Kabinet des Konings* bekeken.

Verder is contact gelegd met diverse historische verenigingen en heemkundekringen. Te weten: de Historische verenigingen Binnenwaard, Vrienden van Oud-Leerdam, Ameide en Tienhoven en Hardinxveld-Giessendam en de Historische kring Nieuwpoort. Tevens vormde internet een bron van informatie.

¹⁵ Jansen & De Jager 2000

Historische kaarten vormen een belangrijke bron voor het kaartmateriaal. Zo zijn veel gegevens van de eerste kadastrale kaarten uit de periode 1817-1832 gebruikt. Deze kaart is voor het gehele gebied gegeoreferent en vervolgens zijn diverse elementen als puntobject dan wel als lijn- of vlakelement gedigitaliseerd. Het betreft bebouwing in het buitengebied, evenals molens, sluizen, eendenkooien, dijken, kades, wegen en bebouwingsconcentraties. Van de diverse vestingsteden in het gebied zijn bovendien de contouren van de vestingwerken gedigitaliseerd. Ook ander kaartmateriaal is gebruikt, zoals de 1:25.000 Bonnebladen uit omstreeks 1900.

Van de CHS zijn de begrenzing van de historische kernen gebruikt. Aangezien de CHS op kaartschaal 1:50.000 is vervaardigd, gaf deze dataset nogal grote afwijkingen te zien. De ligging van de historische kernen is dan ook opnieuw gedigitaliseerd op een meer nauwkeurige kaartschaal.

2.4 Veldinspectie

Op basis van de archeologische inventarisatie bleken voor een gebied onduidelijkheden te bestaan over de opbouw van de ondergrond. Op het AHN waren verhogingen in het landschap zichtbaar die niet met de diverse landschappelijke kaarten te verklaren zijn. Het betreft een verhoging ten oosten van Dalem.

In het gebied heeft vervolgens een booronderzoek plaatsgevonden. De resultaten van het veldonderzoek zijn vervolgens op de kaart verwerkt.

Daarnaast heeft een visuele terreininspectie plaatsgevonden, waarbij de begrenzing van de diverse landschappelijke eenheden op de kaart zijn gecontroleerd aan de hand van zichtbare verhogingen in het landschap.

2.5 De producten

2.5.1 Landschappelijke eenhedenkaart

Op basis van de gegevens die verzameld zijn volgens de werkwijze vermeld in paragraaf 2.2, is een landschappelijke eenhedenkaart vervaardigd met de volgende kaartlagen:

- landschappelijke eenheden:
  - Rivierduinen:
    - dagzomende rivierduinen (donken)
    - dieper gelegen rivierduinen
  - Stroomgordels, onderverdeeld in een drietal diepteklassen
    - 0-1,5 meter beneden maaiveld
    - 1,5- 5 meter beneden maaiveld
    - Dieper dan 5 meter beneden maaiveld
  - Crevasses
  - Dijkdoorbraakafzettingen
  - Komgebieden
- locaties met bodemverstoringen als gevolg van ontgrondingen, vergravingen en/of egalisatie zijn met een arcering op de kaart weergegeven.

De kaart heeft een gebiedsdekkende nauwkeurigheid die overeenkomt met een kaart met schaal van 1:10.000, maar is afgedrukt op A0-formaat (schaal 1:25.000).

2.5.2 De archeologische waardenkaart

Op basis van de gegevens die verzameld zijn volgens de werkwijze vermeld in paragraaf 2.3, is een archeologische waardenkaart vervaardigd met de volgende kaartlagen:

- Terreinen en puntlocaties waar archeologische resten al zijn vastgesteld:
  - archeologische Rijksmonumenten;
  - overige AMK-terreinen.
- Terreinen en puntlocaties die op basis van archeologische resten of historische bebouwing mogelijk archeologische waarde bezitten
  - archeologische vondstlocaties;
  - historische objecten met mogelijk archeologische waarde.

2.5.3 De archeologische verwachtingskaart

Op basis van kennis over de relatie tussen het nederzettingspatroon en het landschap in het verleden kunnen voorspellingen worden gedaan over de plaatsen waar nederzettingen aangetroffen kunnen worden. Dergelijke voorspellingen zijn vooral belangrijk voor de perioden tot de late middeleeuwen, waarvoor historische bronnen (zeer) schaars zijn of ontbreken en cartografische bronnen geheel ontbreken. Uitgangspunt voor deze verwachtingskaart vormt het verwachtingsmodel (hoofdstuk 6) dat opgesteld is aan de hand van de aanwezige landschappelijke eenheden, de relatie er van met archeologische vindplaatsen, aangevuld met kennis over de historische ontwikkeling van het gebied. Dit heeft geleid tot een archeologische verwachtingskaart met schaal 1:10.000 waarbij in ieder geval tot op perceelniveau zichtbaar is welke archeologische verwachting er geldt voor een bepaald terrein.

De verwachtingskaart bestaat uit de volgende kaartlagen:

- Terreinen en puntlocaties waar archeologische resten al zijn vastgesteld:
  - archeologische rijksmonumenten
  - overige AMK-terreinen
  - archeologische vondstlocaties
  - historische objecten met mogelijk archeologische waarde
- Archeologische verwachtingslaag:
  - zones met een hoge archeologische verwachting
  - zones met een middelhoge archeologische verwachting
  - zones met een lage archeologische verwachting
- Terreinen waar de eventueel aanwezige archeologische resten mogelijk zijn verstoord of opgeruimd door bodemingrepen in het verleden.

Bodemverstoringen

Als aparte kaartlaag zijn tenslotte zones met (grootschalige) bodemverstoringen weergegeven. Aangezien veelal onduidelijk is tot hoe diep de bodemverstoringen hebben plaatsgevonden, is niet bekend of hierdoor de eventueel aanwezige archeologische laag verstoord is. Derhalve zijn de zones met bodemverstoringen met een arcering over de verwachtingszones aangegeven.

2.5.4 De archeologische beleidsadvieskaart

De archeologische beleidsadvieskaart is vervaardigd door aan de verschillende archeologische verwachtingszones een beleidsadvies te koppelen. De beleidsadviezen worden in de legenda vermeld. De beleidsadviezen zelf zijn tot stand gekomen vanuit archeologisch perspectief en in samenspraak met de archeologische werkgroep.

2.6 Beperkingen van het onderzoek en het kaartmateriaal

Hoewel de gegevens die gebruikt zijn voor het vervaardigen van de verschillende lagen met de grootste nauwkeurigheid zijn verzameld en verwerkt, kunnen deze natuurlijk nooit volledig zijn en zijn derhalve zo nauwkeurig als de bronnen waar ze uit komen. Daarom is het van belang te weten welke waarde er aan de op de kaart weergegeven gegevens moet worden gehecht. Per laag zal hier kort op worden ingegaan.

Bij de vindplaatsen met losse vondsten of individuele waarnemingen is de omvang van de sporen- of vondstverspreiding nog niet vastgesteld, dan wel niet vast te stellen. Deze zijn daarom op de kaart als puntlocatie opgenomen. Het is echter mogelijk dat er in de directe omgeving van sommige vondstmeldingen nog meer archeologische resten in de ondergrond aanwezig zijn. Dit zal met name het geval zijn bij nederzettingsterreinen. Bij losse vondsten is de kans klein dat ter plaatse nog meer archeologische waarden in de grond aanwezig zijn.

De puntlocaties kunnen daarnaast een onnauwkeurigheid bevatten omdat de exacte vindplaats meestal niet exact bekend is. Over het algemeen zijn de waarnemingen op circa 10 à 50 m nauwkeurig ingemeten. In het meest extreme geval is er voor gekozen om de waarneming op administratieve coördinaten te plaatsen, hetgeen betekent dat de exacte locatie dan niet meer te achterhalen was. Om dit zichtbaar te maken, zijn deze waarnemingen op de kaart voorzien van een extra symbool.

De laag met de verwachtingswaarden is ontstaan door het samenvoegen van de verwachtingswaarden op basis van de natuurlijke landschapsontwikkeling en die van de door de mens beïnvloede landschapsontwikkeling. Aangezien het oude landschap door de loop van de tijd is bedekt met jongere afzettingen is de beschrijving van de landschapsontwikkeling gebaseerd op de huidige kennis. Dit heeft geleid tot een indeling in lage, middelhoge en hoge verwachting.

Daarnaast is het schaalniveau van het gebruikte kaartmateriaal bepalend voor de schaal van de uiteindelijke verwachtingskaart. De bodemkaarten en geomorfologische kaarten die voor het gebied beschikbaar waren, zijn grotendeels vervaardigd met een kaartschaal 1:50.000. Door het gebruik van het gedetailleerdere Actueel Hoogtebestand Nederland zijn de grenzen tussen de kaarteenheden verfijnd tot een kaartschaal van 1:10.000. Dit is gebaseerd op het feit dat de grens tussen landschappelijke eenheden veelal vergezeld wordt van een hoogteverschil of een knik in het reliëf.

Hoewel aan een terrein een bepaalde verwachting kan zijn toegekend, zegt dit niets over de intactheid van de bodem ter plaatse. De aanleg van funderingen voor gebouwen, kabels en leidingen heeft veelal geleid tot (lokale) bodemverstoringen. Dit is vaak gebleken bij de verschillende archeologische vooronderzoeken die hebben plaatsgevonden in bebouwde gebieden. Het lokale karakter van dergelijke bodemverstoringen maakt het echter onmogelijk al deze bodemverstoringen op de kaart aan te geven.

3 Ontwikkeling van het landschap

3.1 Algemeen

De Alblasserwaard en Vijfheerenlanden liggen in een overgangszone tussen het riviereengebied in het oosten en het perimariene getijdengebied in het westen. De afzettingen die zich momenteel aan de oppervlakte bevinden, zijn gevormd en afgezet in het laatste deel van het Pleistoceen (dagzomende rivierduinen) en het Holoceen (stroomgordels, crevassen en komgebieden).

Het landschap was vroeger in veel grotere mate van invloed op het bewoningspatroon van de mens dan tegenwoordig. Het vormde een belangrijke factor in de keuze voor een vestigingsplaats. De ligging van archeologische vindplaatsen is dan ook in hoge mate gecorreleerd aan het landschap. Om uitspraken te kunnen doen over de archeologische verwachting in een bepaald gebied is het dan ook noodzakelijk een goed beeld te hebben van dit landschap. Daarnaast is de afdekking van oudere landschappen door rivier- en zeeleiafzettingen van belang, omdat zich in de ondergrond afgedekte oude landoppervlakken of leefniveaus kunnen bevinden.

3.2 Ontstaansgeschiedenis van het gebied

3.2.1 Pleniglaciaal (Midden-Weichselien; 55.000-13.000 jaar BP¹⁶)

Het Weichselien is de laatst opgetreden ijstijd. IJstijden worden gekenmerkt door een koud klimaat, waarbij op grote schaal landijs ontstaat. In het Weichselien heeft het landijs Nederland niet bereikt, maar de koude omstandigheden zijn wel van invloed geweest op de vorming van het huidige landschap.

In het Pleniglaciaal, een onderdeel van het Weichselien, bevindt Nederland zich afwisselend in een poolwoestijn of struiktoendra in een brede randzone rond de grote Scandinavische ijskap. De Noordzee ligt grotendeels droog doordat de zeespiegel veel lager staat dan tegenwoordig. Veel water ligt namelijk opgeslagen in het landijs. Rond 22.000 jaar geleden staat de zeespiegel zelfs 120 meter beneden huidig NAP (Fairbanks 1989). Door de lage zeespiegel bevindt Nederland zich in een meer continentale positie en heeft een koud klimaat met strenge winters en een gemiddelde jaartemperatuur beneden 0°C. Hierdoor is de bodem continu bevroren (permafrost) en bestaat het landschap uit een vrijwel boomloze arctische toendra. Tijdens zeer koude, droge en winderige perioden verstuift zand vanuit het Noordzeebekken en lokaal droog liggende rivierdalen. Het zand wordt in Nederland als dekzand en rivierduinen weer afgezet.

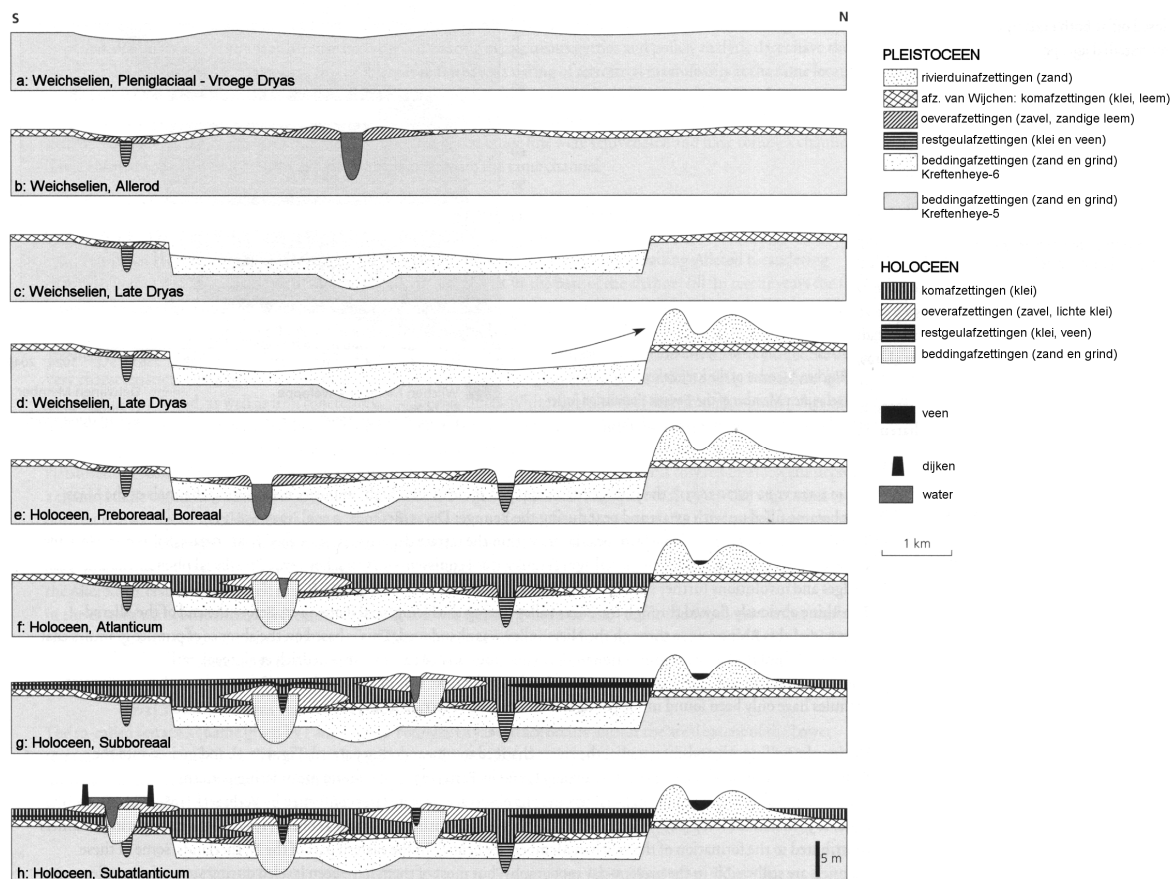
De Rijn en Maas vormen in deze periode een brede vlechtende riviervlakte met meerdere ondiepe stroomdraden (fig. 3.1a) en stromen reeds door het huidige riviereengebied. Het sediment dat in de riviervlakte wordt afgezet, bestaat voornamelijk uit grofzandige en grindrijke afzettingen en wordt gerekend tot het Laagpakket 5 van de Formatie van Kreftenheye.¹⁷ De riviervlakte wordt ook wel het *Pleniglaciaal terras* of *Laagterras* genoemd.¹⁸

¹⁶ BP = before present. Deze term wordt gebruikt voor ouderdomsbepalingen op grond van het meten van de hoeveelheid radio-actieve koolstof in organisch materiaal (de C14- of 14C-methode). De dateringen worden gewoonlijk opgegeven in jaren voor heden (=1950); jaarringen-onderzoek heeft vastgesteld dat deze dateringen af kunnen wijken van de werkelijke ouderdom.

¹⁷ De Mulder *et al.* 2003

¹⁸ Berendsen & Stouthamer, 2001

De Kreftenheye afzettingen hellen naar het westen toe af. Ter plaatse van Schoonrewoerd in het oostelijke puntje van de Vijfheerenlanden bevinden de Kreftenheije afzettingen zich op circa 4 tot 6 m beneden maaiveld. Ter plaatse van Kinderdijk in het westelijke puntje van de Alblasserwaard bevinden de Kreftenheye afzettingen zich op circa 14 tot 16 m beneden maaiveld.¹⁹

Figuur 3.1 Schematisch diagram van de ontwikkeling van de Rijn-Maas delta gedurende het Laat Glaciaal en het Holoceen (Berendsen et al., 1995).

3.2.2 Laat Glaciaal (Laat-Weichselien; 13.000-10.150 jaar BP)

Bølling-Allerød Interstadiaal (13.000 - 10.800 jaar BP)

Tijdens het Laat Glaciaal verandert het klimaat in het Rijnstroomgebied aanzienlijk. De zomertemperaturen en neerslag zijn tijdens het Bølling-Allerød Interstadiaal vergelijkbaar met ons huidige klimaat. De permanent bevroren bodem ontdooit en de bodemvorming komt op gang. Uit regionale pollen²⁰ gegevens blijkt dat het Nederlandse landschap geleidelijk bedekt raakt met aaneengesloten vegetatie.²¹ De Rijn begint zich in te snijden in zijn eigen dalvlakte doordat de sediment-aanvoer vanuit het achterland vermindert en de afvoer regelmatig wordt. Het geulpatroon van de Rijn verandert van een brede rivierlakte met meerdere ondiepe stroomdraden (fig. 3.1a) naar een stroomgordel, waarin de afvoer zich concentreert in één centrale, diepere en meanderende geul (figuur 3.1b).

¹⁹ TNO 2008

²⁰ Pollen: fossiel stuifmeel dat wordt gebruikt om het type vegetatie in het verleden te bepalen.

²¹ Hoek 1997

Tijdens deze meanderende fase wordt het eerste deel van de Laag van Wijchen afgezet.²² Dit is een staalblauw-grijze, zandige leemlaag die als een soort deken het Pleniglaciale terras bedekt (figuur 3.1b). De zeespiegel is nog erg laag (100 meter beneden NAP), maar begint snel te stijgen ten gevolge van de smeltende ijskappen.

Late Dryas Stadiaal (10.800 - 10.150 jaar BP)

Gedurende de Late Dryas (10.800 - 10.150 jaar BP) wordt het klimaat in Noordwest-Europa opnieuw aanzienlijk kouder. De gesloten berken-dennenbossen van de Allerød-fase sterven af door strengere winters, waarbij de bomen plaats maken voor een toendravegetatie en het landschap opener wordt. Permafrost komt weer verspreid in het landschap voor,²³ waardoor vooral in reliëfrijke gebieden in het buitenland de bodemerosie toeneemt. Door onregelmatige smeltwaterafvoeren en de toegenomen aanvoer van grof grind en zand vanuit het achterland neemt de Rijn weer een vlechtend patroon aan. De oudere Kreftenheye-5 afzettingen worden hierbij deels opgeruimd, waardoor de nieuw gevormde rivierbedding lager komt te liggen dan de oudere afzettingen en een nieuw terras gevormd wordt. (fig. 3.1c). Deze afzettingen uit de Late Dryas worden geologisch gezien gerekend tot het Laagpakket 6 van de Formatie van Kreftenheye.²⁴ Dit terras wordt ook wel het Late Dryas-terras of Terras X genoemd.

Tijdens het jongere deel van de Late Dryas (10.500-10.150 jaar BP) valt er aanzienlijk minder neerslag en heersen er sterkere (zuid-)westenwinden²⁵. Met name langs de noordoostelijke zijden van de Late Dryas rivierdalvlakte ontstaan hoge, paraboolvormige rivierduinen door uitblazing van zand uit de droogliggende riviervlakten en hernieuwde afzetting in de luwte van begroeide oevers. De duinen kunnen meer dan 15 meter hoog zijn.²⁶ Deze rivierduinen liggen meestal boven op de Laag van Wijchen (figuur 3.1d en figuur 3.2) en behoren stratigrafisch tot het Laagpakket van Delwijnen van de Formatie van Boxtel. De zeespiegel ligt tijdens de Late Dryas nog circa 70 m beneden huidig NAP, maar is nog steeds stijgende door de klimaatsverbetering van het Laat Glaciaal en het daarmee gepaard gaande snelle afsmelten van de ijskappen in Noord-Europa en Amerika.

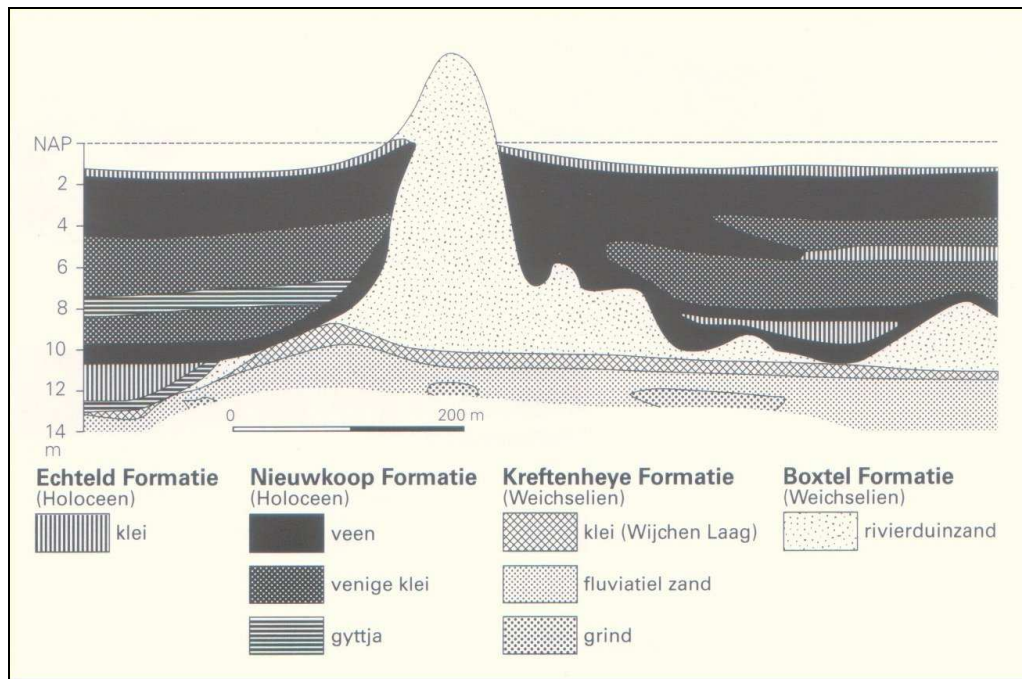
²² De Mulder et al., 2003

²³ Hoek 1997; Kasse et al. 1995

²⁴ De Mulder et al., 2003

²⁵ Hoek 1997; Isarin 1997

²⁶ Visscher 1988

Figuur 3.2 Doorsnede van een Late Dryas rivierduin dat gedeeltelijk afgedekt is met Holocene afzettingen (Berendsen 2000).

3.2.3 Holoceen (10.000 jaar BP tot heden)

Rond 10.150 BP verandert het klimaat definitief. Tegen het einde van de Late Dryas stijgt de gemiddelde jaartemperatuur in korte tijd ongeveer 7 graden.²⁷ Er valt meer neerslag en de permafrost verdwijnt. De vegetatie reageert direct en evolueert tot een gemengd eiken/linden/iepenloofbos. In de nattere en lager gelegen gebieden ontwikkelt de vegetatie zich richting een berken-elzenbroekbos en kan laagveen gaan groeien.

Het landschap raakt dus spoedig geheel bebost en wordt gestabiliseerd. De sedimentaanvoer naar beek- en riviersystemen neemt sterk af door de toenemende vegetatiedichtheid en de voortschrijdende bodemvorming. De hoofdgeulen van de Rijn snijden zich tijdens het vroeg Preboreaal tot 9 à 10 meter diep in in de grindige rivierlakte van de Late Dryas. Tijdens en na deze fase van verticale insnijding neemt de Rijn weer een meanderend patroon aan. De ontstane geulen overstroomden slechts bij zeer hoge waterstanden.

Tijdens overstromingen wordt bovenop *Terras X* in het Vroeg Holoceen opnieuw een kleilaag afgezet, die op basis van overeenkomende lithologische kenmerken met de kleilaag uit het Bølling-Allerød Interstediaal eveneens tot de Laag van Wijchen wordt gerekend (fig. 3.1e).

Door de opwarming smelt het landijs af en stijgt de zeespiegel steeds verder. Of een rivier zich insnijdt of haar dalvlakte ophoogt (aggradeert) is afhankelijk van de zeespiegel. Het overgangspunt van stroomopwaarts insnijdend naar stroomafwaarts ophogend wordt terrassenkruising genoemd. De terrassenkruising is door de zeespiegelstijging in de loop van de tijd naar het oosten opgeschoven. Vanaf circa 8000 jaar BP²⁸ (midden mesolithicum) zijn de rivieren ter hoogte van Rotterdam aggraderend geworden. Dit betekent dat vanaf dat moment pleistocene terrasafzettingen ten westen van de terrassenkruising worden afgedekt door holocene

²⁷ Dansgaard et al. 1993

²⁸ Before Present is 1950.

rivierafzettingen. Vanaf circa 7000 jaar BP (midden mesolithicum) bevindt de terrassenkruising zich ter hoogte van Culemborg en zijn de rivieren in het gehele onderzoeksgebied aggraderend geworden. De grondwaterspiegel stijgt ook en ter plaatse van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden ontstaat dan ook geleidelijk een groot drassig gebied waarin veen wordt gevormd (Basisveen laag, van de Formatie van Nieuwkoop).

Toen op de pleistocene rivierafzettingen een pakket van klei en veen was afgezet gingen de rivieren in de Alblasserwaard van een meanderend systeem over in een anastomoserend systeem. Dit gebeurde in het Atlanticum en werd veroorzaakt door de snelle zeespiegelstijging en de daarmee samenhangende snelle verticale accumulatie van sediment in combinatie met de erosiebestendigheid van de oevers (klei en veen, Berendsen 1998). Een anastomoserende rivier heeft meerdere stabiele geulen die onderling zijn verbonden. Bij hoog water treden regelmatig oeverwaldoorbraken op waarbij crevasses ontstaan. Crevasses zijn kleine stroompjes die via een sterk vertakt stelsel de komgebieden binnendringen.²⁹ De crevassegeulen worden uiteindelijk opgevuld met zand en afgedekt door oeverwalafzettingen. Elders kunnen dan weer nieuwe crevasses ontstaan. Binnen de Alblasserwaard komen zeer veel crevasseafzettingen voor (bijlage 6).

Door de doorgaande zeespiegelstijging verbreidt het anastomoserende riviersysteem zich geleidelijk richting het oosten. Aan het eind van het Atlanticum en het begin van het Subboreaal zijn de rivieren in de Vijfheerenlanden ook anastomoserend geworden. De afzettingen van de holocene rivieren worden gerekend tot de Formatie van Echteld. Rond 4000 jaar BP begint de snelheid van de zeespiegelstijging af te nemen en breidt de kust zich sterk uit.³⁰ Er ontstaat een brede reeks strandwallen en strandvlaktes. Door de gevormde kustbarrière ontstaat landinwaarts een rustig en nat milieu. De rivieren gaan weer over in meanderende rivieren.³¹ Tussen de rivieren ontstaan grote veengebieden die voornamelijk bestaan uit bos- en broekveen. Dit veen wordt gerekend tot het Hollandveen Laagpakket van de Formatie van Nieuwkoop. Ook bij meanderende rivieren kunnen crevasses ontstaan. Dit gebeurt onder normale omstandigheden echter in mindere mate dan bij anastomoserende rivieren. Een belangrijke oorzaak van crevassevorming bij meanderende rivieren is de invloed van getijdewerking op de rivierwaterstand. Doordat het rivierwater bij vloed wordt opgestuwd in stroomopwaartse richting, ontstaan bij hoogwater oeverwaldoorbraken in oostelijke richting. Rondom Oud-Albas komen langs de Papendrechtse en Oud-Alblas stroomgordels veel van dergelijke crevasseafzettingen voor (figuur 3.3). Deze onder getijde-invloed ontstane zoetwaterafzettingen worden gerekend tot de perimariene afzettingen. Ook langs de Lek tot aan Groot-Ammers en langs de Beneden-Merwede bij Papendrecht zijn crevasses aanwezig en zijn perimariene afzettingen afgezet.³² Naast het veroorzaken van crevasses zorgt de opstuwing van het rivierwater tijdens vloed er tevens voor dat de stroomsnelheid van de rivier afneemt, waardoor de rivier tijdens overstromingen van de oevers minder erosief wordt.³³

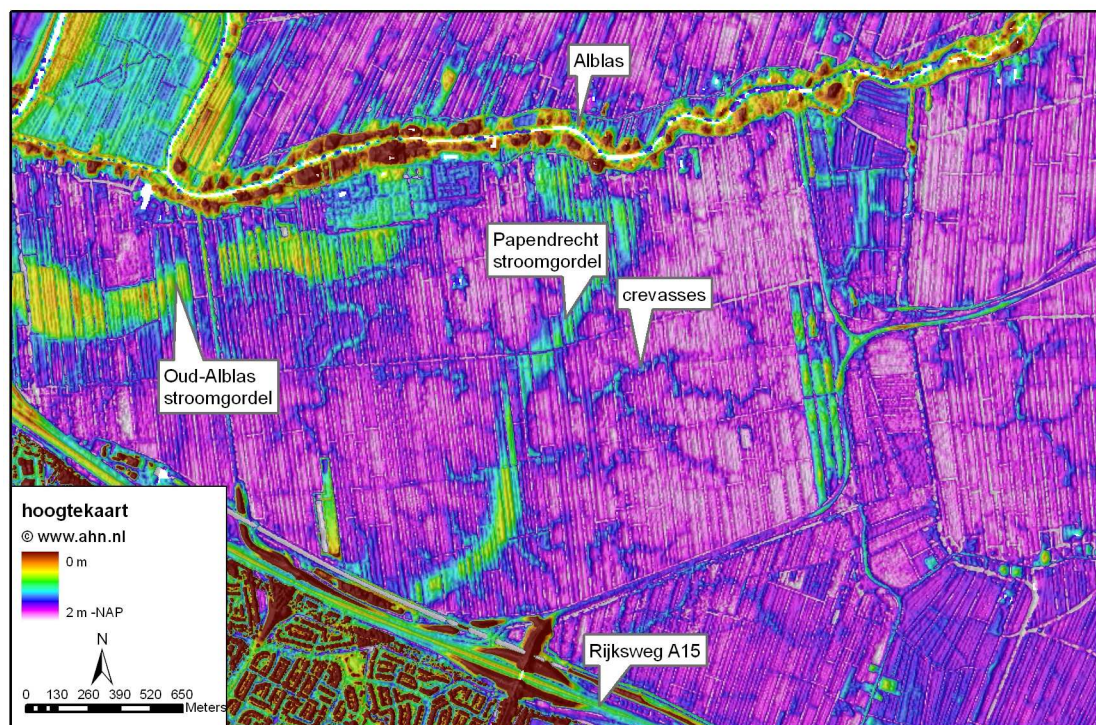
²⁹ Berendsen 1998

³⁰ Törnqvist 1993

³¹ Berendsen 2000

³² Stiboka 1984

³³ Van Dinter & Laan 1999

Figuur 3.3 Hoogtekaart met de ligging van de Oud-Alblas/Papendrecht stroomgordels met diverse crevasses.

Het gevolg van de stijgende zeespiegel is dat de omgeving en flanken van rivierduinen steeds meer afgedekt worden door sediment. Uiteindelijk raakten de lagere rivierduinen geheel bedekt. Door archeologisch en geologisch onderzoek op diverse rivierduinen is een beeld verkregen van de snelheid en mate van afdekking. Zo heeft een uitgebreid onderzoek plaatsgevonden naar twee donken ten noorden van Hardinxveld-Giessendam.³⁴ Tot ongeveer 5500 v. Chr. liggen de donken in de omgeving van Hardinxveld-Giessendam overal nog aan de oppervlakte en zijn er daardoor vele vestigingsmogelijkheden.

Tussen 5500 en 4800 v. Chr. worden door sedimentatie in het komgebied en door veengroei steeds meer rivierduinen afgedekt. Alleen de hogere duinen steken nog enkele meters boven het maaiveld uit. Direct rondom de duinen bevond zich een moeras. Verder van de duin af stond het komgebied het grootste deel van het jaar onder water. Het aantal geschikte vestigingsmogelijkheden neemt dan ook snel af. Het onderzoek heeft aangetoond dat deze donken rond 4700 en 4450 v. Chr. nog maar enkele decimeters boven het omliggende landschap uitsteken. Andere, hogere donken in het gebied zijn pas veel later afgedekt. Van donken ter plaatse van Oud-Alblas en Wijngaarden zijn dateringen bekend op basis van het afdekkende veenpakket en daarmee van het moment waarop de donken door Holocene afzettingen zijn bedekt.³⁵ Zo is de top van de donk bij Oud-Alblas (2 meter -NAP) rond 170 v. Chr. bedekt geraakt, terwijl de donk bij Wijngaarden (1,7 meter -NAP) rond 250 n. Chr. is afgedekt.

³⁴ Mol 2001a en 2001b

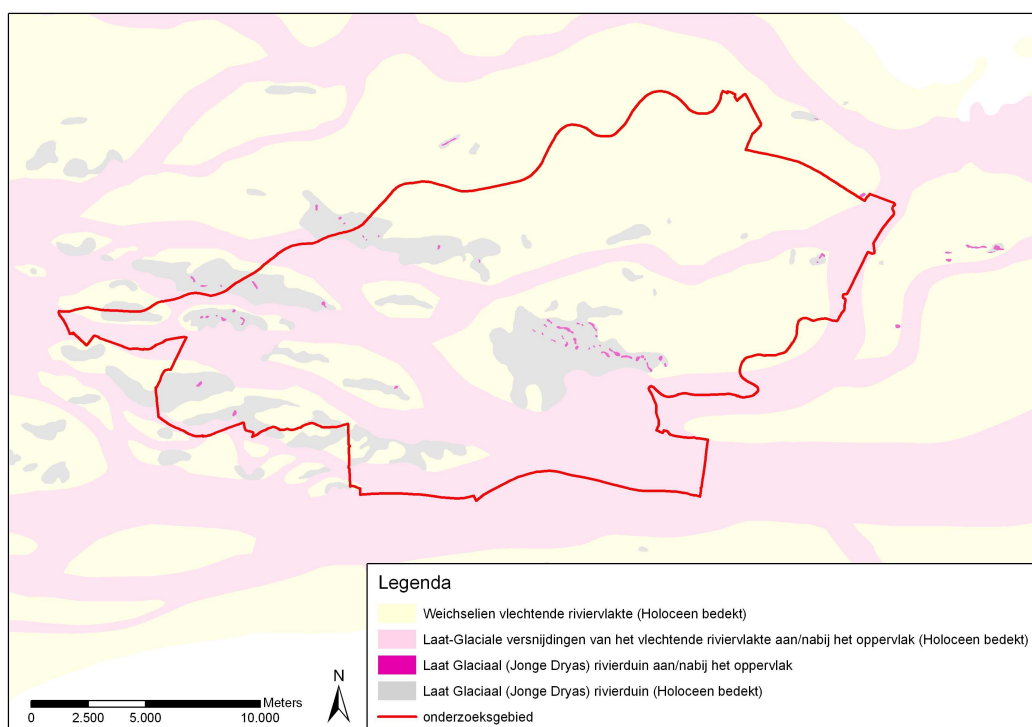
³⁵ Berendsen, Makaske et al. 2007

3.3 Reconstructie van het landschap voor de verschillende archeologische perioden

3.3.1 Het landschap in het laat-paleolithicum en vroeg-mesolithicum

Aan het eind van het Pleistoceen ontstonden in het onderzoeksgebied door steeds verdere insnijding en laterale erosie op verschillende niveaus rivierterrassen. Binnen het onderzoeksgebied zijn twee terrasniveaus te onderscheiden (zie figuur 3.4). Het betreft een terras uit het Laat Pleniglaciaal (geel in figuur 3.4) en een jonger, lager liggend terras uit de Late Dryas (lichtroze in figuur 3.4).

Op het pleniglaciale terras kunnen vindplaatsen voorkomen vanaf het laat-paleolithicum, terwijl op het Late-Dryas terras vindplaatsen vanaf het mesolithicum kunnen voorkomen.

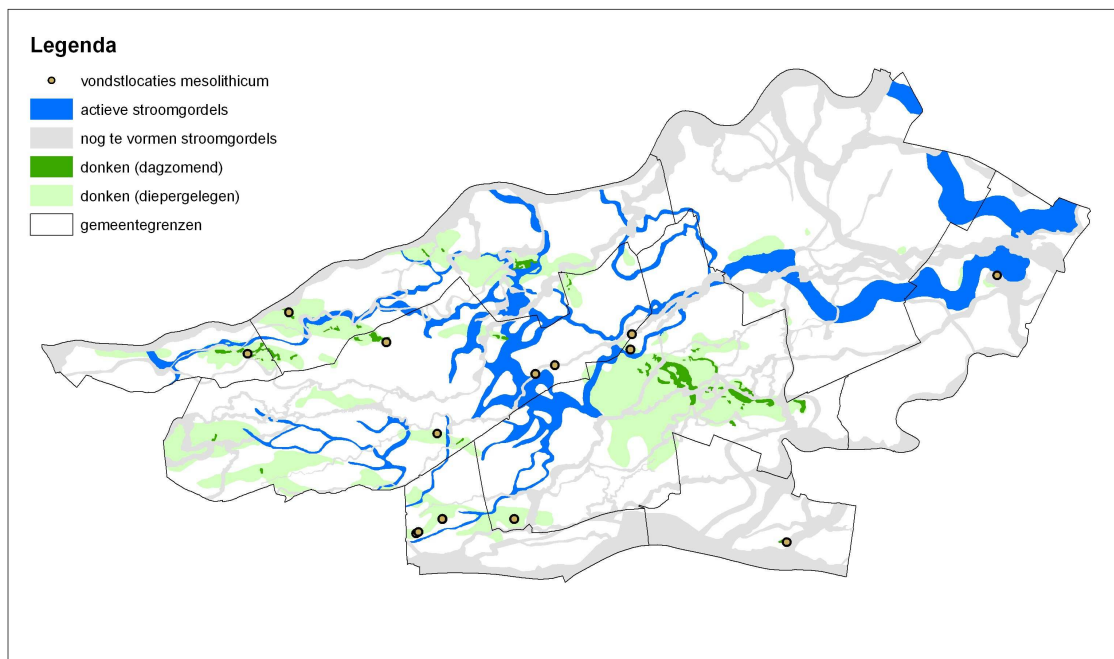
Figuur 3.4 Pleistocene afzettingen ter plaatse van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden (Naar Berendsen en Stouthamer 2001).

3.3.2 De eerste holocene stroomgordels

Tussen 8.000 en 7.000 jaar BP (midden/laat mesolithicum) begint het landschap te veranderen rond en in het gebied. De terrassenkruising passeert het gebied, waarna de eerst nog ingesneden rivierdalen snel opgevuld raken. Een grote tak van het Rijnsysteem ligt op dat moment in de noordoosthoek van de Vijfheerenlanden (gemeente Vianen) en stroomt ten noorden van de Alblasserwaard in westelijke richting. Het betreft de Tienhoven/Benschop stroomgordels. Vanuit de riviergeul wordt tijdens overstromingen klei afgezet in het gebied. De hogere delen, zoals de rivierduinen, blijven nog lange tijd aan het oppervlak liggen. Hierdoor vormt zich door bodemvorming in de hogere delen een duidelijke vegetatiehorizont.

Een kleinere stroomgordel splitst ter hoogte van Zijderveld van de Tienhoven stroomgordel af. Deze Kortenhoeven stroomgordel stroomt via Hei- en Boecop richting Kortenhoeven. Binnen een periode van enkele honderden jaren (tab. 3.1) ontstaan diverse nieuwe geulen die dieper de Vijfheerenlanden en ook de Alblasserwaard in stromen. Het betreft de Middelkoop, Nieuwland, Pinkenveen en Vuilendam

stroomgordels. De Middelkoop stroomgordel is bij Schoonrewoerd ontstaan vanuit de Kortenhoeven stroomgordel en gaat vervolgens iets ten oosten van Leerbroek over in de Nieuwland stroomgordel.

Figuur 3.5 De actieve geulsystemen in het mesolithicum

De Nieuwland stroomgordel stroomt vanaf hier via Meerkerk naar Den Dool. Bij Den Dool splitst de stroomgordel zich in een noordelijke en een zuidelijke tak. De noordelijke tak splitst zich ten noorden van het kruispunt van de Tiendweg en de Noordzijde opnieuw. Deze gesplitste noordelijke geul komt bij de huidige kruising van de Boonevlietweg en de Melkweg weer bij elkaar. De stroomgordel volgt dan een route die later door de huidige Lek wordt gevolgd en komt ter hoogte van Nieuwpoort uit in de Vuilendam stroomgordel. De zuidelijke tak van de Nieuwpoort stroomgordel (die zich bij Den Dool afsplitst) loopt door Noordeloos. Ter hoogte van Noordeloos heeft ook deze tak meerdere geulen. De stroomgordel loopt vervolgens langs de hoeve De Verwondering en de westkant van Goudriaan en komt hier uit in de Vuilendam stroomgordel. Ter hoogte van hoeve De Verwondering sluit de stroomgordel tevens aan op de Pinkenveer stroomgordel.

Ook de Vuilendam stroomgordel is een stroomgordel met meerdere geulen. Het gaat hier duidelijk om een anastomoserende rivier. Een cluster van geulen van de Vuilendam stroomgordel loopt door het gebied rondom Vuilendam, globaal gezien tussen Graafland in het noorden, Goudriaan in het oosten, de N214 in het zuiden en Molenaarsgraaf in het westen.

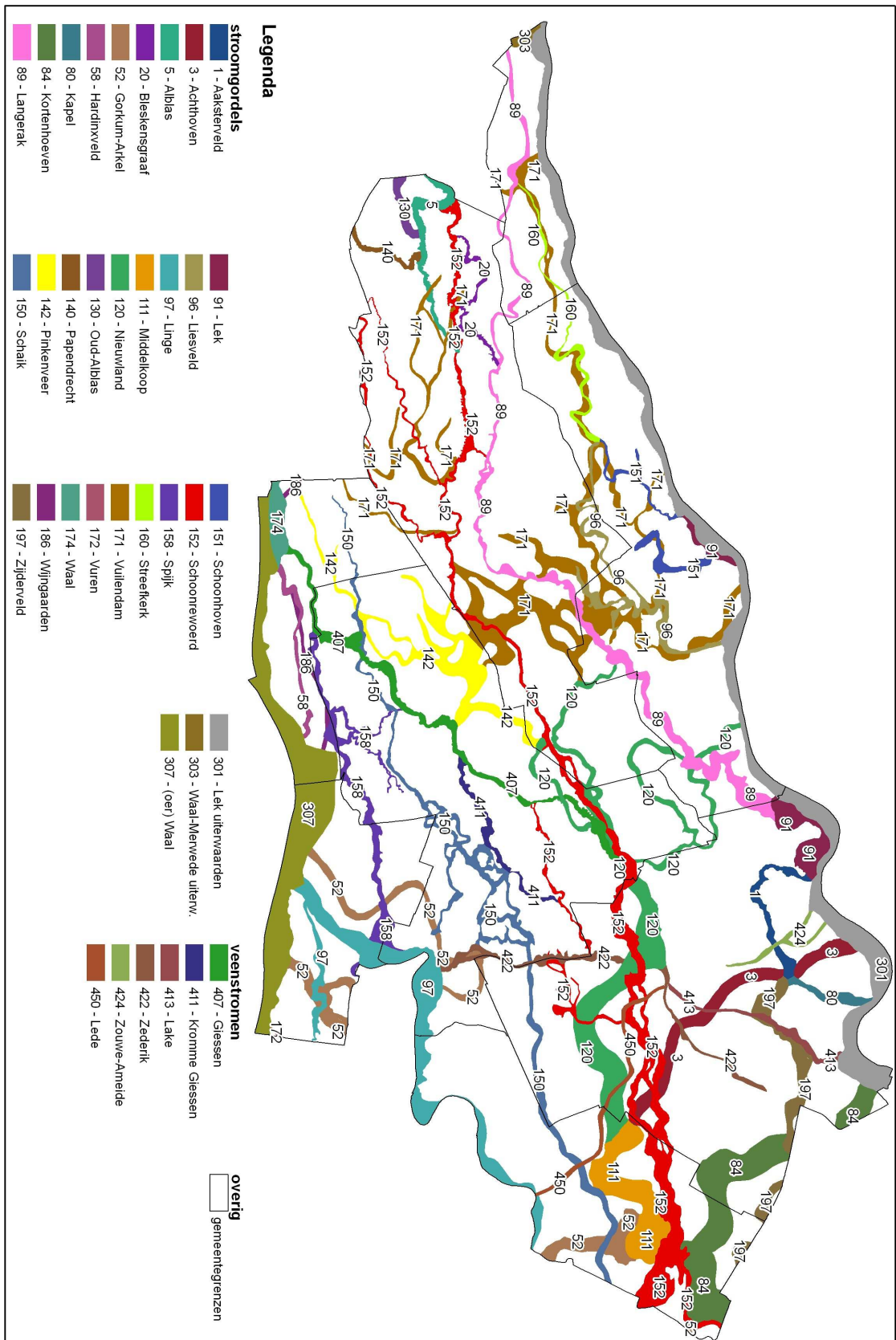
Naar het westen toe heeft de Vuilendam stroomgordel twee takken. De noordelijke tak loopt iets ten noorden van Bandwijk naar Streefkerk en verlaat het gebied bij Nieuw-Lekkerland. De zuidelijke tak heeft meerdere vertakkingen, maar loopt globaal gezien via de Hanzendonkhoeve, de kruising van de N482 en de N214 en houdt vervolgens ten westen van Oud-Alblas op. Het is niet bekend of de stroomgordel hier daadwerkelijk ophoudt, of dat verdere gegevens ontbreken vanwege de diepteligging van de stroomgordel (dieper dan 5 m beneden maaiveld).

Naar het noorden lopen twee takken van de Vuilendam stroomgordel. Eén tak loopt via Nieuwpoort. De andere splitst bij hoeve Zomerlust af van de tak die naar het westen loopt en loopt vervolgens ten westen van Groot-Ammers het gebied uit.

Het cluster van geulvertakkingen van de Vuilendam stroomgordel gaat ten zuiden van de N214 over in de Pinkenveer stroomgordel die eenzelfde geulenpatroon heeft in het gebied tussen de N214 in het noorden, Pinkenveer in het oosten, Giessenburg in het zuiden en hoeve 't Komt Goed in het westen. Een tak van de Pinkenveer stroomgordel loopt iets ten noorden van Giessen-Oudekerk richting het zuidwesten langs Hardinxveld-Giessendam richting Sliedrecht het gebied uit. Tabel 3.1 geeft een overzicht van de actieve perioden van de bovengenoemde stroomgordels.

Tabel 3.1 *Overzicht van vroeg-holocene stroomgordels (mesolithicum)*

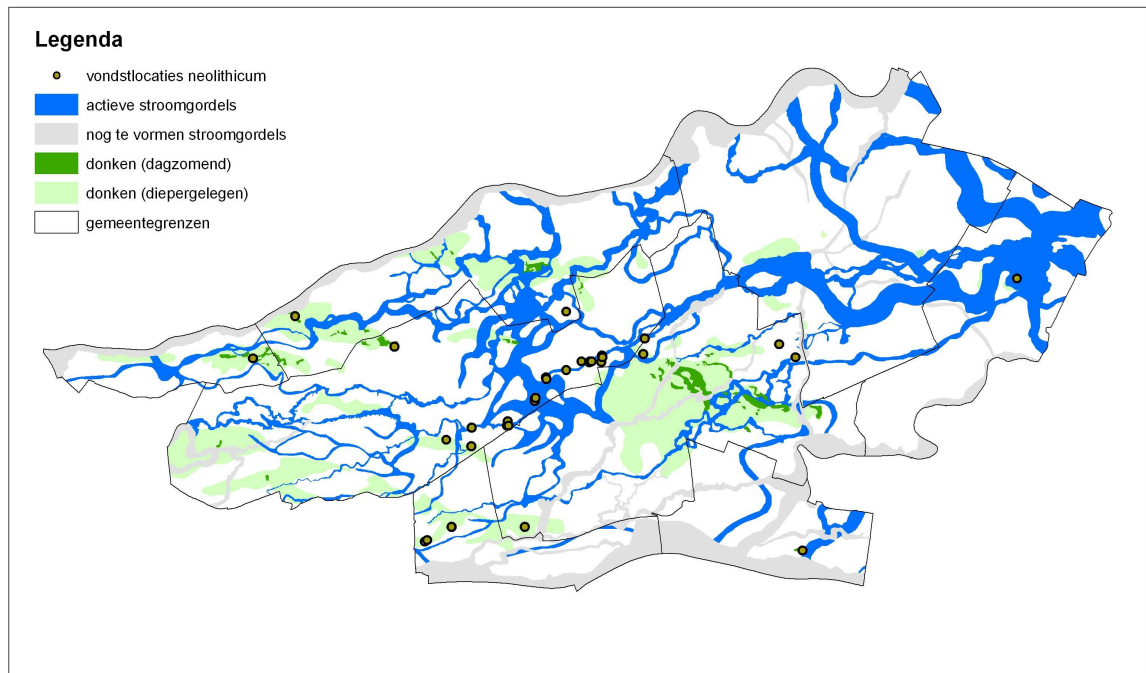
Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Kortenhoeven (84)	7600	6458 v.Chr.	6260	5212 v.Chr.	1246
Middelkoop (111)	7370	6240 v.Chr.	5350	4176 v.Chr.	2064
Nieuwland (120)	7370	6240 v.Chr.	6270	5219 v.Chr.	1021
Pinkenveer (142)	7370	6240 v.Chr.	6270	5219 v.Chr.	1021
Vuilendam (171)	7370	6240 v.Chr.	6270	5219 v.Chr.	1021

Figuur 3.6 Stroomgordels in de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. De nummers en namen komen overeen met die op de kaart van Berendsen & Stouthamer (2001).

3.3.3 Neolithicum en bronstijd

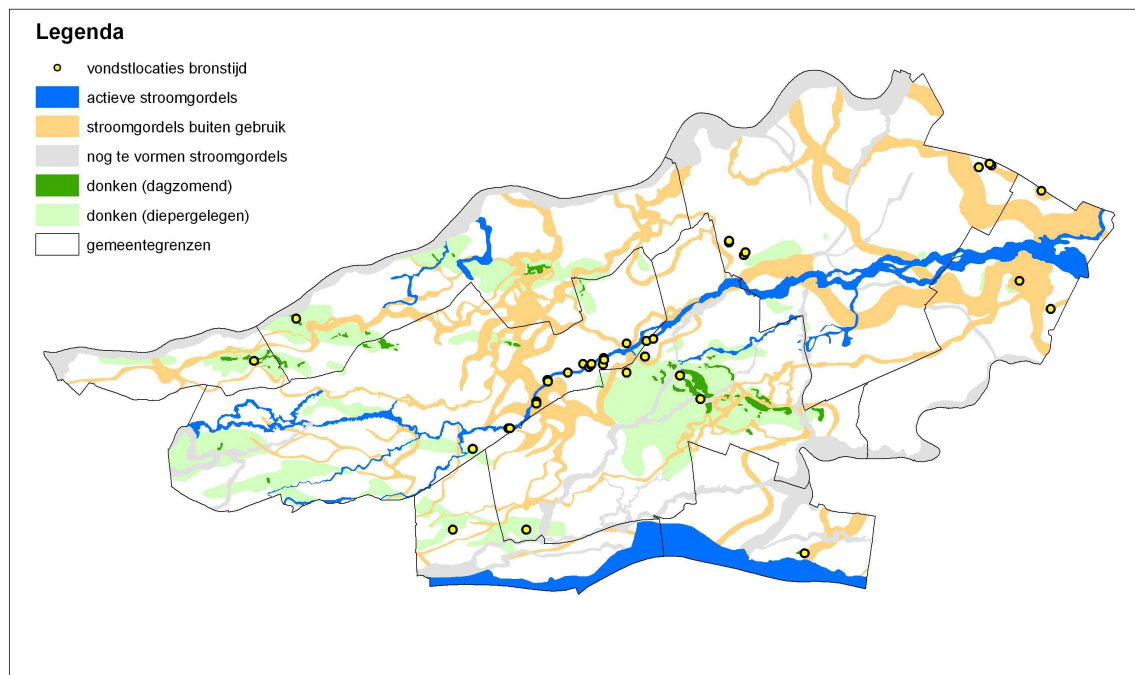
In het neolithicum ontstaan nog enkele nieuwe stroomgordels (Gorkum-Arkel en Wijngaarden stroomgordels). Rond 5215 voor Chr. verleggen enkele stroomgordels hun geulen. De Kortenhoeven stroomgordel wordt inactief, waardoor ook de stroomafwaarts hiervan gelegen Nieuwland, Pinkenveer en Vuilendam stroomgordels inactief worden. Bijna 75 jaar later vindt een nieuwe geul, de Achthoven stroomgordel, een weg deels door de inactieve Kortenhoeven en Middelkoop geulen en vindt bij Leerbroek een nieuwe weg in noordwestelijke richting (naar Achthoven). Circa 250 jaar later ontstaan ook de Liesveld en Streefkerk stroomgordels, die deels gebruik maken van de dan nog bestaande laagtes van de Vuilendam stroomgordel.

Figuur 3.7 De actieve stroomgordels in het neolithicum

Door verlegging van stroomgordels stroomopwaarts van het gebied ontstaat circa 4638 voor Christus de Vuren geul. Deze stroomt vanuit Vuren de meest zuidoostelijke hoek van het gebied in en loopt dan naar het zuiden verder. Rond 4175 voor Christus worden andere stroomgordels actief. Rond deze tijd raken de Achthoven, Liesveld en Streefkerk stroomgordel buiten gebruik en ontstaan nieuwe stroomgordels (Bleskensgraaf, Kapel, Aaksterveld, Zijderveld met de Langerak-geul stroomafwaarts, en Schaik stroomgordels). Ruim 400 jaar later, neemt de Schoonhoven stroomgordel de taak van de Kapel stroomgordel over. De Aaksterveld, Zijderveld en Langerak gordels worden rond 3225 voor Chr. opgevolgd door de Schoonrewoerd-stroomgordel. Vooral de Schaik, maar ook de Schoonrewoerd stroomgordel hebben een anastomoserend patroon. De Schaik stroomgordel heeft vooral rond Hoogblokland een cluster van geulen. De Schoonrewoerd stroomgordel heeft een cluster van geulen in het oosten van het gebied tussen Middelkoop en Leerbroek en meerdere vertakkingen van de stroomgordel ten westen van Molenaarsgraaf.

In de bijna 1500 jaar die dan volgen ontstaan geen nieuwe stroomgordels in het gebied. Wel raken alle geulen die in het gebied actief zijn in deze periode buiten gebruik (zie tabel 3.2). Het gevolg is dat een groot venig komgebied (ruwweg de Alblasserwaard, Vijfheerenlanden en Krimpenerwaard) ontstaat zonder actieve rivieren. Ten zuiden van het gebied bevindt zich een Maasloop ter hoogte van de Biesbosch en ten noorden van het gebied is een geul actief ten noorden van Vianen.

Figuur 3.8 De actieve stroomgordels in de bronstijd

Pas in de late-bronstijd ontstaat door rivierverlegging een nieuwe geul direct langs de zuidkant van het gebied: de (oer) Waal.

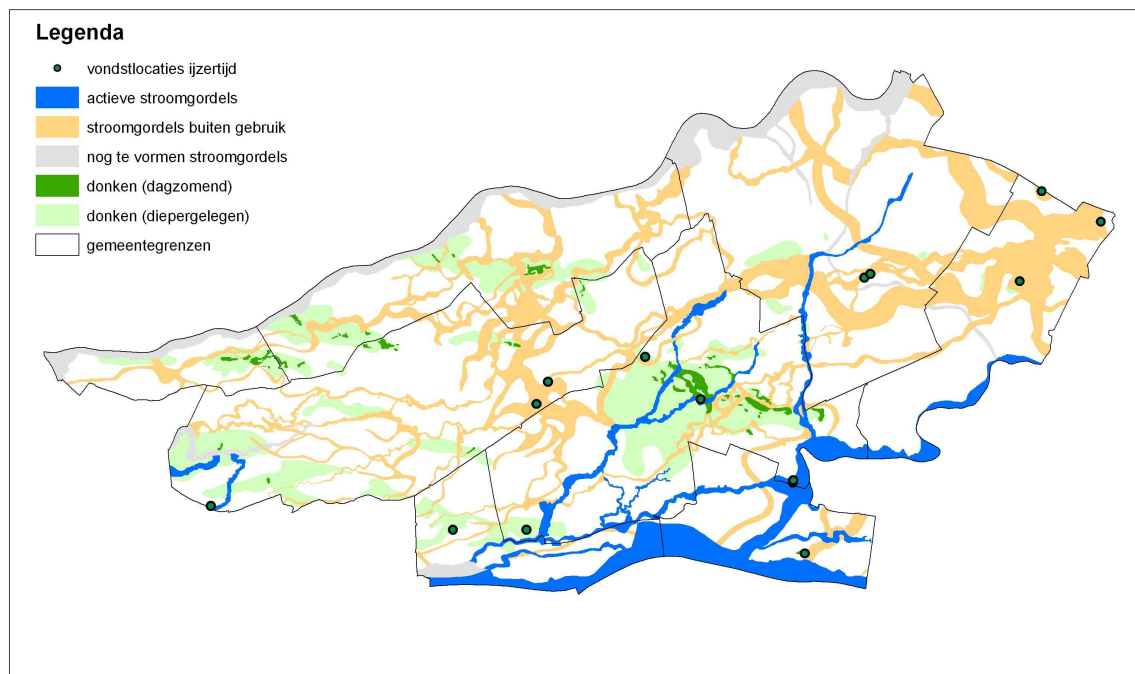
Tabel 3.2 Overzicht van vroeg- tot midden-holocene stroomgordels (neolithicum-bronstijd)

Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Gorkum-Arkel (52)	6515	5469 v.Chr.	5590	4437 v.Chr.	1032
Wijngaarden (186)	6515	5469 v.Chr.	5590	4437 v.Chr.	1032
Achthoven (3)	6190	5144 v.Chr.	5350	4176 v.Chr.	968
Liesveld (96)	6000	4895 v.Chr.	5350	4176 v.Chr.	719
Streefkerk (160)	6000	4895 v.Chr.	5350	4176 v.Chr.	719
Vuren (172)	5788	4638 v.Chr.	5360	4187 v.Chr.	451
Bleskensgraaf (20)	5350	4181 v.Chr.	3823	2293 v.Chr.	1888
Kapel (80)	5350	4181 v.Chr.	4920	3706 v.Chr.	475
Aaksterveld (1)	5345	4172 v.Chr.	4620	3386 v.Chr.	786
Zijderveld (197)	5345	4172 v.Chr.	4620	3386 v.Chr.	786
Langerak (89)	5345	4172 v.Chr.	4620	3386 v.Chr.	786
Schaik (150)	5285	4131 v.Chr.	4240	2816 v.Chr.	1315
Schoonhoven (151)	4920	3706 v.Chr.	3920	2401 v.Chr.	1305
Schoonrewoerd (152)	4520	3225 v.Chr.	3700	2099 v.Chr.	1126
(oer) Waal (307)	2950	1170 v. Chr.	0	Heden	3178

3.3.4 IJzertijd

In de ijzertijd waren in het gebied voornamelijk kleine, smalle stroomgordels actief die bovendien relatief kort hebben bestaan (Spijk, Lange Linschoten, Oud Alblas / Papendrecht en Hardinxveld-stroomgordels). In de late-ijzertijd (circa 229 v. Chr.) ontstaat de Linge ten gevolge van een stroomgordelverlegging in het oostelijke deel van de Betuwe.

Het gebied kon maar moeilijk het overtollige water kwijt en onder de natte condities groeide het veen door. In deze periode zijn de eerste veenstromen ontstaan die het veengebied afwateren in de richting van de toen bestaande rivieren. Veenstromen worden ook wel komontwateringsgeulen genoemd. Dergelijke stroompjes ontwateren het gebied, maar transporteren geen sediment (Van Dinter en Laan 1999). Het betreft de Kromme Giessen, Giessen en Zederik.

Figuur 3.9 De actieve stroomgordels in de ijzertijd

De Papendrechtse stroomgordel heeft waarschijnlijk de loop van een dergelijk riviertje overgenomen³⁶, dus ook ter plaatse van (een deel van) deze stroomgordel heeft waarschijnlijk een veenstroompje gelegen.

Tabel 3.3 Overzicht van laat-holocene stroomgordels (ijzertijd)

Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Spijk (158)	2510	649 v.Chr.	2200	229 v.Chr.	420
Lange Linschoten (88)	2400	571 v.Chr.	1800	217 n.Chr.	788
Oud-Alblas (130)	2200	277 v.Chr.	1700	328 n.Chr.	605
Papendrecht (140)	2200	277 v.Chr.	1700	328 n.Chr.	605
Linge (97)	2160	229 v.Chr.	643	1307 n.Chr.	1536
Hardinxveld (58)	2071	99 v.Chr.	2000	13 v.Chr.	86

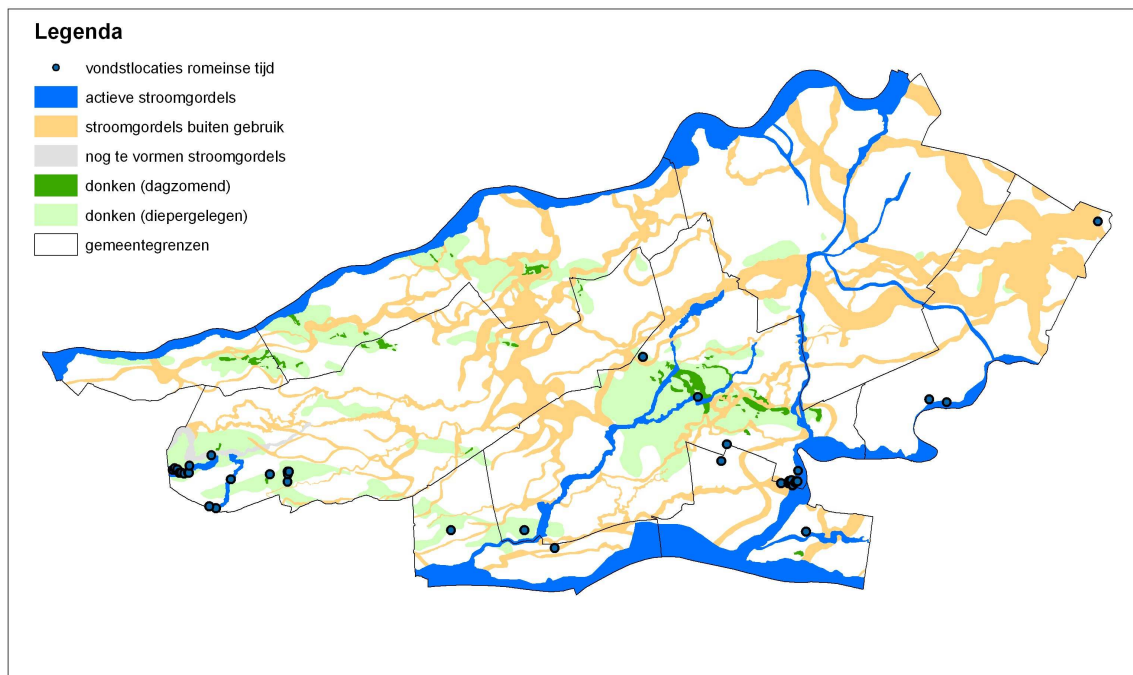
Tabel 3.4 Overzicht van laat-holocene veenstromen (ijzertijd)

Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Giessen (407)	2258	307 v.Chr.	890	1126 n.Chr.	1433
Kromme Giessen (411)	2258	307 v.Chr.	890	1126 n.Chr.	1433
Zederik (422)	2105	135 v.Chr.	850	1155 n.Chr.	1290

³⁶ Van Dinter en Laan 1999

3.3.5 Romeinse tijd en vroege middeleeuwen

Rond het begin van de jaartelling, in de vroeg-Romeinse tijd, ontstaat de Lek en worden de Krimpenerwaard enerzijds en de Alblasterwaard/Vijfheerenlanden anderzijds van elkaar gescheiden (Fig. 3.10; Tab. 3.5). In het noordoostelijke deel van het gebied ontstaan de nieuwe veenstromen de Lake en Zouwe-Ameide, die afwateren in de richting van de Lek. In de vroege middeleeuwen ontstaat in het westelijke deel van het gebied de Alblas, een getijdengeul (Tab. 3.6).

Figuur 3.10 De actieve stroomgordels in de Romeinse tijd

Tabel 3.5 Overzicht van laat-holocene stroomgordels (Romeinse tijd en vroege middeleeuwen)

Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Lek (91)	1950	44 n. Chr.	850	1155 n.Chr.	1111
Lek uiterwaarden (301)	-	1155 n. Chr.	0	Heden	853
Waal (174)	1625	439 n.Chr.	850	1155 n.Chr.	716
Waal-Merwede uiterwaarden (303)	-	1155 n.Chr.	0	Heden	853

Tabel 3.6 Overzicht van laat-holocene veenstromen (Romeinse tijd en vroege middeleeuwen)

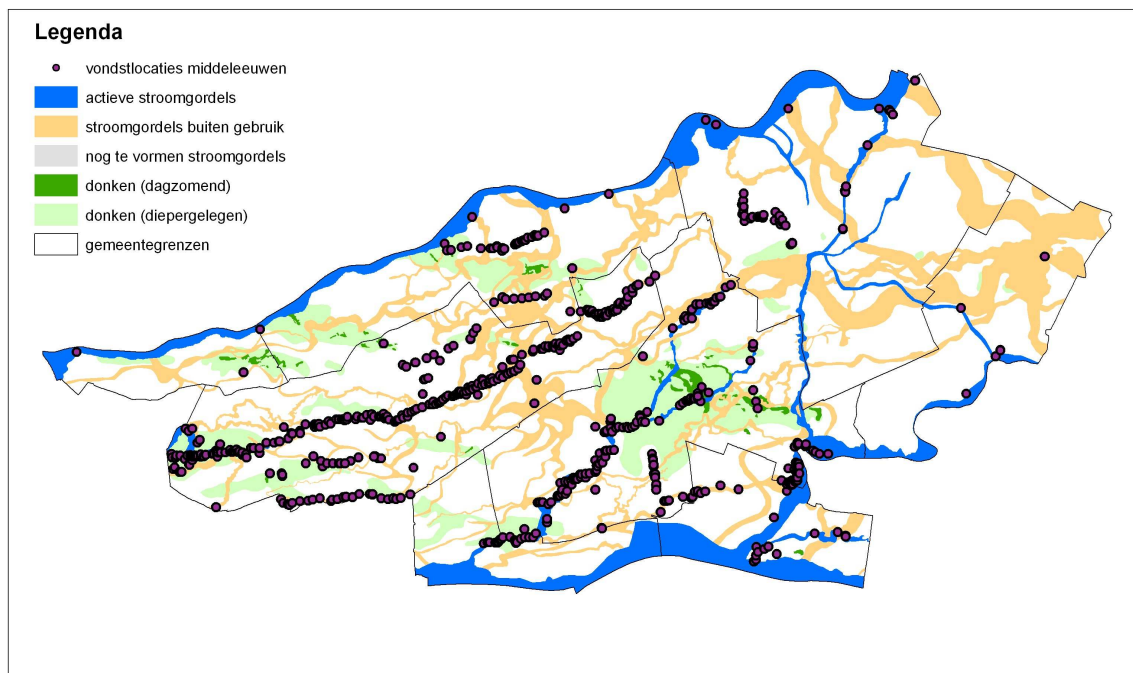
Stroomgordel (met nummer)	Begin actieve periode		Eind actieve periode		Duur actieve periode
	Jaar BP	Jaar	Jaar BP	Jaar	
Lake (413)	1950	44 n.Chr.	1350	688 n.Chr.	644
Zouwe-Ameide (424)	1950	44 n.Chr.	850	1155 n.Chr.	1111
Alblas (5)	1200	810 n.Chr.	700	1250 n.Chr.	440

3.3.6 Late middeleeuwen en nieuwe tijd

Vanaf de 11de eeuw worden de eerste rivieren bedijkt om overstromingen te voorkomen.³⁷ De rivierafzettingen beperken zich vanaf dat moment vooral tot de

³⁷ Stiboka 1984

uiterwaarden (Fig. 3.11). Om te voorkomen dat het gebied te nat wordt, worden ter ontwatering nieuwe watergangen aangelegd: de Groote- of Achterwaterschap, de Nieuwe Waterschap en de Graafstroom.

Figuur 3.11 De actieve stroomgordels in de middeleeuwen

De dijken breken in het begin echter regelmatig, waarbij grote delen van het gebied onder water komen te staan (zie ook paragraaf 5.1.3). Dit komt niet in de laatste plaats door het op grote schaal winnen van veen tot aan de voet van de dijken.³⁸ Tijdens dijkdoorbraken ontstaan wielen (kolkgraten), daarnaast worden overslaggronden afgezet. Dergelijke gronden kenmerken zich door een sterk heterogene textuur met zowel klei als zand. Overslaggronden worden heden ten dage met name aangetroffen langs de Linge, bij Oosterwijk, en langs de Diefdijk. Bij kolkgraten en wielen is sprake van een erosieve zone ter plaatse van het kolkgat, terwijl rondom het kolkgat een sedimentaire zone kan worden verwacht. In de sedimentaire zone kan onder de overslaggrond nog een begraven landoppervlak met sporen en vondsten aanwezig zijn. Ook in de twintigste eeuw heeft een groot deel van de Alblasserwaard te lijden gehad door de watersnoodramp in 1953. Van deze overstroming zijn geen dijkdoorbraakafzettingen in het gebied aanwezig, aangezien deze zich buiten het gebied bevinden, omdat de dijk bij Papendrecht (buiten het onderzoeksgebied) doorbrak.

3.4 Bodem

3.4.1 Inleiding

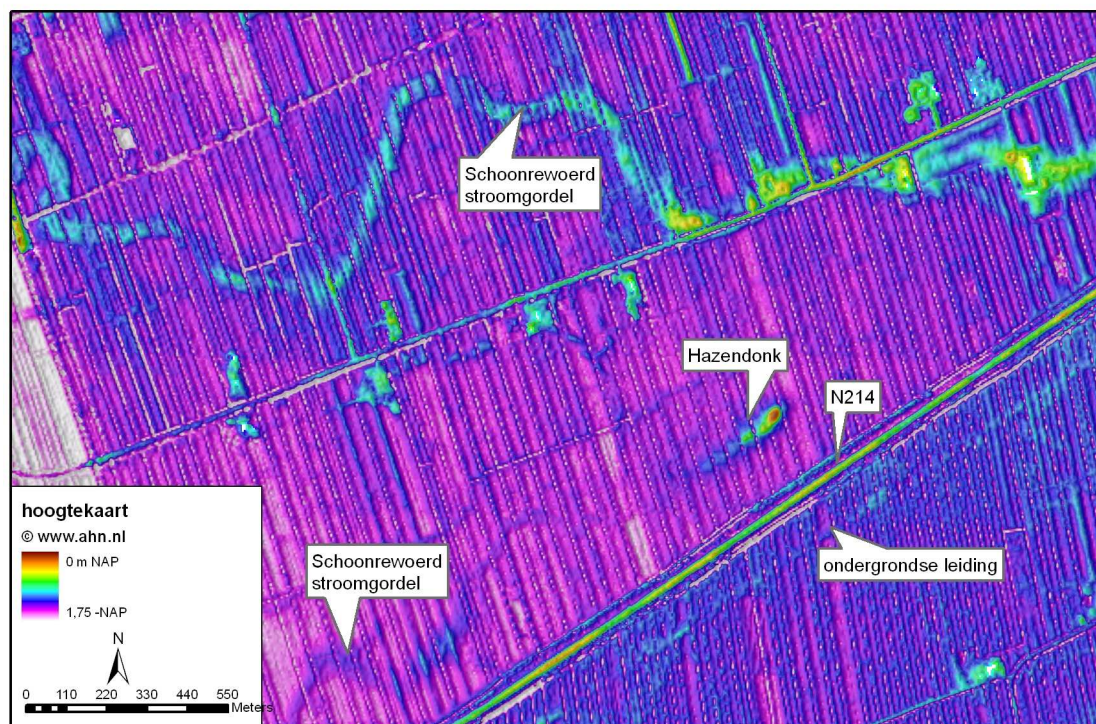
De bodem die gevormd wordt, is afhankelijk van een aantal bodemvormende factoren. Het moedermateriaal en de tijd waarin de bodem gevormd kan worden zijn belangrijke factoren. Het moedermateriaal dat aanwezig is, is gerelateerd aan de geomorfologie. De tijd waarin een afzetting aan de oppervlakte heeft gelegen, is mede bepalend voor het gevormde bodemtype en de intensiteit van de bodemvorming. Per geomorfologische eenheid wordt besproken welke bodemtypen voorkomen.

³⁸ Hendriks et al. 2004

3.4.2 Rivierduinen

In het gebied liggen op diverse plaatsen rivierduinen aan of dicht bij het oppervlak, zoals bij Hazendonk (Fig. 3.12). Rivierduinen bestaan in het algemeen uit matig goed gesorteerd, matig grof zand met een mediane korrelgrootte van ongeveer 300 µm en liggen relatief hoog ten opzichte van de omgeving. De aard van de bodems die op rivierduinen worden aangetroffen is afhankelijk van het moment van afdekking met andere afzettingen. In rivierduinen die gedurende langere tijd aan het oppervlak hebben gelegen zijn vaak podzolbodems ontwikkeld.

Door de hoge ligging en de goede waterhuishouding zijn de rivierduinen vaak al sinds de prehistorie aantrekkelijke vestigingsplaatsen. Daarom worden vaak ook oude woongronden aangetroffen op de rivierduinen. Onder dit type vallen de gronden, die door bewoning en het dumpen van nederzettingsafval (ijzertijd- Romeinse tijd- middeleeuwen) zwart zijn geworden door verrijking met organische stof en fosfaten. Onder de zwarte bovengrond wordt meestal een niveau aangetroffen met geelgroene fosfaatvlekken. Deze vlekken kunnen zich tot zeer diep in de ondergrond voortzetten.

Figuur 3.12 Een hoogtekaart met de ligging van het rivierduin met toponiem Hazendonk, net ten noorden van de N214. Ook is de Schoonrewoerdse stroomrug goed te zien in het huidige reliëf, evenals de ligging van een ondergrondse leiding (parallel aan de N214).

3.4.3 Stroomruggen en oevergronden

Stroomruggen liggen relatief hoog in het landschap en bestaan overwegend uit lichte klei en zavel dat naar de ondergrond overgaat in het zand van de beddinggordel. Als gevolg hiervan kennen ze een goede ontwatering en zijn daardoor geschikt voor land- en tuinbouw, maar ook voor bewoning. Men treft er de dorpen, oude wegen en boerderijen aan.

Het bodemprofiel bestaat in de beter ontwaterde delen, en daarmee vaak de top van de stroomrug, uit ooivaaggronden. Als de bodem minder goed ontwaterd is, is de bodem meestal een poldervaaggrond. Ter plaatse van de zandige afzettingen langs de Lek komen daarnaast vlakvaaggronden voor. In het midden van de ruggen is vaak een

slingerende, laag gelegen en slecht ontwaterde strook te herkennen die de ligging van de restgeul aangeeft. Door egalisatie is dit hoogteverschil tegenwoordig vaak moeilijk zichtbaar. Ter plaatse van de restgeulen in stroomgordels komen door het daar aanwezige veen op de zandige stroomgordelafzettingen leek- en woudeerdgronden voor. Deze komen onder andere voor ter plaatse van de Schoonrewoerd (Fig. 3.12) en Zederik stroomgordel.

Aan weerszijden van de stroomruggen worden vaak de oeverwalgronden aangetroffen, die de overgang vormen tussen de stroomrug en de kom. Deze overgangszone is in het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden relatief smal, vaak niet meer dan 60 tot 80 meter. De oeverwalgronden bestaan uit de oeverwallen die niet gelegen zijn op het zand van de beddinggordel, maar juist op komafzettingen. Omdat in het komgebied van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden veel veen is gevormd komen hier voornamelijk drechtvaaggronden voor. Ook liedeerdgronden en poldervaaggronden kunnen echter voorkomen op de oevergronden. Ze vormen vanwege hun hogere grondwaterstanden minder aantrekkelijke landbouwgronden dan die op de stroomruggen.

Archeologische vondsten kunnen in een vaaggrond, liedeerdgrond of een leek-of woudeerdgrond bij een intact bodemprofiel worden verwacht op of binnen 30 cm beneden maaiveld. Bewoningssporen kunnen worden verwacht vanaf de onderzijde van de Ah-horizont. In het riviereengebied dient echter rekening te worden gehouden met verschillende sedimentatiefasen, waarbij oudere bodems (en dus leefniveaus) kunnen zijn afgedekt met jongere rivierklei- of perimariene getijde-afzettingen. In die situaties kunnen onder de C-horizont dus nog begraven bodems met bewoningssporen en vondstniveaus voorkomen. Vanwege de hoge grondwaterstand en de afdekking met kleilig materiaal is de kans op een goede conservering van grondsporen, organische resten en botmateriaal hoog.

3.4.5 Komgebieden

Komgebieden liggen relatief laag tussen de verschillende stroomruggen in en vormen de grootste oppervlak in het gebied. In tegenstelling tot de bewoonde stroomruggen zijn ze vaak pas laat in cultuur gebracht en worden gekenmerkt door een strokenverkaveling met grasland. De aanwezigheid van vele sloten geeft aan dat de grondwaterstand hoog is.

In de zware kleiafzettingen komen vaak plantenresten, stukken hout en zoetwaterschelpen voor. De kleur van de komgronden loopt uiteen van bruin tot grijs. Wanneer er weinig sedimentatie optrad kon er in de kommen onder natte omstandigheden veenvorming optreden. In de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden is veel veen gevormd. Plaatselijk komen op het veen dunne kleilagen (tot circa 40 cm dikte) voor die zijn afgezet vanuit de omliggende stroomgordels. Ter plaatse van het komgebied komen waardveengronden, koopveengronden en weideveengronden voor. Ten zuidwesten van Noordeloos komen daarnaast moerige eerdgronden voor. Dit komt doordat hier onder de komafzettingen rivierduinafzettingen aanwezig zijn.

Bij een veengrond kunnen archeologische resten aanwezig zijn binnen 30 cm van de top van het bodemprofiel. Ook bij veengronden moet echter rekening worden gehouden met overgroeide landschappen, waarbij oudere bodems (en dus leefniveaus) kunnen zijn afgedekt. Tot aan de veenontginningen was het veengebied niet tot weinig geschikt voor bewoning. De kans op de aanwezigheid van archeologische resten van nederzettingen in het veengebied van voor de

middeleeuwen en/of nieuwe tijd is daardoor klein. Dit betekent echter niet dat in het veengebied geen archeologische resten aanwezig kunnen zijn. In het veengebied kunnen rituele deposities, resten van veenwegen en losse vondsten gerelateerd aan de jacht en houtkap aanwezig zijn. Het voordeel van veengronden is dat door de vochtige bodemgesteldheid eventuele archeologische resten goed geconserveerd blijven. Ook in de komgebieden moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van meerdere archeologische niveaus. In de ondergrond kunnen bijvoorbeeld oude stroomgordelafzettingen of afgedekte rivierduinen voorkomen. De donk bij Hardinxveld-Giessendam, Polderweg met een top en flanken op een diepte van circa 7 m beneden maaiveld is hier een goed voorbeeld van.

3.4.6 Dijkdoorbraakafzettingen

De dijken langs bijvoorbeeld de Linge en de Merwede zijn verschillende malen doorgebroken. Ook de Diefdijk en de dijk langs het Merwedekanaal zijn meerdere keren doorgebroken. In het landschap zijn de dijkdoorbraak kolkaten (wielen) nog goed zichtbaar, zoals bij Oosterwijk en het Wiel van Bassa bij Schoonrewoerd. De overslaggronden verschillen, afgezien van de ontstaanswijze en de wat zandiger textuur, niet veel van de jongste oevergronden langs de rivieren en vertonen hetzelfde bodemprofiel. Door het zandige materiaal en de ligging dicht langs de rivier treedt er soms sterke kwel op bij hoge waterstanden. Oudere oppervlakken en eventuele archeologische niveaus zijn ter plaatse van de wielen geërodeerd. De wielen corresponderen namelijk met de erosieve zone van het oude kolkgat. Rondom de kolkaten kan echter een waaier van zandig sediment voorkomen die het oude landoppervlak afdekt. Dit is de sedimentaire zone rond het oude kolkgat. Indien daaronder sporen of vondsten aanwezig zijn, dan zal sprake zijn van een goede conservering en gaafheid van de vindplaatsen.

3.4.7 Uiterwaarden

De uiterwaarden liggen aan weerszijden van de rivier tussen de winterdijken in. Door voortgaande sedimentatie liggen ze vaak enkele meters boven het zomerpeil van de rivier en daarom overstromen deze alleen bij zeer hoge waterstanden, meestal in de winter. De gronden bestaan voornamelijk uit kalkrijke ooivaaggronden. Hoewel ze op grond van de textuur zeer geschikt zijn voor akkerbouw, zijn ze meestal in gebruik als grasland in verband met de periodieke overstromingen. Naast ooivaaggronden komen tevens gorsvaaggronden voor ter plaatse van oude strangen of meestromende geulen. De top van de bodems in de uiterwaarden bestaat meestal uit zeer jonge afzettingen. Hierin worden geen archeologische resten verwacht, omdat het immers om regelmatig overstroemd gebied gaat. Ook ter plaatse van de uiterwaarden moet echter rekening gehouden worden met dieper liggende (begraven) archeologische niveaus, vooral als er onder de uiterwaarden restanten van oudere stroomgordels of crevasses aanwezig zijn.

4 Bewoningsgeschiedenis

4.1 Midden- en Laat-Paleolithicum

De vroegste periode van de menselijke geschiedenis wordt aangeduid als de oude steentijd of paleolithicum. Gedurende deze periode verspreiden mensachtigen zich geleidelijk over Europa. In Nederland dateren de eerste aanwijzingen voor mensachtigen uit het midden-paleolithicum (300.000-35.000 voor Chr.), een tijd waarin ijstijden en warmere periodes elkaar afwisselen. Groepjes Neanderthalers trekken door onze streken en verblijven in tijdelijke kampementen. In hun levensonderhoud voorzagen ze door het uitoefenen van jacht en het verzamelen van vruchten en zaden. De archeologische neerslag van deze periode wordt gevormd door werktuigen vervaardigd van vuursteen en benen artefacten.³⁹ Botanische resten, uitgezonderd resten in verkoolde vorm, ontbreken.⁴⁰ Tot op heden zijn geen midden-paleolithische vindplaatsen bekend in de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Ook uit de daarop volgende periode; het Laat-Paleolithicum (35.000-9.000 v. Chr.) zijn binnen het onderzoeksgebied tot nu toe nog geen vondsten/vindplaatsen bekend.⁴¹

Grote delen van het vroegere landschap zijn vanwege de diepteligging en afdekking met jonger sediment ontoegankelijk voor archeologisch onderzoek, waardoor in het onderzoeksgebied vindplaatsen uit bovengenoemde periodes ontbreken. De reden daarvoor is dat een groot deel van west-Nederland een dalingsgebied is. Onder Nederland en een deel van de Noordzee bevindt zich de zogenaamde centrale slenk, een zone die gekarakteriseerd wordt door een geleidelijke daling van het landoppervlak. Deze daling, die al meer dan twee miljoen jaar duurt, is door sedimentatie bijgehouden. Het gevolg hiervan is het feit dat het voormalige landschap en eventuele archeologische resten afgedekt zijn door meters-dikke lagen sedimenten waardoor ze niet toegankelijk zijn voor onderzoek.⁴² Daarnaast speelt de stijging van de zeespiegel een belangrijke rol waardoor grote delen van vroegere nederzettingen verdwenen zijn.⁴³ Door de geleidelijke overstroming van de Noordzeebodem zijn zowel paleolithische als vroeg-mesolithische vindplaatsen letterlijk in de golven verdwenen.⁴⁴

4.2 Mesolithicum

Traditioneel wordt het begin van het mesolithicum geplaatst rond het begin van het Holoceen rond 8.800 v. Chr. Thans wordt verondersteld dat er een continuïteit bestaat tussen het laat paleolithicum en het mesolithicum zowel in typologisch, technologisch opzicht als locatievoorkeur. Het mesolithicum is op typologische en technologische gronden moeilijk af te bakenen, vooral omdat vuurstenen microlieten (die bijvoorbeeld in pijlpunten gebruikt werden) ook voorkomen in het laat-paleolithicum.

Eenzelfde verhaal geldt voor het einde van het mesolithicum (circa 4900 v. Chr.). Ook hier kent de overgang naar het neolithicum een fase waarin componenten van beide periodes naast elkaar worden aangetroffen. Aangenomen wordt thans dat het een geleidelijk verloopende overgang betreft waarbij het nog onduidelijk is of dit een gevolg is van economische dan wel sociale factoren of een combinatie hiervan.⁴⁵

³⁹ Lauwerier, Kolfschoten en Van Wijngaarden-Bakker 2005.

⁴⁰ Bakels 2005.

⁴¹ Beuker 2005.

⁴² Rensink 2005; Roebroeks & van Gijn 2005.

⁴³ Roebroeks & van Gijn 2005.

⁴⁴ Verhart 2005.

⁴⁵ Verhart en Groenendijk 2005, p.176.

Evenals het paleolithicum kent het mesolithicum een driedeling in het vroeg-, midden- en laat-mesolithicum, die elkaar geleidelijk opvolgen. Deze driedeling is gebaseerd op een verschil in het type werktuig, met name het spits type (een driehoekige en vaak geretoucheerde punt van bewerkt vuursteen), dat periodespecifiek lijkt te zijn. Kenmerkend voor het vroeg-mesolithicum is een grote homogeniteit over grote delen van Europa. Kenmerkend is het beperkt scala aan microlieten, gemaakt van brede klingen en het ontbreken van laat-paleolithische spits types. Het midden-mesolithicum (vanaf 7100 v.Chr.) laat een grotere diversiteit aan spits types zien. De diversiteit neemt in de loop van het Boreaal regionaal toe. In het laat-mesolithicum (vanaf 6450 v. Chr.) vormen de brede trapezia en naaldspitsen, dé gidsartefacten, in geheel Europa.⁴⁶

4.3 Neolithicum

De nieuwe-steen tijd of neolithicum is een periode binnen de Nederlandse prehistorie waarin zich grote veranderingen voordoen. Het neolithicum is de periode waarin landbouw, veeteelt en het eerste aardewerk hun intrede doen. Hierdoor verandert langzamerhand de economische (en culturele) levenswijze. Geleidelijk ging men over naar een meer sedentair bestaan. De eerste neolithische landbouwers vestigden zich in het zuid-Nederlandse lössgebied (circa 5300 v.Chr.). In de daarop volgende eeuwen verbreidt het neolithisatieproces zich geleidelijk over de rest van Nederland. Het neolithisatieproces lijkt het traagst verlopen te zijn in het westen en noorden van ons land. Hier bevinden zich de gebieden die zich bij uitstek lenen voor jacht, visserij en het verzamelen van planten en vruchten. Het gehele proces wordt gekenmerkt door chronologische en regionale verschillen.

Evenals de voorgaande periodes kent ook het neolithicum een driedeling in een vroege, midden en late fase. Raemaekers deelt het vroeg- en midden-neolithicum in Noord-, Midden- en West-Nederland in op basis van het voorkomen van een diversiteit in aardewerktypologie in de volgende culturen:⁴⁷

Het oudste aardewerk, circa 5000 v. Chr., bepaalt de datering van de vroege fase van de Swifterbant-cultuur (5000-4600 v. Chr.). Het aardewerk komt voor in laat-mesolithische context. Resten die wijzen op veeteelt/huisdieren ontbreken evenals aanwijzingen voor akkerbouw. Het aardewerkspectrum van deze vroege fase is betrekkelijk homogeen te noemen. De klei is veelal bijgemengd ('gemagerd') met kwartsgruis en opgebouwd uit kleirollen. Wandversiering is schaars in tegenstelling tot randversiering.⁴⁸ De potvormen zijn open, twee- en drieledig met ronde of knobbelbodems.

De middenfase van de Swifterbant-cultuur (4600-3900 v. Chr.) is gedefinieerd door de afwisseling van steengruis en plantaardig materiaal als belangrijkste vorm van magering van het aardewerk. Ook de diversiteit aan gebruikte versieringen is groter. De laatste fase van de Swifterbant-cultuur (3.900-3.400 v. Chr.) is wederom gedateerd door een verandering in de aardewerkkenmerken. Meestal wordt steengruis gebruikt als magering van het aardewerk. De versiering wordt minder divers en frequent.

Gelijktijdig met de laatste fase van de Swifterbant-cultuur komt de Hazendonk 3-groep (3900-3400 v. Chr.) voor. Deze groep kenmerkt zich door een geheel eigen

⁴⁶ Roebroeks & van Gijn 2005, p. 86-87.

⁴⁷ Raemaekers 1999; 2005, p. 266-282.

⁴⁸ Vlakdekkende wandversiering door middel van vingerindrukken. Randversiering bestaat uit Randkerbung of indrukken.

aardewerkspectrum. Het aardewerk kenmerkt zich door ton- en emmervormige potten met een korte nek en ronde, vlakke en holle bodems. Frequent is er een vlakdekkende wandversiering aanwezig waarbij een randzone van circa twee centimeter vrij onversierd blijft. De versiering bestaat uit vinger- of spatelindrukken of groeflijnen. Voor de magering is gebruikt gemaakt van steengruis, potgruis, schelpgruis en plantaardig materiaal. Incidenteel komt kwartsgruis-magering voor.

De Vlaardingen-groep (3400-2500 v. Chr.) vindt zijn oorsprong in de Hazendonk 3-groep en de late fase van de Swifterbant-cultuur. Het aardewerk komt technologisch overeen met die van de voorgenoemde fasen. Het drieledige aardewerk met vlakke of standvoetbodems is opgebouwd uit kleirollen en verschaald met steengruis, potgruis of plantaardig materiaal. Versiering is schaars. Het belangrijkste versieringselement vormen de doorboringen of indrukken onder de rand.

Aan het eind van het neolithicum komt ook in het onderzochte gebied de Klokbecercultuur voor (2500-2000 v. Chr.). Het aardewerk bestaat uit dunwandige en rijkversierde bekens. Daarnaast komt het grovere aardewerk voor, de potbekers. In de loop van deze periode ontwikkelt zich het gemengde boerenbedrijf waarin runderteelt en ploeglandbouw de voornaamste factoren voor de voorziening in het levensonderhoud vormen. Met deze veranderende bedrijfsvoering doen ook de door ossen getrokken kar, het gebruik van landbouwploegen en wolproductie hun intrede. Daarnaast bleven jacht en visvangst een rol spelen.⁴⁹ In het laat-neolithicum begraaft men de individuele doden onder een grafheuvel of in een vlakgraf.

De veranderingen c.q. vernieuwingen in de economie en technologie die hun intrede doen in het laat-neolithicum vormen de basis voor de overgang naar de metaaltijden. Omstreeks 2300 v. Chr. komt het gebruik van metalen voorwerpen en metaalbewerking in onze streken in zwang.⁵⁰ In het laat-neolithicum en de vroege-bronstijd ontwikkelt zich een gemengd boerenbedrijf waarbij veeteelt en akkerbouw elkaar aanvullen. De voor een gemengd bedrijf kenmerkende woonstal-boerderijen ontbreken in deze fase nog.

4.4 Bronstijd

De bronstijd wordt gedateerd tussen 2000 en 800 voor Chr. Ook deze periode wordt opgedeeld in drie fasen. In de vroege-bronstijd komt het gebruik van koper en brons op grotere schaal voor, mede door de ontwikkeling van legeringen en giettechnieken. Hierdoor ontstond er een groter scala van voorwerpen en toepassingen.⁵¹

Vanaf de midden-bronstijd (1800-1100 v. Chr.) komt de woonstalboerderij overal in de Lage Landen voor. Over de ontstaanswijze van dit type boerderij bestaan verschillende theorieën. Een klimatologische reden waarbij de afgifte van dierlijke warmte en het vergemakkelijken van het melken een rol speelden zal nauwelijks een rol hebben gespeeld. Mogelijk lag het makkelijker verzamelen van de nutriëntrijke mest ten grondslag aan een stalling binnen het huis. Het huistype, voorkomend in bijna geheel Nederland, heeft een drieschepige plattegrond. Rondom de huizen stonden spiekers en schuurtjes op de erven. Het hierboven geschetste boerderijmodel kan regionaal verschillen. De verschillen lijken veroorzaakt te zijn door landschappelijke aanpassingen.⁵²

In de midden-bronstijd worden de regionale verschillen zo groot dat er verschillende archeologische culturen onderscheiden worden. In de onderscheiden regio's

⁴⁹ Fokkens 2005, 357-358.

⁵⁰ Fokkens 2005, 358.

⁵¹ Fokkens 2005, 467-471.

⁵² Fokkens 2005, 408.

verschillen de grafrituelen, aardewerk en in minder mate in de nederzettingen van elkaar. In de nederzettingen op de zandgronden lijken de erven ‘gezworven’ te hebben door het landschap (regelmatige verplaatsing van de erven en houten woonhuizen), terwijl ze in het rivierengebied meer plaatsgebonden zijn door de geringere bewoningsruimte op de kreekkruggen en stroomgordels. Het aardewerk is dikwandig en gemagerd met fijne tot zeer grove steengruis. In de onderzoeksregio wordt het aardewerk in de midden-bronstijd tot dat van de Hilversum-cultuur gerekend. Er is maar weinig bekend over de begravingssrituelen van de bewoners van het rivierengebied. Er zijn maar een paar graven uit de bronstijd bekend.⁵³ De reden daarvoor is niet geheel duidelijk. Misschien zijn grafheuvels moeilijk herkenbaar doordat ze zijn afgedekt door klei. Een andere verklaring is dat de doden op een archeologisch onzichtbare wijze zijn “begraven”. Hierbij kan gedacht worden aan het uitstrooien van crematieresten over akkers of depositie van de overledene in het water.⁵⁴

Hoewel de economie en nederzettingen in het begin van de late-bronstijd (circa 1100-800 v. Chr.) weinig verandering laat zien, wordt de overgang van de midden- naar de late-bronstijd bepaald door vernieuwingen in het dodenbestel en aardewerk. In de late-bronstijd begraaft men op de zandgronden de crematieresten in urnen onder kleine grafheuvels, op den duur ontstonden daardoor urnenvelden. Ook van deze periode is weinig bekend over de begravingsspraktijken van de bewoners van het rivierengebied. Een opvallendste verandering doet zich voor in de aardewerkvervaardiging. Het vaak gepolijste en fraai versierde aardewerk in een scala aan vormen neemt de plaats in van het grove, uniforme en vrijwel onversierde aardewerk uit de midden-bronstijd. De lokale bewerking van brons heeft in Nederland weinig relicten achtergelaten. De meeste artefacten dateren uit de late-bronstijd waarbij het hoofdzakelijk regionaal gemaakte bijlen betreft.⁵⁵

4.5 IJzertijd

De vroege-ijzertijd beslaat globaal de periode 800-500 v. Chr. De midden-ijzertijd wordt geplaatst in de tijdsspanne 500-250 v. Chr. en aansluitend volgt de late-ijzertijd (250-12 v. Chr.).

Na 1200 v. Chr. stijgt de zeespiegel nog altijd door. Hierdoor steeg geleidelijk ook de grondwaterspiegel en bleef het veen achter de gesloten strandwal in West-Nederland groeien. In het rivierengebied kampte men in de ijzertijd met overstromingen en sedimentatie van klei met wateroverlast. De bewoonbaarheid en ontwatering van de regio verslechterde door de stijgende grondwaterspiegel. Ondanks deze omstandigheden zijn een groot aantal ijzertijd vindplaatsen bekend.⁵⁶

Na de achtste eeuw v. Chr. zijn de meeste metalen wapens en werktuigen vervaardigd van ijzer. Veelal was er een naadloze aansluiting op de bronzen voorgangers, waarvan de zwaarden de bekendste categorie vormen. Brons werd nog in beperkte mate gebruikt in sieraden en paardentuig. Hoewel het belang van ijzer voor de vervaardiging van de werktuigen toeneemt, blijft de lokale bronsindustrie bestaan. In tegenstelling tot de bronstijd was er geen strikte noodzaak om de grondstof voor de ijzerproductie van buiten Nederland aan te voeren. Nederland is rijk aan moerasijzererts (limoniet en sideriet) zoals in de noordoostelijke veengebieden. Toch overheerst de indruk dat

⁵³ Theunissen 1999, 191.

⁵⁴ Idem.

⁵⁵ Als voorbeeld kunnen de kokerbijlen met zaagtandversiering en de zuidelijke bijlen van het type Geistingen dienen. Van den Broeke 2005.

⁵⁶ Van den Broeke 2005, 477.

ondanks de rijkdom aan grondstof, ijzer in Nederland slechts in beperkte mate is geproduceerd.

Het aardewerk veranderde; de afwerking van de potten gebeurde door polijsting en/of het aanbrengen van een kleipap op de buitenzijde (besmijting). Een decoratief effect werd aangebracht zoals spatel- en kamversiering en indrukken van nagels en/of vingertoppen.

In de late-ijzertijd doet glas zijn intrede. Daar niet alle grondstoffen voor de vervaardiging van glas in Nederland voorhanden waren, moesten deze van elders aangevoerd worden, of het glas werd als half-fabriekaat geïmporteerd. De meest bekende glazen objecten zijn de veelal blauw gekleurde La-Tène armbanden. Deze armbanden werden aanvankelijk aangevoerd vanuit Midden-Europa, maar worden in de eerste eeuw v.Chr. ook regionaal geproduceerd. De verspreiding ervan is in hoge mate beperkt tot de zuidelijke helft van ons land met een duidelijke concentratie in het oostelijke rivierengebied.⁵⁷

Langs de kust werd voor het eerst zeezout gewonnen, dat landinwaarts werd verhandeld getuige de vondsten van fragmenten van zoutgootjes op diverse nederzettingsterreinen uit de ijzertijd. Op de zandgronden werd het akkerbouwsysteem vernieuwd en ging men over tot de aanleg van kleine vierkante akkertjes die omgeven waren met aarden walletjes. Zo ontstonden de op honingraten lijkende Celtic Fields. IJzertijdboerderijen verschillen ten opzichte van hun voorgangers uit de bronstijd met name in lengte, waardoor er een reductie optrad in het staloppervlak. Het beeld van zich verplaatsende nederzettingen bleef gedurende de vroege- en late-ijzertijd vrij algemeen. In de late-ijzertijd groeit de bevolking verder met als resultaat dat het aantal verplaatsingen afnam en de mens zich meer en meer vestigde op vaste woonplaatsen.⁵⁸ Deze ontwikkeling leidde tot het ontstaan van de eerste gehuchten of dorpjes in de Romeinse tijd.⁵⁹

4.6 Romeinse tijd

Tussen 58 en 50 voor Chr. veroveren de Romeinen onder leiding van Julius Caesar Gallië en daarmee worden uiteindelijk ook de lage landen onderdeel van het Romeinse Rijk. Voor het grootste deel van de Romeinse periode lag de grens van het rijk bij de Nederrijn - Kromme Rijn - Oude Rijn. De grens (de *limes*) die Nederland in tweeën deelde werd bewaakt met behulp van forten en wachttorens. Het deel van Nederland beneden de grote rivieren wordt geromaniseerd. Ook in de noordelijke helft van Nederland, die buiten het Romeinse Rijk lag, heeft de Romeinse cultuur veel invloed uitgeoefend. De bewoners van Midden- en Noord-Nederland komen op verschillende manieren in contact met de nieuwe (materiële) cultuur van de Romeins overheersers. In de nieuwe Romeinse nederzettingen als de militaire vestingen, bestuurs- en handelscentra maar ook tijdens de verplichte militaire dienst vindt er een uitwisseling van contacten plaats. In de Romeinse tijd werd doelmatiger met het landschap omgegaan en werd meer aan infrastructuur (wegen) gewerkt. Dit leidde tot een teruggang in het bosbestand. De nederzettingen en mogelijk ook de akkerarealen en grafvelden bleven soms enkele eeuwen op dezelfde locatie bestaan.

Behalve landelijke gehuchten ontstonden in deze tijd ook andere nederzettingvormen in zuid Nederland, waaronder villacomplexen, wegdorpen (bijvoorbeeld Heerlen) en

⁵⁷ Van den Broeke 2005, 613, figuur 27.9.

⁵⁸ Louwe Kooijmans 2005, 712.

⁵⁹ Schinkel 2005, 539.

zelfs een stad (Nijmegen). In de 3de en 4de eeuw na Chr. worden de aanvallen van de Germanen steeds heviger, wat uiteindelijk leidt tot de val van het Romeinse Rijk in het begin van de 5de eeuw.

4.7 Vroege middeleeuwen

De val van het Romeinse rijk en de komst van Germaanse stammen (Franken, Saksen) markeert het begin van de vroege middeleeuwen (450-1050). Omstreeks het jaar 450 vormen de Lek en de Merwede de hoofdstromen van de Rijn. Hiervoor mondde de Rijn in zee uit ter hoogte van Katwijk. Wat nu het smalle riviertje de Oude Rijn is, was vroeger de hoofdstroom. Doordat de Lek en Merwede nu de hoofdstromen werden zorgden zij voor zulke grote overstromingen dat de bewoners genoodzaakt waren de oeverwallen te verlaten. Dit leidde tot een regeneratie van het bosbestand. Over de 4^e tot en met de 8^e eeuw na Chr. is dan ook weinig bekend over de regio. Er ontstonden in de 8^e en 9^e eeuw wel kleine nederzettingen, zoals Ameide aan de monding van het veenriviertje de Aa. Ook Peursum wordt dan gesticht. Inmiddels hoort Nederland bij het keizerlijke rijk van Karel de Grote (742-814 na Chr.). De Noordzeehandel bloeit op en ook de handel over de rivieren neemt toe. Dorestad, het huidige Wijk bij Duurstede, was in de 9^e eeuw een bloeiende stad, zelfs de belangrijkste stad van Nederland. Hierdoor werd de stad het doelwit van plunderende Noormannen die op deze rijkdommen afkwamen.

4.8 Stand van zaken binnen het onderzoeksgebied

4.8.1 Inleiding

In de vroege prehistorie is de onderzoeksregio nog een uitgestrekt moeraslandschap. In dit landschap vormden de hoger gelegen rivierduinen de vroegste mogelijkheid tot bewoning. De ligging in een gebied dat een grote diversiteit aan flora en fauna kende, bepaalde voornamelijk de locatiekeuze. De landschapsgenese van het onderzoeksgebied is er vanwege de invloed van de zee en rivieren debet aan dat er hiaten bestaan in de kennis van de vroege prehistorie binnen het gebied. Vindplaatsen uit de vroegste periodes van de prehistorie zijn veelal afgedekt door dikke pakketten sediment waardoor het opsporen en aantreffen van relicten uit deze periode bemoeilijkt wordt.⁶⁰ De afdekking door sediment of veenpakketten en vaak anaerobe condities onder het grondwater zorgen echter wel voor dat de conserveringscondities optimaal zijn, vooral voor grondsporen en organisch materiaal (hout, gewei, bot, zaden, pollen).⁶¹

4.8.2 Mesolithicum

De oudste archeologische resten in het gebied dateren uit het mesolithicum. De meeste waarnemingen van vindplaatsen uit deze periode zijn gerelateerd aan de hoger in het huidige landschap aan het oppervlak liggende toppen van rivierduinen (de donken). Deze donken waren door hun markante ligging in het veen zeer aantrekkelijk voor jagers/verzamelaars en hier worden dan ook de oudste bewoningssporen binnen de regio aangetroffen.⁶² Recentelijk uitgevoerde opgravingen in het kader van de Betuweroute hebben aangetoond dat de oudste bewoning dateert vanaf het laat-mesolithicum; 5500-4450 v. Chr.⁶³ De materiële neerslag uit het mesolithicum bestaat

⁶⁰ Niekus 2006.

⁶¹ Louwe Kooijmans 1997.

⁶² Louwe Kooijmans 1974; zie ook de meldingen in Archis-II.

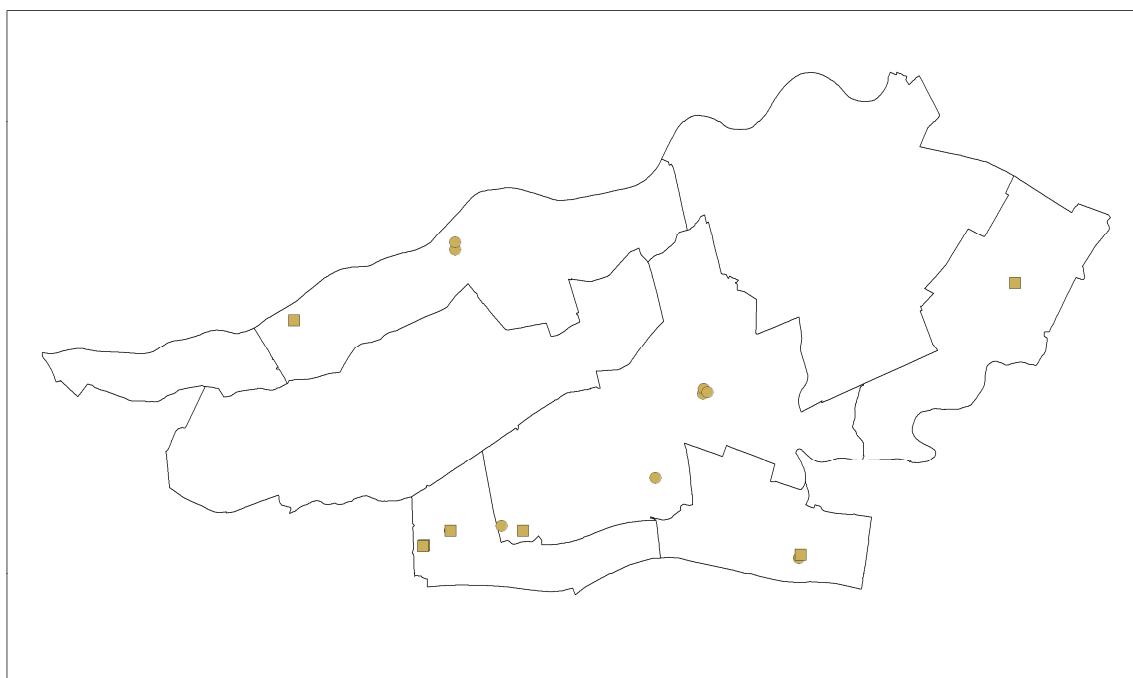
⁶³ Louwe Kooijmans 2001a, 2001b.

uit botresten, natuursteen, vuurstenen artefacten, houtresten en in een enkel geval een graf. Begravingen (waaronder het oudste skelet van Nederland) zijn aangetroffen bij het archeologisch onderzoek in het kader van de aanleg van de Betuweroute op de vindplaats De Bruin en Polderweg te Hardinxveld-Giessendam.⁶⁴

In de database zijn 14 waarnemingen⁶⁵ geregistreerd uit het mesolithicum die kunnen worden gegroepeerd tot negen vindplaatsen (tab. 4.1; fig. 4.1). Het merendeel is afkomstig van booronderzoeken en veldkarteringen. Slechts een drietal vindplaatsen is gedocumenteerd door middel van archeologische graafwerkzaamheden.⁶⁶ De waarnemingen zijn in onderstaande tabel per gemeente uitgesplitst.⁶⁷

Tabel 4.1 *Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit het mesolithicum per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)*

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	totaal
Waarnemingen	4	2	0	4	1	3	0	0	14
Vindplaatsen	3	1	0	2	1	2	0	0	9
Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:									
Nederzetting				2	1	1			4
Basiskamp		1							1
Onbekend	3					1			4

Figuur 4.1 *Mesolithische vindplaatsen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgesteld complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

⁶⁴ Smits en Louwe Kooijmans 2001a & b.

⁶⁵ Exclusief waarnemingen met een administratieve ligging

⁶⁶ Hardinxveld-Giessendam locaties De Bruin, Polderweg; Leerdam, Schoonrewoerd, Polder Hoogeind

⁶⁷ Voor een gedetailleerde beschrijving van de vindplaatsen wordt verwezen naar de catalogus in bijlage 2c en 2d

4.8.3 Neolithicum

In het neolithicum blijven de hogere delen van de rivierduinen bewoond, maar zien we ook een verschuiving van de bewoning naar de stroomgordels. Voor deze verschuiving zijn twee redenen aan te wijzen: enerzijds het feit dat steeds meer rivierduinen afgedekt werden onder veen- en kleipakketten met als gevolg een inkrimping van het bewoningsareaal. Daarnaast was het nog beschikbare areaal een minder aantrekkelijke plaats voor de zich veranderende economie. De geleidelijke overgang van een jagers/verzamelaars-bestaan naar een meer sedentaire levensvorm waarbij ook landbouw zijn intrede deed, leidde tot een verplaatsing van de nederzettingen naar de oeverwallen van de stroomgordels.

Tabel 4.2 *Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit het neolithicum per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)*

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Waarnemingen	7	2	27	3	1	2	2	0	44
Vindplaatsen	6	2	16	2	1	1	1	0	29

Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:

Nederzetting	2		12 ⁶⁸	1	1	1	1		18
Basiskamp		1							1
Onbekend	4	1	4	1					10

Het aantal vindplaatsen in het neolithicum neemt flink toe. In deze periode zijn de hoger gelegen donken nog bewoond evenals de stroomruggen. Met name de Schoonrewoerdse stroomgordel is actief en vooral binnen de gemeente Graafstroom zijn vindplaatsen uit het neolithicum bekend zoals in bovenstaande tabel 4.2 en in figuur 4.2 valt af te lezen.

Naast aardewerk, bot en vuurstenen artefacten zijn op enkele plaatsen binnen de onderzoeksregio (delen van) de voor het neolithicum kenmerkende geslepen bijlen aangetroffen (fig. 4.3). In de database staat een aantal bijlen vermeld, die afkomstig zijn van vindplaatsen binnen de gemeentes Liesveld, Nieuw Lekkerland, Gorinchem en Giessenlanden. Het aantal opgravingen van vindplaatsen is zeker in vergelijking met de voorgaande periode aanzienlijk. Zo zijn met name binnen de gemeente Graafstroom diverse vindplaatsen uit het neolithicum onderzocht.⁶⁹

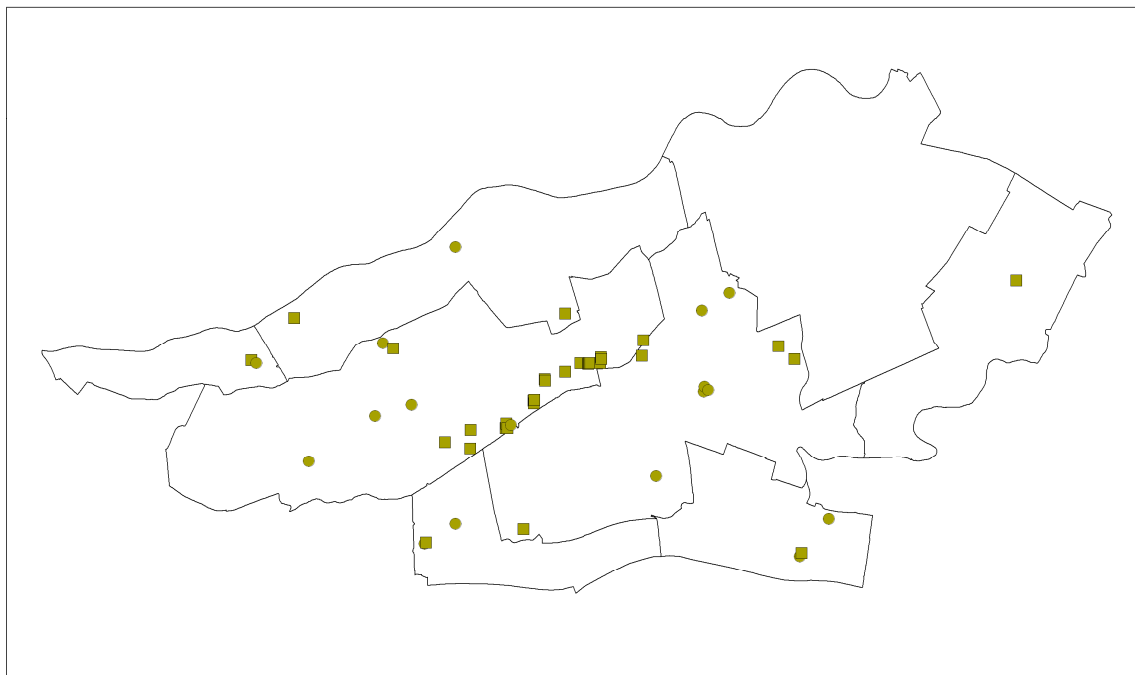
Op de Schoonrewoerdse stroomrug werden meerdere nederzettingsterreinen aangetroffen. De nederzettingen waren klein, circa 0,25 ha, en lagen op regelmatige afstand van elkaar. Een aantal ervan is waarschijnlijk gelijktijdig bewoond geweest. Het archeologisch onderzoek op één site, namelijk Molenaarsgraaf in de Alblasserwaard, resulteerde in de vondst van twee tweeschepige huizen uit de vroege bronstijd.⁷⁰ Op het terrein werden behalve paalsporen ook kuilen en graven aangetroffen. Het onderzoek in Ottoland leverde eveneens paalsporen, maar geen duidelijke huisplattegrond op.⁷¹

⁶⁸ Binnen 2 nederzettingen ook 1x grafveld en 1x dierengraf

⁶⁹ Ottoland, Molenaarsgraaf en Brandwijk. De onderzoeken zijn uitgevoerd door de AWN Lek- en Merwestreek en het IPL.

⁷⁰ Fokkens 2005, 409.

⁷¹ Louwe Kooijmans 1969.

Figuur 4.2 *Overzicht van neolithische vindplaatsen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgesteld complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

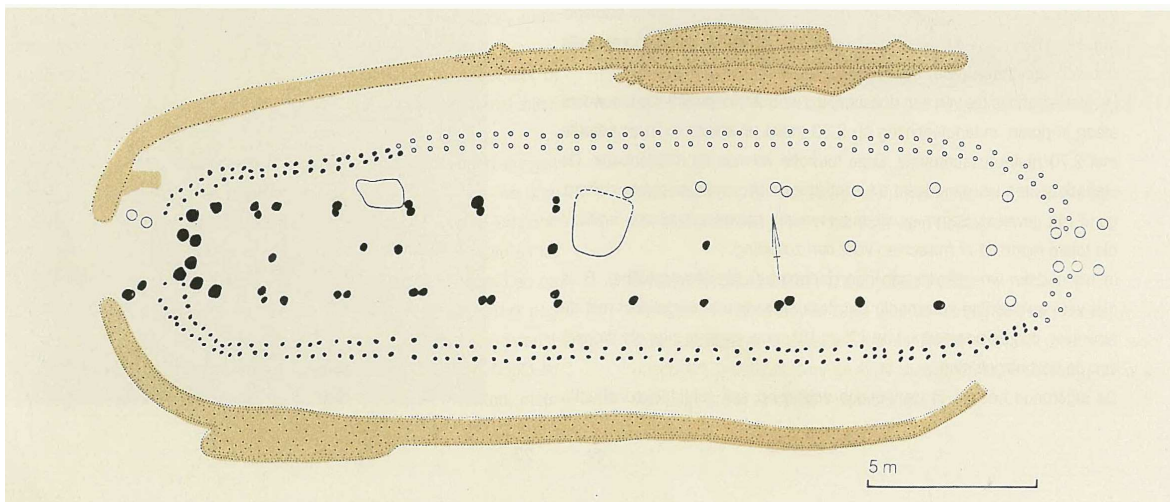
Figuur 4.3 *Een vuurstenen bijl, gevonden bij het zetten van beschoeiing langs een sloot in Noordeloos (foto: RCE).*

4.8.4 Bronstijd

Het aantal vindplaatsen uit de bronstijd is vergelijkbaar met die van de voorgaande archeologische tijdsperiode (tab. 4.3; fig. 4.5). Bewoningsporen daterend uit de vroege-bronstijd zijn aangetoond bij opgravingen te Molenaargraaf en Ottoland, beiden in de gemeente Graafstoom. Aardewerk uit de midden-bronstijd is bekend van de vindplaats Over-Boeicop uit Polder-Boeicop te Leerdam.

De verspreiding van de vindplaatsen uit de bronstijd beperkt zich hoofdzakelijk tot de Schoonrewoerdse stroomgordel die in de bronstijd nog actief is. Opmerkelijk is het feit dat in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied een toename valt te bespeuren

van het aantal bronstijdvindplaatsen. Dit betreft met name de gemeenten Leerdam en Zederik⁷². Hier zijn vindplaatsen aangetroffen die dateren uit de midden- en late-bronstijd. Deze vindplaatsen zijn gelegen op de Zijderveldse stroomrug. Te Zijderveld (gemeente Vianen) is in 1965-1971 een nederzetting uit de midden-bronstijd opgegraven. Op het erf stond een boerderij met afmetingen van 32 bij 5,5 tot 6 meter (fig. 4.4) en enkele spiekers. De nederzetting werd begrensd door hekwerken.⁷³

Figuur 4.4 Een plattegrond van een opgegraven boerderij uit de midden-bronstijd te Zijderveld (gemeente Vianen)

Op tal van vindplaatsen in het riviereengebied lijkt de bewoning in de late-bronstijd weer sterk af te nemen. Door onderzoek naar veranderingen in het milieu kan worden vastgesteld of hier natuurlijke factoren (onder andere klimaatverslechtering of toename van de activiteit van de rivieren) een rol hebben gespeeld. Een andere mogelijkheid is dat nederzettingen uit de late-bronstijd niet herkend zijn. De kennis over het aardewerk uit de late-bronstijd is beperkt en soms wordt het abusievelijk als aardewerk uit de ijzertijd gedateerd.

Tabel 4.3 Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit de bronstijd per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)

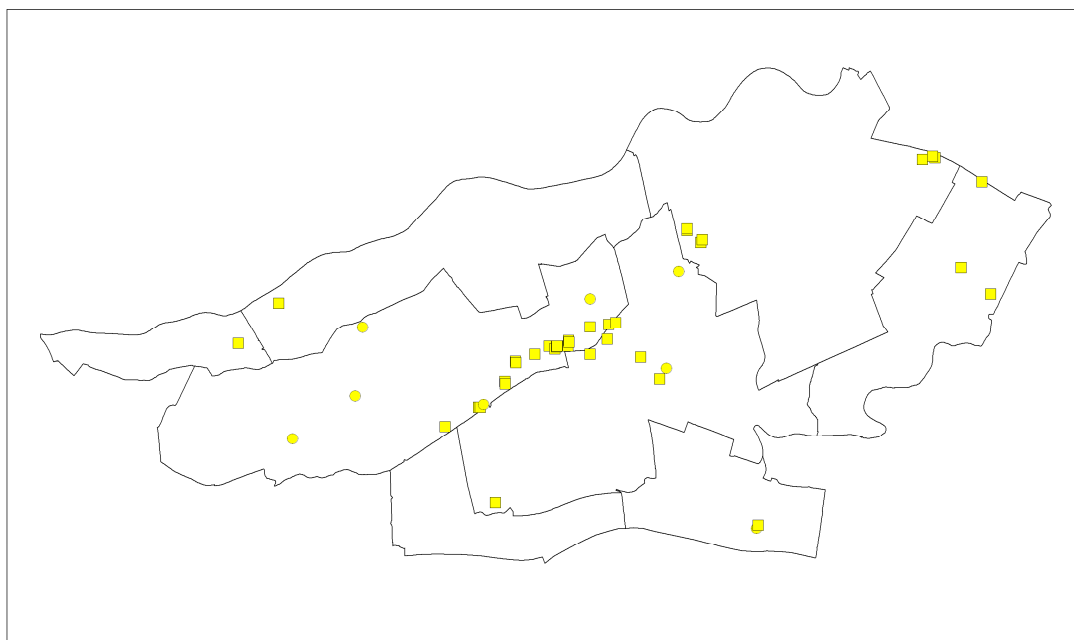
	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Waarnemingen	5	2	23	0	4	1	1	5	41
Vindplaatsen	4	1	12	0	3	1	1	3	25
Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:									
Nederzetting	3	1	9 ⁷⁴		3	1	1	3	21
Onbekend	1		3						4

⁷² Leerdam: Polder Overboeicop (midden-bronstijd), Streefkerk (late-bronstijd)

Zederik: Heicop (bronstijd)

⁷³ Theunissen 1999.

⁷⁴ 1x combinatie van nederzetting met grafveld en 1x combinatie nederzetting met dierengraf

Figuur 4.5 *Overzicht van bronstijd vindplaatsen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgestelde complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

4.8.5 IJzertijd

Binnen de regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden bestaat een kennislacune voor de ijzertijd, met name de vroege-ijzertijd. Louwe Kooijmans merkt in zijn dissertatie op dat het verspreidingspatroon van bewoning uit de vroege-ijzertijd afwijkt van dat uit de late-bronstijd. Hij veronderstelt dat deze verandering mogelijk is toe te wijzen aan het optreden van veelvuldige overstromingen en veenvorming.⁷⁵ Door toekomstig meer gespecialiseerd onderzoek kan wellicht een nader verklaring worden verkregen.⁷⁶ Voor de late-ijzertijd is het kennisniveau wat beter. Met name de fragmenten van glazen La Tène armbanden en *fibulae* afkomstig van bijvoorbeeld de vindplaatsen te Arkel en op de Papendrechtse stroomrug onderstrepen dit. Binnen de onderzoeksregio zijn 20 waarnemingen⁷⁷ bekend. Deze zijn te groeperen tot slechts 13 vindplaatsen, uit voornamelijk de late-ijzertijd (tab. 4.4; fig. 4.6).

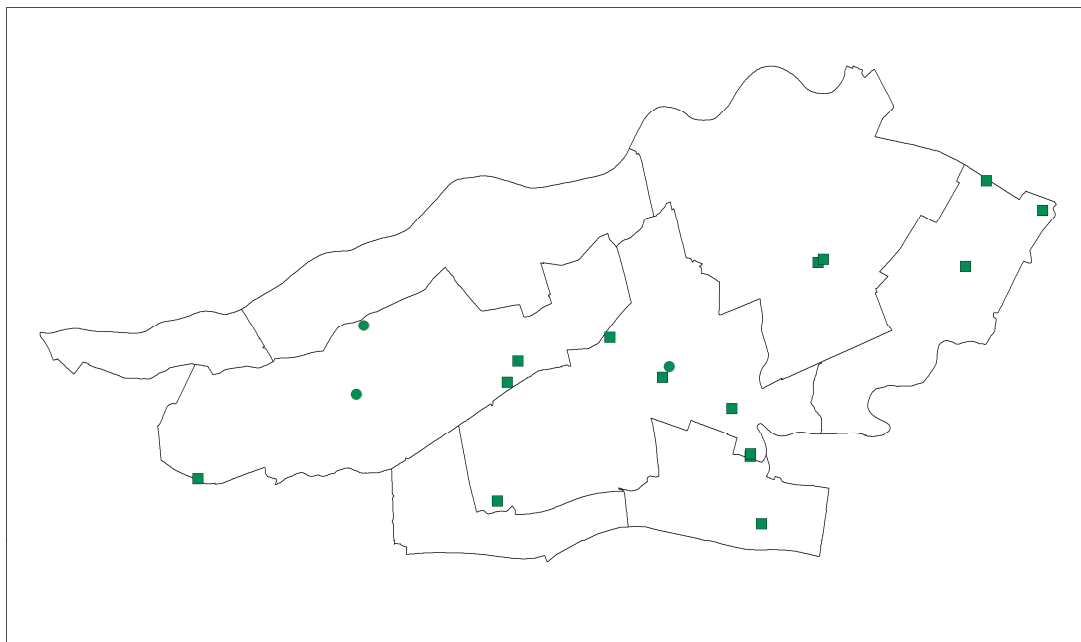
Tabel 4.4 *Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit de ijzertijd per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)*

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Waarnemingen	9	1	5	0	3	0	0	2	20
Vindplaatsen	3	1	4	0	3	0	0	2	13
Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:									
Nederzetting	3	1	3		3			2	12
Onbekend			1						1

⁷⁵ Louwe Kooijmans 1974.

⁷⁶ NOaA 2008.

⁷⁷ Exclusief waarnemingen met een administratieve plaatsing

Figuur 4.6 IJzertijd vindplaatsen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgestelde complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.

Bij de opgraving te Zijderveld (net buiten het onderzoeksgebied) werden nederzettingssporen uit de vroege-ijzertijd aangetroffen. Door vernatting van de omgeving is de het nederzettingsterrein in de midden- of late ijzertijd opgegeven. Dit lijkt kenmerkend voor andere vindplaatsen in het gebied.

4.8.6 Romeinse tijd

Het landschap binnen de regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden wordt in de ijzertijd en de Romeinse tijd vooral gekenmerkt door de rivieren met hun vertakkingen, de hoge oeverwallen en de komgebieden. Daarnaast bleven een aantal donken als geïsoleerde zandkoppen uit het moeras steken. Het gehele landschap kan worden omschreven als een Biesbosch-achtig gebied.⁷⁸

De bekende nederzettingen in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden waren gedurende de Romeinse tijd geconcentreerd op de afzettingen van de Oud-Alblas en Papendrechtse stroomrug in het westen van het gebied en op de rivieroever van de Linge in het zuidoosten en de Lek in de omgeving van Vianen. In de Alblasserwaard werd gewoond langs verschillende waterlopen: langs de Nieuwpoortse Vliet, langs de Linge bij Arkel, langs de Giessen, langs de Merwede bij Papendrecht en Sliedrecht en rondom de monding van de Alblas. Er zijn slechts enkele aanwijzingen voor bewoning in de Romeinse tijd langs de Lek.

Rond het begin van de jaartelling wordt de Lek de hoofdstroom van de Rijn en enkele eeuwen later ook de Merwede. Door de toenemende invloed van het water worden de nederzettingen rond 250-270 na Chr. verlaten.⁷⁹ De Alblasserwaard bleef waarschijnlijk enkele eeuwen onbewoond, maar het gebied kan in deze periode wel zijn bezocht. Er zijn tot op heden geen archeologische vondsten van enige betekenis uit deze periode (laat-Romeinse tijd tot vroege middeleeuwen, 3^e tot 8^e eeuw na Chr.) bekend.

⁷⁸ Dijkstra 1999.

⁷⁹ Bij deze 'klassieke' verklaring plaatst Dijkstra (1999) de nodige kanttekeningen.

Uit de verspreiding van de vindplaatsen uit de Romeinse tijd blijkt dat er sprake is van een opmerkelijke verschuiving naar het westen en het zuiden van de regio. De bewoningsconcentratie in het westelijke deel van de Alblasserwaard lijkt zich toe te spitsen in de periode tussen 150 en 200 na. Chr. Vindplaatsen uit deze periode zijn bekend van de Papendrechtse stroomrug en uit de omgeving van Oud-Alblas en Papendrecht.⁸⁰ Opvallend is de afwezigheid van vondstlocaties langs de Lek.

In totaal zijn er 96 waarnemingen uit de Romeinse tijd bekend in de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden, welke zijn onder te verdelen in 38 vindplaatsen (tab. 4.5). Het gaat hierbij om landelijke nederzettingen. De typisch Romeinse complextypen van deze periode zoals villa's zijn in de regio Alblasserwaard/Vijfheerenlanden niet bekend. Wel staan in ARCHIS twee locaties geregistreerd waar een weg uit de Romeinse tijd in de ondergrond aanwezig zou zijn. De beide locaties liggen op de in het landschap zichtbare rug van de Oud-Alblas stroomgordel⁸¹. In 1942 vermoedde iemand de aanwezigheid van de weg op deze rug. Bij de tweede waarneming zijn door dhr. Van den Beemt in 1966 archeologische resten aangetroffen in de vorm van horizontaal liggende boomstammen met een dikte van circa 8 cm.⁸² Hierbij zijn tevens kiezelstenen en scherven uit de Romeinse tijd aangetroffen. Hieruit werd geconcludeerd dat het een weg betreft uit de Romeinse tijd. De diepte van deze vondst bedraagt 80 tot 130 cm beneden maaiveld.

Tabel 4.5 *Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit de Romeinse tijd per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)*

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Waarnemingen	51	8	31	3	3	0	0	0	96
Vindplaatsen	5	4	23	3	3	0	0	0	38

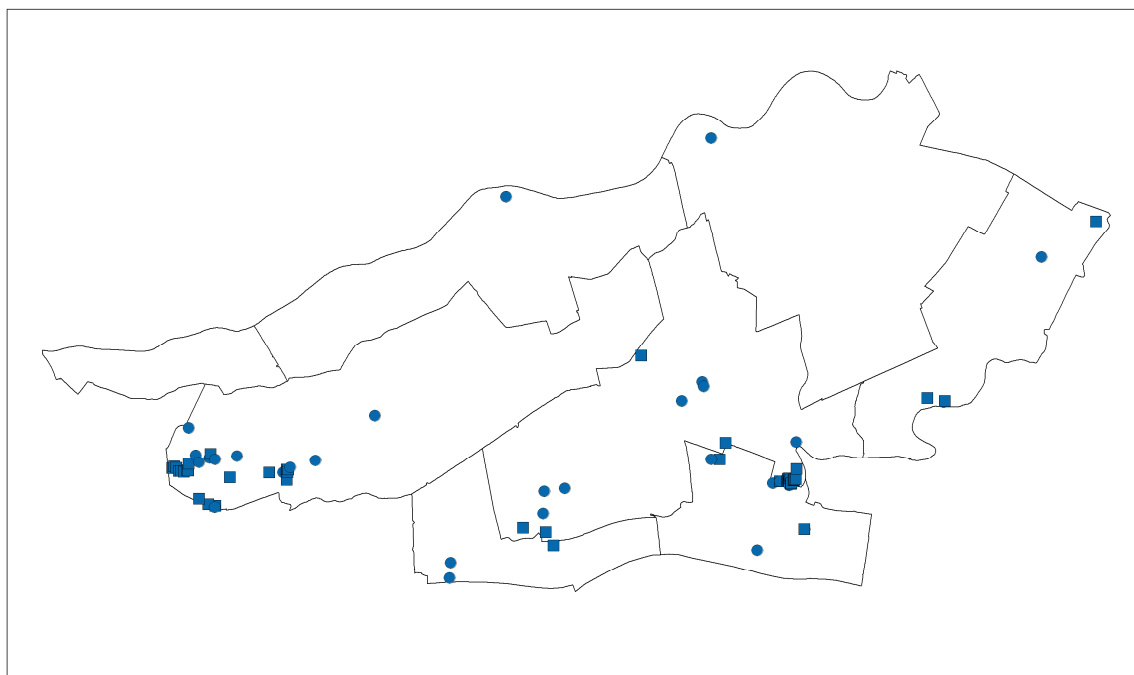
Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:

Nederzetting	2	3	15	1	2				23
Onbekend	3	1	6	2	1				13
Weg			2						2

⁸⁰ Dijkstra 1999.

⁸¹ CAA-nr. 26051

⁸² CAA-nr. 723

Figuur 4.7 Overzicht van vindplaatsen uit de Romeinse tijd per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgesteld complextype, terwijl onbekende complex-typen zijn weergegeven met een cirkel.

4.8.7 Vroege middeleeuwen

De vroeg-middeleeuwse nederzettingssporen in de regio dateren uit de 8^e tot 10^e eeuw. De vindplaatsen worden vooral in het zuidelijke deel van de regio aangetroffen (tab. 4.6, fig. 4.8). Net als voor de Romeinse tijd valt met name de afwezigheid van vondstlocaties langs de Lek op.

Tabel 4.6 Overzicht van waarnemingen en vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen per gemeente (zonder administratief geplaatste waarnemingen)

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Waarnemingen	28	2	6	1	0	0	0	0	37
Vindplaatsen	3	2	6	1	0	0	0	0	12

Uitsplitsing van vindplaatsen naar complextype:

	Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik	Totaal
Nederzetting	2	1	4						7
Onbekend		1	2	1					4
Steiger	1								1

Bij archeologisch onderzoek in het kader van de Betuweroute zijn in de omgeving van Schelluinen twee vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen ontdekt. Een vindplaats ligt op de grens met de gemeente Hardinxveld-Giessendam.⁸³ Het gedeelte ter plaatse van de spoorlijn is opgegraven en het naastgelegen gedeelte van deze site is aangemerkt

⁸³ CAA-nrs. 30121, 43195, 127609

als terrein van hoge archeologische waarde.⁸⁴ Ter plaatse is een beschoeiing en een steiger aangetroffen. Verder is aardewerk (uit de tweede helft van de vroege middeleeuwen) gevonden en een laag met houtskool. Dit houtskool is gedateerd tussen 780 en 980 AD. De andere vroeg-middeleeuwse vindplaats bij Schelluinen is aangetroffen bij het knooppunt Gorinchem, op de grens met gemeente Gorinchem en is aangemerkt als terrein van zeer hoge archeologische waarde.⁸⁵ Ter plaatse bevinden zich bewoningssporen uit de vroege middeleeuwen en volle middeleeuwen. Behalve nederzettingen zijn ook 'contextloze' vondsten in de regio aangetroffen. Bij het baggeren van een sloot in Hardinxveld-Giessendam is bijvoorbeeld een compleet zwaard uit de 9^e eeuw aangetroffen.⁸⁶

In Arkel bevindt zich op de oeverwal van de Linge een langgerekte zone waar diverse vroeg-middeleeuwse vondsten zijn aangetroffen.⁸⁷ Het aangetroffen aardewerk is onder andere afkomstig uit Badorf, een pottenbakkerscentrum in de buurt van Keulen. De oudste scherven dateren in het midden van de 8^e eeuw.

Van een aantal vondstlocaties is het twijfelachtig of deze betrekking hebben op daadwerkelijke bewoning in de vroege middeleeuwen. In het plangebied Hoog Dalem te Gorinchem is kogelpotaardewerk en Pingsdorf-aardewerk aangetroffen. In ARCHIS staat een datering vanaf het laatste kwart van de vroege middeleeuwen vermeld. Het betreft echter oppervlaktevondsten en het overige aangetroffen aardewerk doet bovendien vermoeden dat hier sprake is van bewoning in de late middeleeuwen.⁸⁸ Ook plangebied Den Breejen in Gorinchem staat op basis van de gegevens in ARCHIS als een veronderstelde vondstlocatie uit de vroege middeleeuwen bekend. Ter plaatse is Andenne-aardewerk gevonden. Ook hier geldt dat sprake is van een vondstlocatie uit de late middeleeuwen.⁸⁹ Ter plaatse van de Achterdijk tussen Bleskensgraaf en Wijngaarden (ter hoogte van het verlaten bewoningslint Wijngaarden) zijn enkele fragmenten vroeg kogelpot aardewerk aangetroffen.⁹⁰ Het overige aangetroffen materiaal dateert echter uit de late middeleeuwen.

Net ten noorden van Goudriaan zijn diverse scherven aardewerk uit met name de late middeleeuwen aangetroffen waarvan drie scherven uit de vroege middeleeuwen dateren (twee van deze scherven betreffen mogelijk Karolingisch aardewerk).⁹¹

---

⁸⁴ AMK-nr. 10459

⁸⁵ CAA-nr. 127608; AMK-nr. 10460

⁸⁶ CAA-nr. 16909

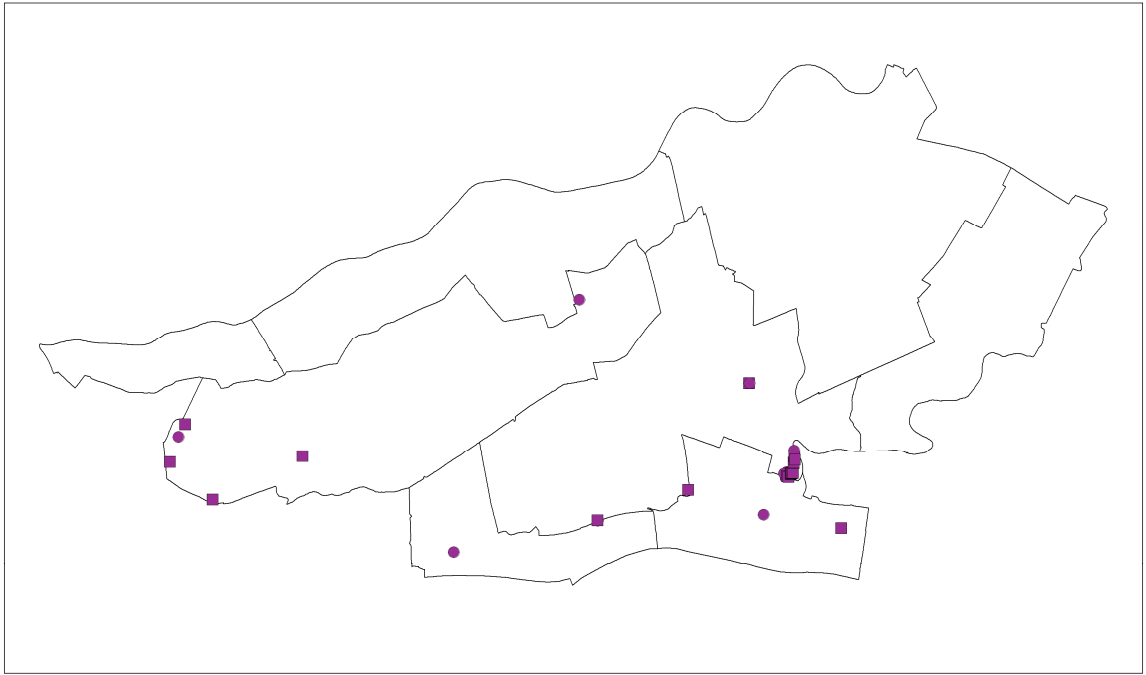
⁸⁷ CAA-nr. 4269, 21893, 32149, 32159, 32164, 32168, 32169, 32220, 32326, 32330, 32332, 32333, 32396, 45930;

⁸⁸ CAA-nr. 401682

⁸⁹ CAA-nr. 50245

⁹⁰ CAA-nr. 8118

⁹¹ CAA-nr. 8119

Figuur 4.8 *Overzicht van vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgestelde complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

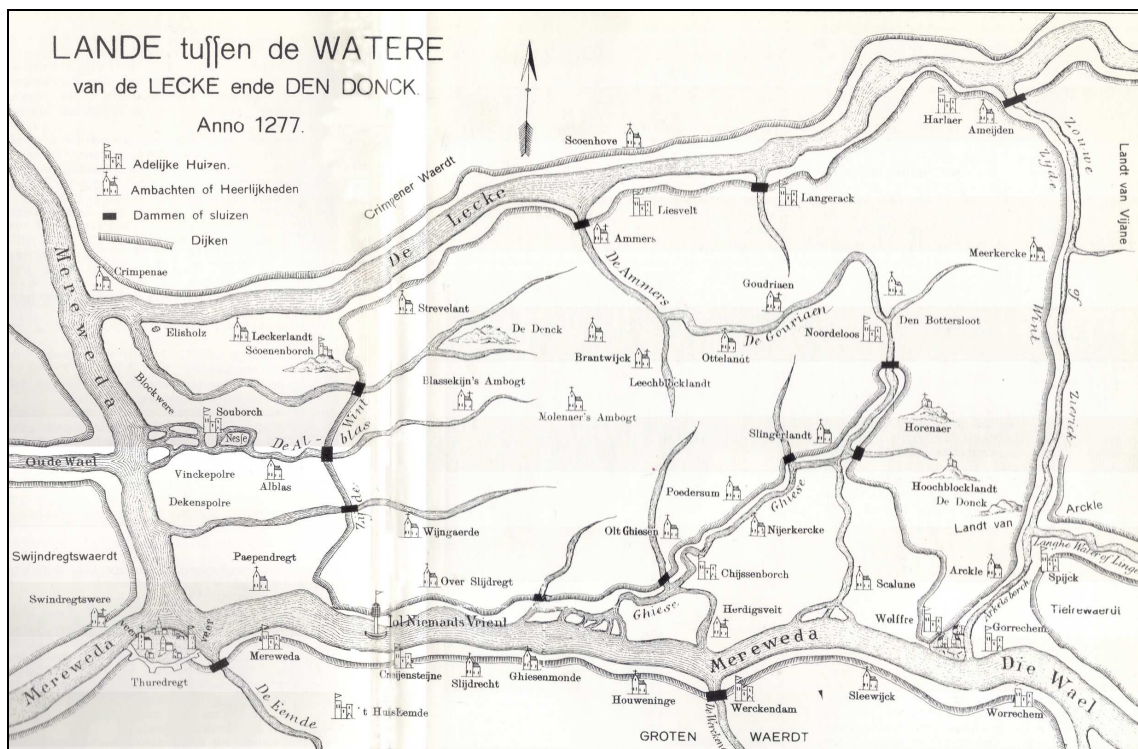
5 Historische ontwikkeling (vanaf de late middeleeuwen)

5.1 Algemene gebiedsontwikkeling

5.1.1 Ontginningen

Omstreeks het jaar 1000 kenmerkte het onderzoeksgebied zich nog steeds door het uitgestrekte veenmoeras met hier en daar een donk en wat stroomruggen die boven het veen uitstaken. Vanuit het midden van het veengebied liepen een aantal stroompjes die voor enige ontwatering zorgden naar de randen, zoals de Laak, Leede, de Aa en de Noordeloos.

Op grond van archeologisch onderzoek is aangetoond dat vanaf de 11de eeuw continue bewoning op grote schaal begint (fig. 5.1). Reden voor deze occupatie was mogelijk de overbevolking van de aangrenzende gebieden, maar ook zullen politieke aspiraties van de landsheren een rol gespeeld hebben.⁹²

Figuur 5.1 Een kaart van de Alblasserwaard door A. Langeveld en C.A. Verheij uit 1892 met de zeer globale situatie zoals deze in 1277 geweest zou zijn. Onder meer zijn aangegeven de kerken, kastelen en de ringdijk die het land tegen wateroverlast moest beschermen. Tevens zijn de verschillende dammen (met sluisen) in de verschillende riviertjes afgebeeld. Deze waren noodzakelijk geworden voor het reguleren van de waterhuishouding in het aan inklinking onderhevige ontgonnen veengebied (Nationaal Archief). De kaart heeft alleen een indicatieve waarde. De ligging van diverse gegevens op de kaart zelf is zeer onbetrouwbaar.

Ruwweg werden de ontginningen in het oosten uitgevoerd onder het gezag van de bisschop van Utrecht, terwijl de ontginningen in het westen onder het gezag van de graven van Holland vielen. Beide partijen gaven tegen betaling stukken veen uit om te

⁹² Groningen, 1992, 20-21.

ontginnen. Een en ander werd vastgelegd in een overeenkomst, ook wel “cope” geheten waarin onder meer de omvang en wijze van ontginning werd vastgesteld. Zo werd de diepte van een ontginning veelal vastgelegd op 1250 meter en de breedte op 112 meter waarmee de ontgonnen percelen hun karakteristieke langwerpige vorm kregen.⁹³ In de Alblasserwaard werd daarnaast ontgonnen door middel van een systeem van “vrije opstrek”. Dat wil zeggen dat de lengte van het perceel vooraf niet beperkt werd, met als gevolg dat een dergelijke ontginning kilometers lang (diep) kon worden.⁹⁴

Het in cultuur brengen van de wildernis begon met het verwijderen van de begroeiing en vervolgens met het aanleggen van een afwateringssysteem. Dit gebeurde in de regel vanuit een centrale ontginningsas. Gebruikmakend van natuurlijke hoogteverschillen of waterlopen in het terrein werd bijvoorbeeld vanuit een hoger liggende stroomgordel een stelsel van rechte en evenwijdig aan elkaar liggende sloten richting het achterliggende kom- of veengebied gegraven. Het water dat afstroomde naar de voorzijde van de ontginning werd aldaar geloosd op een grotere waterloop, eventueel nog met tussenkomst van een dwarsloot.

Binnen de verkavelingsblokken vallen de parallel aangelegde kavelsloten op. Vaak liggen deze sloten over een afstand van verschillende kilometers evenwijdig aan elkaar. Dit is met name langs de Lek het geval, langs een deel van de Alblas en langs de noordzijde van de Giessen. Deze rivieren fungeerden als ontginningsas. De ontginningsblokken langs de Merwede vertonen op dit punt minder samenhang. De begrenzing van de blokken werd aan de voorzijde gevormd door de ontginningsas, aan de achterzijde door een achterkade en aan de zijkant door zijkades. Aangezien deze kades veelal van ontginningsbasis naar ontginningsbasis liepen, werden zij ook benut voor het landverkeer.⁹⁵

Voor de Alblasserwaard lijkt te gelden dat eerst de randen van het gebied ontgonnen werden, de delen die grensden aan de grote rivieren, om vervolgens de meer landinwaarts gelegen gebieden te ontginnen. De oudst bekende nederzettingen (oudste namen) liggen dan ook langs de rivieren en veenstromen. Nog voor 1200 komen de namen Arkel, Hardinxveld, Langerak, Papendrecht en Sliedrecht al in de geschreven bronnen voor. Gedurende de elfde eeuw vorderde de ontginning van het veen gestaag, zodat in het eerste kwart van de twaalfde eeuw het meeste land direct langs de grote rivieren ontgonnen was. Daarna werd het meer landinwaarts gelegen veengebied ontgonnen. De eerste binnenlandse ontginningen kwamen van de grond: Bleskensgraaf, Wijngaarden en Peursum. De ontginning van de Alblasserwaard loopt rond 1270 vermoedelijk op zijn eind, waarbij de ontginningen van het gebied langs de bovenloop van het veenstroompje de Giessen en langs het veenstroompje de Noordeloos tot de laatste fase behoren.⁹⁶

Op het ontstaan van de nederzettingen volgde de lokale kerkelijke indeling (vorming van parochies), ontwikkelde zich het lokale bestuur en de rechtelijke organisatie. In de aldus ontstane gerechten of ambachten bestond het bestuur uit een schout als vertegenwoordiger van de landsheer of leenman, en een college van lokale heemraden/gezwoenen.⁹⁷

⁹³ M.W. Schakel, 1986, 10-11.

⁹⁴ Groningen, 1992, p. 22.

⁹⁵ Groningen, 1992, p. 23.

⁹⁶ Henderix 2001, p. 225-226. Groningen 1992, p. 21. De eerste schriftelijke vermelding van parochiekerken dateren van 1105 en hebben betrekking op Hardinxveld en Papendrecht. Henderix 2001, p. 213.

⁹⁷ Henderix 2001, p. 226. Tegen het midden van de dertiende eeuw liep de grens van het graafschap Holland langs de lijn Gouda-Schoonhoven-Hardinxveld-Werkendam-Dussen. Aan de oostzijde daarvan, ten zuiden van de Lek, lag een aantal hoge heerlijkheden die een zelfstandige positie innamen ten opzichte van hun heer, de bisschop van Utrecht.

Na ontginning was de veengrond een aantal jaren geschikt als akkerbouwgrond. Het ontgonnen perceel lag immers door ontwatering nog boven het omringende water. De enige dijken die werden opgeworpen waren bedoeld om het toestromende water uit de nog niet ontgonnen of hoger gelegen gebieden te weren. Als gevolg van ontwatering, het daardoor snel verterende veen ('veenoxidatie') en inklinking kreeg de boer meer en meer te maken met hoge grondwaterstanden, wat er toe leidde dat de grond steeds minder geschikt werd voor akkerbouw. De boer moest aldus noodgedwongen over gaan op veeteelt. De grond was immers nog wel geschikt als grasland. Zelf moest de boer zijn woonplaats ophogen met als gevolg dat er huisterpen ofwel woonheuvels ontstonden. De meeste woonheuvels zijn in de loop van de twaalfde eeuw opgeworpen. De woonheuvels in het huidige Wijngaarden vormen een uitzondering. Deze woonheuvels zijn opgehoogd vanaf het midden van de dertiende eeuw.⁹⁸ Nadat de afwatering van het gebied was verbeterd, was verdere ophoging niet meer noodzakelijk.⁹⁹

De woonheuvels geven een goed inzicht in de archeologisch belangrijke (want: vroeg bewoonde) ontginningsassen in het gebied, zoals blijkt in figuur 5.2. Opvallend is het ontbreken van woonheuvels in de zone langs de Lek en Merwede. In deze zone bevindt zich alleen bij Groot-Ammes een dergelijk lint. Afgelopen decennia zijn veel archeologische onderzoeken gedaan naar woonheuvels. Een groot deel van deze onderzoeken is uitgevoerd door de AWN. Bij een woonheuvelonderzoek aan de Dorpsstraat 16 te Bleskensgraaf bleek dat de oudste woonlaag bestaat uit circa 20 cm dikke, donkergekleurde humeuze klei, rustend op het oorspronkelijke veen. De geschatte omvang van de verspreiding van deze laag bedraagt 18x10 meter. Op basis van het materiaal dat in deze laag is aangetroffen, is geconcludeerd dat de locatie rond of nog net voor het midden van de 11^e eeuw al bewoond werd. In de 13^e eeuw is het woonvlak in een aantal fasen opgehoogd en vergroot, zodat een woonheuvel ontstond.¹⁰⁰ Een andere opgraving in Molenaarsgraaf duidde op een vlaknederzetting direct op het veen in de tweede helft van de 12^e eeuw. Deze nederzetting is in het laatste kwart 13^e eeuw voor het eerst flink opgehoogd.¹⁰¹ Uit een onderzoek in een woonheuvel aan de Bovenkerkseweg 86-90 te Giessenburg blijkt dat de woonheuvel in de late 12^e of begin 13^e eeuw is opgeworpen. Ditzelfde geldt voor een woonheuvel aan het Binnendams 56 te Giessenburg.¹⁰² De eerste woonlaag dateert hier uit einde van de 11^e eeuw.

Ter plaatse van de woonheuvels dient dus rekening te worden gehouden met de sporen van middeleeuwse bewoning (houten boerderijen) en erfstructuren. De al vroeg bewoonde ontginningsassen zijn potentieel van grote waarde voor de reconstructie van agrarische samenlevingen en structuren buiten de steden.

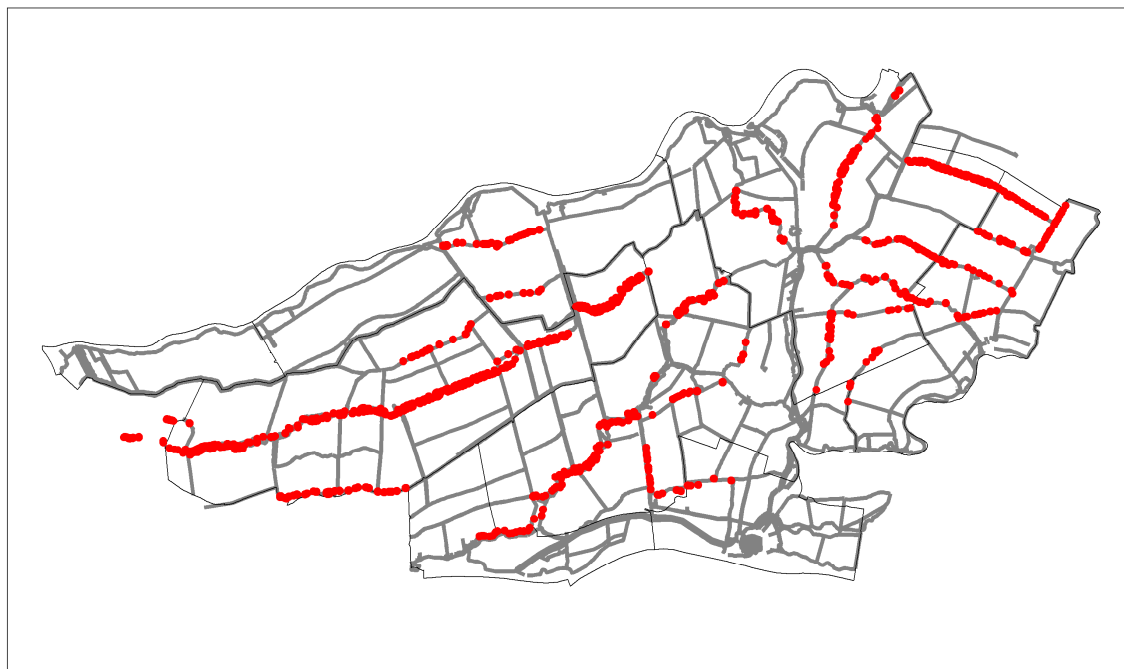
⁹⁸ Mededeling T. Koorevaar.

⁹⁹ M.W. Schakel, 1986, 12. Groningen 1992, p. 23-24.

¹⁰⁰ Koorevaar, 1996.

¹⁰¹ Koorevaar & Van der Plas 1994.

¹⁰² Koorevaar, 1995.

Figuur 5.2 *Locaties van de bekende woonheuvels (rood) en de ligging van de ontginningsassen en wegen rond 1832 (grijs) in het onderzoeksgebied.*

5.1.2 Bewoning

Met de ontginning van het veengebied vestigden zich mensen in het gebied.

Nederzettingen groeiden uit tot dorpen, waarvan sommigen stadsrechten kregen. Tot die laatste categorie behoren de stadjes Gorinchem, Leerdam, Asperen, Heukelem, Vianen, Hagestein, Ameide en Nieuwpoort.

De adellijke families die de concessies verwierven om het veengebied te ontginnen, bouwden in het gebied op strategische punten een versterkt huis. Het betrof hier onder meer het geslacht Teilingen (het latere Slot Souburg), de heren van de Lek (slot Schonenburg, gesloopt), het geslacht Brederode (Giessenburg, gesloopt), het geslacht Liesveld (Huis Liesveld, deels bebouwing en archeologische resten), het geslacht Langerak (Ridderhofstad Langerak, alleen een bijbehorende boerderij resteert), bisschoppen van Utrecht (kasteel Herlaer, gesloopt maar wel archeologische resten). Het geslacht Van Arkel stichtte meerdere kastelen: de Arkelsburg onder Arkel, een burcht ten oosten van Gorinchem (gesloopt, maar wel archeologische resten), kasteel "de Cloot" te Spijk (nabij Gorinchem, gesloopt), een slot te Noordeloos (gesloopt), en slot Reyenstein (nabij Zederik, gesloopt). Het geslacht de Heren van Lede had haar uitvalsbasis aan de oever van het veenstroompje de Lede. Hun kasteel werd het Huis te Nijger Leede (gesloopt). In Leerdam verrees het kasteel van de Heren van Leerdam (gesloopt, nog enkele delen zichtbaar en archeologische resten). Een nog bestaand en bewoond kasteel is Huis Schelluinen (1422 eerste vermelding), dat het jachtslot van één van de heren van Arkel zou zijn geweest. In Gorinchem verrees "De blauwe Toren" (gesloopt).¹⁰³

Bij aanvang van de ontginning bestond er een nauwe samenhang tussen de ontginning en de dorpsvorm. Per hoeve (2 of 3 kavels) stond één boerderij. Later kwam daar verandering in als gevolg van uitdunning en verdere bebouwing. De groei van de dorpen is de eerste eeuwen bescheiden geweest. Soms, als gevolg van rampen, liep het aantal inwoners zelfs terug. Wat opvalt is dat de dorpen gelegen aan de Merwede

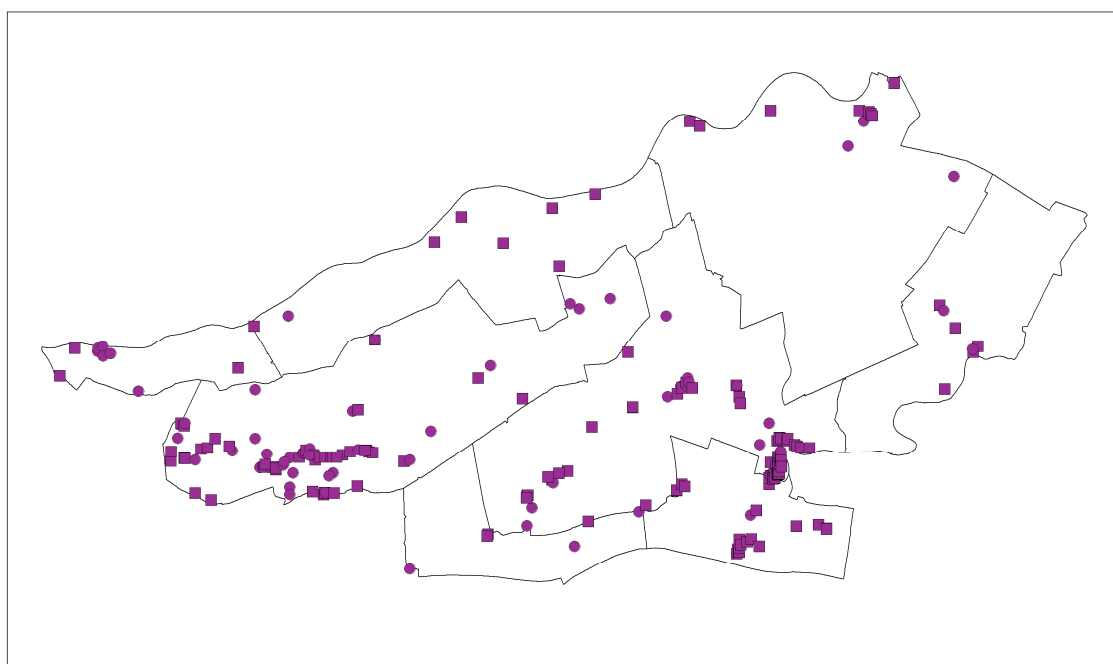
¹⁰³ M.W. Schakel, 1986, 33-38.

sneller groeiden dan de meer landinwaarts gelegen nederzettingen. De groei kwam in eerste instantie tot stand door een verdichting van de bewoning langs de bestaande wegen en dijken. Deze verdichting deed zich vooral voor bij kerken, andere voornamelijk gebouwen en wegwijdingen. Bij verschillende dorpen voltrok zich dit proces pas in de 19de eeuw. De samenstelling van deze verdichtingen bestaat niet zozeer uit boerderijen, maar uit woonhuizen en bedrijfsgebouwen. Dit had over het algemeen een afname van het agrarische karakter van het dorp tot gevolg.¹⁰⁴

In tegenstelling tot de weinige vindplaatsen uit de vroege middeleeuwen (paragraaf 4.8.7), zijn uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd zeer veel vindplaatsen bekend. Met name in de late middeleeuwen zijn de vindplaatsen nog behoorlijk verspreid door het gebied (figuur 5.3), terwijl in de nieuwe tijd de vindplaatsen bijna allemaal geconcentreerd zijn langs ontginningsassen en wegen (figuur 5.4). De concentratie van bewoning langs de ontginningsassen is goed zichtbaar.

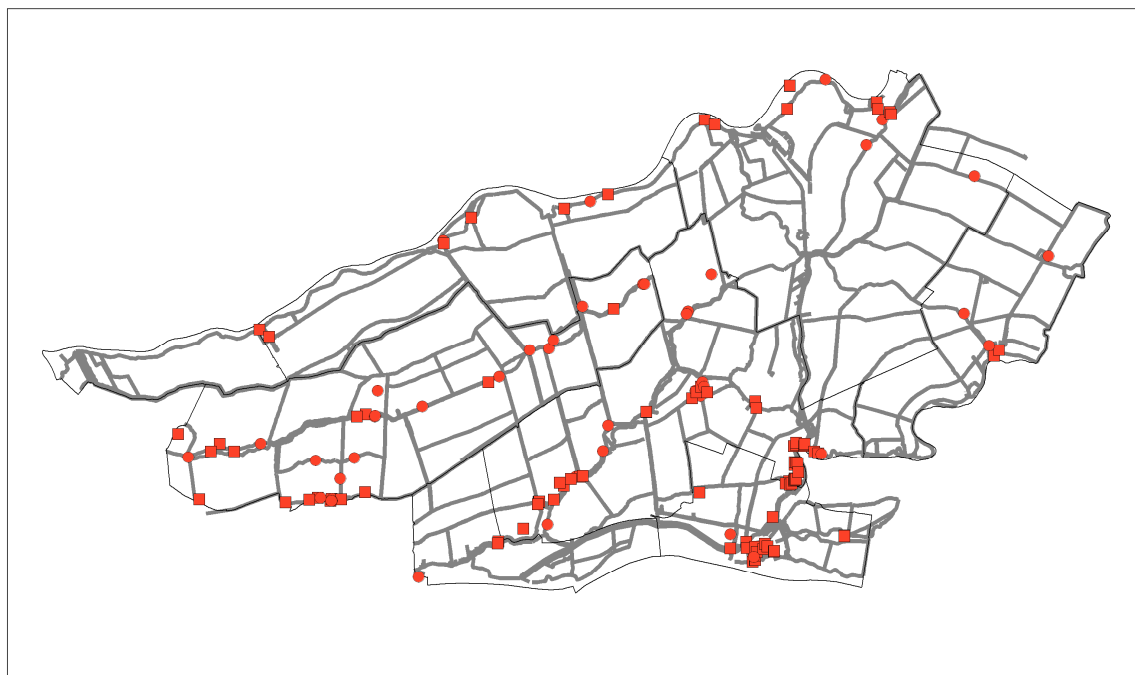
Tabel 5.1 *Overzicht van vindplaatsen uit de late middeleeuwen (zonder woonheuvels) per gemeente (N=242)*

Giessenlanden	Gorinchem	Graafstroom	Hardinxveld-Giessendam	Leerdam	Liesveld	Nieuw-Lekkerland	Zederik
93	24	78	5	9	10	9	14

Figuur 5.3 *Overzicht van vindplaatsen uit de late middeleeuwen (zonder woonheuvels) per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgestelde complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

¹⁰⁴ Groningen, 1992, 24-26.

Figuur 5.4 *Overzicht van vindplaatsen uit de nieuwe tijd (zonder woonheuvels) met de ligging van de wegen per gemeente. Locaties weergegeven met een vierkant duiden op vindplaatsen met een vastgestelde complextype, terwijl onbekende complextypen zijn weergegeven met een cirkel.*

5.1.3 Kunstwerken tegen wateroverlast

Algemene ontwikkeling

In het derde kwart van de dertiende eeuw moeten alle ambachten gelegen aan open water voorzieningen hebben getroffen voor de wering van rivierwater en afvoer van het toestromende veenwater dat niet meer door het afgeturfde veen werd vastgehouden. Langs de rivieren werden dijken aangelegd voorzien van sluisen. Zij- en achterkaden zullen reeds eerder zijn opgeworpen om het water uit de onontgonnen gebieden te weren. Op deze wijze ontstonden polders: gebieden waarin de waterstand beheerst kon worden.¹⁰⁵ In deze periode was de afwatering vooral nog een lokale aangelegenheid, zij het dat in een enkel geval de aanleg van dammen in de veenstroompjes een interlokale samenwerking zal hebben gevergd.¹⁰⁶ Henderikx stelt dat, in tegenstelling wat anderen beweren, de ontginningen aan de rivierzijde al in een vrij vroeg stadium van dijken zullen zijn voorzien. Hij wijst er op dat op grote stroken langs de grote rivieren en in de mondingen van de veenstromen klei was afgezet over het veen heen. Dit kon alleen als er sprake is geweest van rivieroverstromingen. Omdat hoogwaters echter ook van nature voorkomen en ook dan klei kunnen afzetten op veen, is nog steeds de vraag of dit nu een aanwijzing voor vroege dijken is. De dijken dienden niet alleen om rivierwater te weren, zij waren ook nodig voor de waterbeheersing in de ontgonnen gebieden. Als gevolg van de aanleg van sloten en weteringen verbeterde de ontwatering van de ontgonnen percelen. Ten behoeve van de landbouw moest het waterpeil echter actief beheerst kunnen worden. In droge perioden en/of bij lage rivierwaterstanden moest men voldoende water kunnen vasthouden om inklinking tegen te gaan, zodat peilbeheersing steeds belangrijker werd.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Henderikx 2001, p. 228.

¹⁰⁶ Henderikx 2001, p. 230.

¹⁰⁷ Henderikx 2001, p. 231.

Zoals we hiervoor reeds zagen werden de bewoners na verloop van tijd geconfronteerd met het proces van inklinking van de ontgonnen gronden. Er wordt van uitgegaan dat in de oudere ontginningen een inklinking van het veen en dus maaiveldddaling van 40 cm per eeuw tot de mogelijkheden behoorde. Dit had tot gevolg dat de afwatering van de ontgonnen gebieden steeds moeizamer verliep en dat de kans op overstromingen meer toenam. Het rivierwater kwam immers relatief steeds hoger te liggen. Lokale oplossingen waren niet meer afdoende, er moest over een breed front gezamenlijk opgetrokken worden. Dit leidde tot de oprichting van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard in 1277. Doel van het hoogheemraadschap was het onderhoud en beheer van de (lokale) rivierdijken en de nieuw aan te leggen zijdedijking onder toezicht van een bovenlokaal gezag te stellen.¹⁰⁸

De nieuw aan te leggen zijdedijking, thans bekend onder de naam Zouwedijk, zou gaan lopen vanaf Ameide van de Lek tot de donk bij Hoogblokland en was bedoeld om het water dat toestroomde vanuit de hoger gelegen ontgonnen en inklinkende gebieden in het oosten te weren. Vanwege de steeds problematischer verlopende afwatering door de voortschrijdende inklinking werd in het jaar 1281 in de veenrivier de Giessen een dam met sluis gebouwd.

De dam was bedoeld om het buitenwater te keren, terwijl de sluis diende voor de afwatering van het overtollige veenwater. De aanleg en het onderhoud van de constructie werden betaald door de ambachten die afwaterden op de Giessen, dus ook door de ambachten waarvan men mag verwachten dat zij niet getroffen zouden worden door overstromingen. Dit duidt er op dat als gevolg van inklinking de lozing van het polderwater via de Giessen op de Merwede steeds moeilijker verliep: het land daalde ten opzichte van de rivierstanden. Met de aanleg van de dam werd de Giessen een boezem waarvan de sluis bij hoog rivierwater gesloten bleef en die pas geopend werd als het rivierwater zakte. Waarschijnlijk is de dam in de Alblas (bij Alblasserdam) in diezelfde tijd aangelegd, dus rond 1280. Klaarblijkelijk voldeed de constructie van een dam met sluis goed, want al vrij snel na de realisatie van beide dammen sloten andere ambachten zich aan bij de boezemgemeenschap van zowel de Giessen als de Alblas. Hiervoor moesten deze ambachten wel watergangen graven om een verbinding met de veenrivieren te realiseren.¹⁰⁹

Zelfs ambachten die aan de grote rivieren grensden, traden toe tot deze boezemgemeenschappen. Sommigen moesten daarvoor de richting van hun afwatering veranderen: in plaats van afwateren op de grote buitenrivieren, gingen zij afwateren op de binnenriviertjes.¹¹⁰

Toch zou deze oplossing niet afdoende blijken. Met het voortschrijden van de inklinking werd de lozing van het polderwater steeds problematischer. Derhalve verleende hertog Albrecht op 22 augustus 1365 aan alle heerlijkheden die uitwateren op de Giessen toestemming een watergang (de Groote- of Achterwaterschap) te graven vanaf Liesveld naar het westen van de Alblasserwaard nabij Elshout in de westhoek van Nieuw-Lekkerland. Hier bevond zich het laagste punt van de Lek, zodat men daar het overtollige water vanuit de Alblasserwaard op de rivier kon lozen. Ten behoeve van het

---

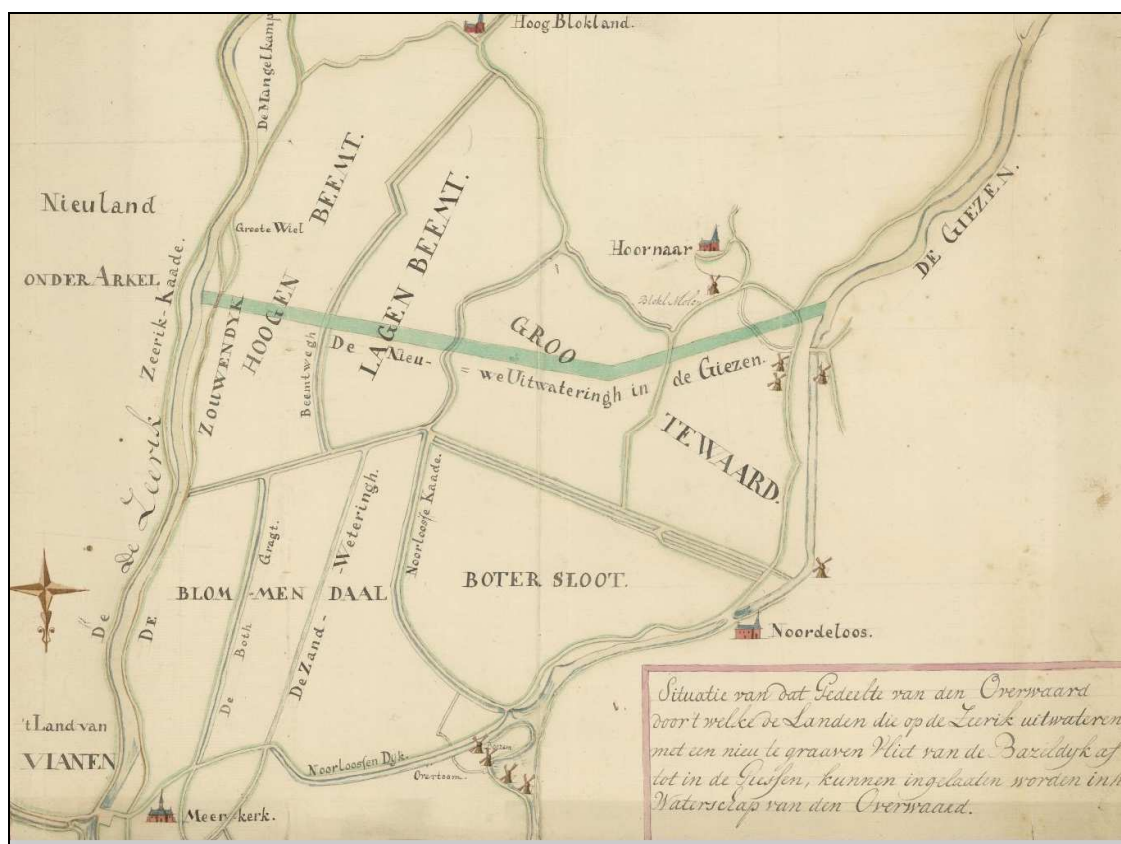
¹⁰⁸ Henderikx 2001, p. 228.

Overigens is in het oosten maar een deel van het gebied van het Land van Arkel bij de oprichting van het Hoogheemraadschap betrokken. In het westen vallen de ambachten Nieuw-Lekkerland, Alblas en Papendrecht buiten het Hoogheemraadschap. Dit was waarschijnlijk het gevolg van het feit dat deze laatste ambachten al over twee zijwinden beschikten. Binnen drie jaar wordt het hoogheemraadschap uitgebreid met drie ambachten in het westen, en twee ambachten in het zuiden. Grote afwezigheid in het geheel blijft het Land van Arkel dat tot 1856 beneden de Zouwe een eigen dijkorganisatie blijft houden (Henderikx 2001, p. 228).

¹⁰⁹ Henderikx 2001, p. 233.

¹¹⁰ Henderikx 2001, p. 234.

beheer en het toezicht op deze werken werd een nieuw bovenlokaal waterschap opgericht: de Overwaard. Om een en ander te realiseren moest een 16 kilometer lange afwatering worden gegraven met nog bijna 12 kilometer daarop aansluitende watergangen (fig. 5.5).

Figuur 5.5 De omgeving van de Giessen met een geprojecteerde uitwatering in de Giessen. De kaart is zuidgericht (noorden onder, Nationaal Archief).

Ook de afwatering via de Alblas verliep steeds moeizamer, zodat hertog Albrecht vier jaar later in 1369 toestemming gaf tot het graven van een nieuwe watergang van het Nieuwe- of Nederwaterschap vanuit de Alblas naar eveneens het Elshout, direct langs het waterschap van de Overwaard. Ook voor deze nieuwe watergang werd een apart bovenlokaal bestuur opgericht: het waterschap van de Nederwaard.

Hiermee was het probleem van de inklinking echter nog niet tot staan gebracht, na verloop van tijd werd ook de afwatering via Elshout steeds problematischer en moest het water machinaal op de boezem worden gebracht. Er moesten windmolens worden gebouwd om het water te helpen lozen. Wanneer de eerste molens hier zijn gebouwd is niet exact bekend. Men vermoedt dat dit mogelijk in het begin van de vijftiende eeuw is geweest, wellicht zelfs vroeger. De eerste schriftelijke vermelding van de bouw van poldermolens dateert namelijk van 1439. In dat jaar werden drie molens toegevoegd aan het al bestaande aantal van vijf.¹¹¹ Deze plek is thans internationaal bekend onder de naam Kinderdijk.

De hoogte en breedte van de eerste ringdijk is nog zichtbaar in de Matenase, Peil- en Zijdekade die er het westelijk onderdeel van vormden. Ondanks de aanleg van de dijk werd het gebied meerdere malen getroffen door watersnood. De stormvloed van 1 februari 1953 zou de 33ste overstrooming van het gebied betekenen sinds de aanleg

¹¹¹ Henderikx 2001, p. 236-237.

van de eerste ringdijk. De doorbraken waren het gevolg van verschillende oorzaken. Een dijk kon doorbreken door een teveel aan opperwater, door de vorming van ijssdammen in de rivieren, door stormvloed (opstuwning rivierwater in de monding) en door militaire inundaties. Stormvloed in de omgeving van Papendrecht. Opperwater was meestal afkomstig uit de Vijfheerenlanden. Om opperwater uit het Gelderse te weren werd de Diefdijk aangelegd. Deze dijk loopt over weilanden zonder een waterloop te begrenzen. Zij moet Holland beschermen ingeval in de Betuwe de Rijn- of Waaldijken bezweken. De bedoeling was dat het Gelders water dan over Geldersgrond gebied zou wegstromen en niet het lager gelegen Hollands gebied zou bezwaren. Gezien het aantal wielen langs de Diefdijk, lukte dat niet altijd.¹¹²

Een ander probleem vormde de Linge die langs het tracé van de Diefdijk stroomt. Als opperwater via deze rivier werd afgevoerd, dan werd het gebied rondom Gorinchem met wateroverlast geconfronteerd. Om dijkdoorbraken van de Lingedijk te voorkomen, is daarom later het kanaal van Steenenhoek aangelegd (begin 19de eeuw). Dit kanaal neemt water uit de Linge op en brengt het, met behulp van het gemaal Mr. Dr. Kolff, op een meer westelijke punt op de Merwede. Immers, hoe verder naar het westen, hoe lager de stand van de (in de zee) uitmondende rivier.¹¹³

De Diefdijk

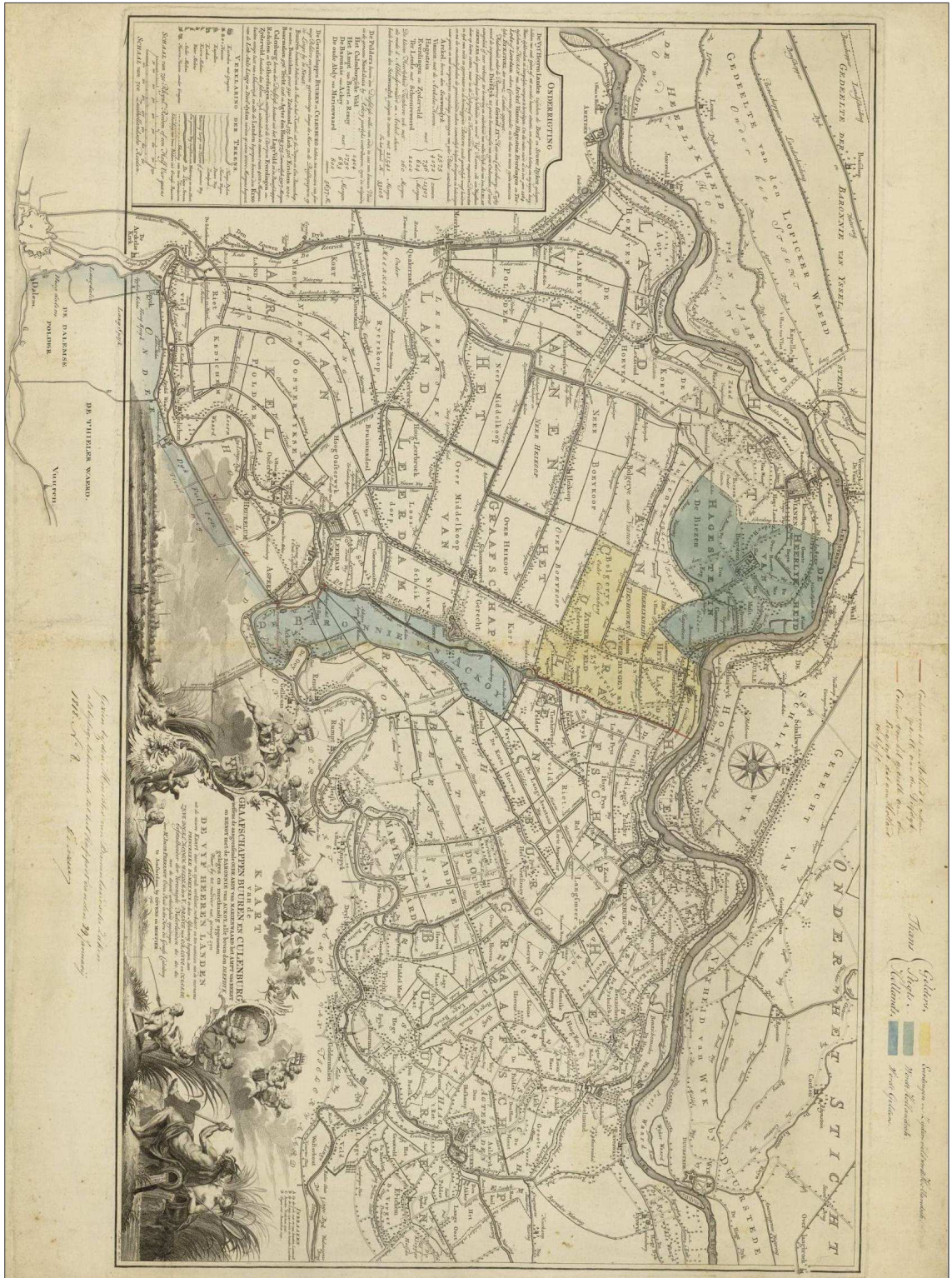
De Diefdijk is een waterkerende dijk tussen ruwweg Leerdam aan de Linge en Everdingen aan de Lek (fig. 5.6). De Diefdijk werd aangelegd in de 13^e eeuw en was bedoeld om hoogwater uit het grondgebied van Gelre uit de Alblasserwaard te weren. Oorzaak van de toenemende wateroverlast in de Alblasserwaard was enerzijds de inklinking van de bodem. Anderzijds zocht steeds meer Rijnwater via de Lek een weg naar zee vanwege een natuurlijke verzanding van de Kromme Rijn die uiteindelijk leidde tot de afdamming daarvan in 1122 AD bij Wijk bij Duurstede. De verzanding en afdamming leidden tevens tot het geleidelijk dichtslippen van de monding van de Oude Rijn bij Katwijk in de 11de en 12de eeuw. De lager gelegen polders in het westen moesten dus steeds meer water van de hogere gronden in het oosten verwerken. Gaandeweg de 13de eeuw werd de wateroverlast zo groot, dat besloten werd tot de aanleg van zogenaamde dwarsdijken. Zo werd in 1277 de Zouwe- of Bazeldijk aangelegd (fig. 5.7: Den Souwen Dijck). Deze keerde het water dat uit de Vijfheerenlanden de Alblasserwaard instroomde. Dit had wel tot gevolg dat de wateroverlast in de Vijfheerenlanden sterk toenam. Dit leidde er toe dat in 1284 de Diefdijk werd aangelegd.

Bij de aanleg werd gebruik gemaakt van de al bestaande (achter)kades van de polders Oud-Schaik en Zijderveld (de Diefweg). Deze kades werden middels twee nieuw aangelegde dijklichamen met elkaar verbonden. Hierdoor ontstond er een doorlopende waterkering van de Lek tot aan Linge. Later is deze dijk nog enkele malen opgehoogd om meer weerstand te bieden aan het oprukkende water. De Diefdijk is een aantal maal doorgebroken met als gevolg dat er wielen ontstonden. Het meest bekend is het Wiel van Bassa of Schoonrewoerdse Wiel, ontstaan na een doorbraak in 1571 en 1573. In 1587 bereikte de dijk haar uiteindelijke hoogte.

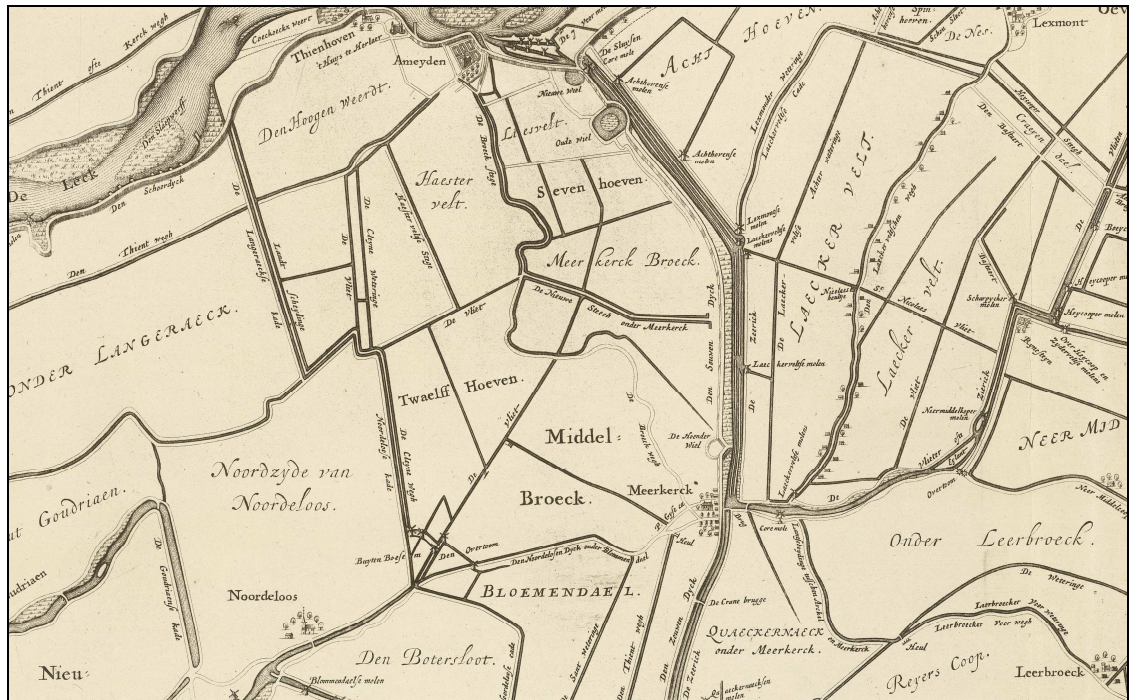
In de 18^e eeuw ging de Diefdijk deel uitmaken van de Hollandse Waterlinie. In de 19de eeuw vormde de dijk een onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hij doet nog steeds dienst als volwaardige (tweede) waterkering voor de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden.

¹¹² M.W. Schakel, 1986, 24-27. Overigens is het een aantal maal voor gekomen dat de dijken van de Betuwe het hielden, maar brak de dijk van de Lek of Merwede ter hoogte van de Alblasserwaard door.

¹¹³ M.W. Schakel, 1986, 28.

Figuur 5.6 De Vijfheerenlanden in 1818 (Nationaal Archief). De Diefdijk is de rode streep in het midden, van ruwweg Leerdam aan de Linge (zuiden) naar Everdingen aan de Lek (zuiden).

Figuur 5.7 Een detail van de omgeving van Noordeloos en Meerkerk op een kaart van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden uit 1719 (Nationaal Archief). De Zouwe dijk is de breedste doorlopende structuur ('Den Souwen Dijk').

5.1.4 Oorlogsgeweld

Behalve met de krachten van de natuur, soms in de vorm van rampen, werden de bewoners ook geconfronteerd met oorlogsgeweld. Gelegen aan het grensgebied met Gelre raakte met name het land van Arkel betrokken bij de Hollands-Gelderse oorlogen. Zo werd Leerdam in 1478 door Gelderse troepen ingenomen. Schoonrewoerd werd door de inwoners van Gorinchem afgebrand, waarop van Gelderse zijde Oosterwijk en Kedichem werden platgebrand, waarna die van Gorinchem op hun beurt weer Vuren afbrandden. Vervolgens kwam men een bestand overeen dat duurde van 15 juni tot 25 november 1479. Twee dagen voor beëindiging van het bestand werden de huizen die buiten Gorinchem nabij de Kanselpoort stonden platgebrand, waarop de inwoners van die stad andermaal Vuren in de as legden. De heer van Vuren bestookte vervolgens Gorinchem met vuurpijlen waardoor 11 huizen en 18 hooimijten in vlammen opgingen. Uiteindelijk greep Maximiliaan in: hij trok naar Gorinchem waarna zijn leger Gelre binnenviel. Uiteindelijk werd in januari 1481 te Nunspeet een bestand gesloten. Toch was de rust maar tijdelijk van aard: in de periode 1494-1528 was er weer sprake van oorlogshandelingen tussen beide gewesten. Hieraan kwam een eind met de vrede van Gorinchem in 1528. Begin 1543 laaide de strijd weer op met een inval van de Geldersen.¹¹⁴

Ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog kreeg de Alblasserwaard het zwaar te verduren. Nieuwpoort ging in vlammen op evenals slot Noordeloos en slot Lieshout, andere plaatsen waaronder Leerdam leden schade als gevolg van belegeringen. Nadat de Spaanse troepen deels verdreven waren, werd met het onder-water-zetten van grote landsdelen (inundaties) getracht een hernieuwde opmars van deze troepen een halt toe te roepen. Zij die beschermd werden door het water gingen over tot de nieuwe leer. De hoger liggende gebieden die niet door het water beschermd werden, zoals Vianen, Everdingen en Hagestein bleven het katholieke geloof aanhangen. Tot op de dag van

¹¹⁴ M.W. Schakel, 1986, 50-53. Overigens had in het jaar 1529 een besmettelijke ziekte "de Engelsche Zweet" in de Alblasserwaard huisgehouden die veel slachtoffers had gemaakt.

vandaag is deze situatie blijven voortbestaan. Overigens heeft het katholicisme zich in Gorinchem weten te handhaven naast het nieuwe geloof. Als gevolg van de inundatie die zeven jaar (1574 tot 1581) gehandhaafd bleef, leed de (boeren)bevolking grote armoede. Hieraan kwam een eind met het sluiten van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).¹¹⁵

Met de Franse inval in 1672 was het weer raak. Om de Franse opmars te frustreren werd de Hollandse waterlinie gesteld, dat wil zeggen dat ook delen van de Alblasserwaard geïndundeerd werden. Vanuit Utrecht lanceerden de Franse troepen verschillende aanvallen richting Alblasserwaard met als gevolg dat onder meer Ameide, Lexmond en de molens bij Sluis zwaar werden getroffen. Eind 1673 keerde de rust enigszins terug en werd de inundatie van de waterlinie opgeheven.¹¹⁶ Ook ten tijde van de Franse overheersing op het eind van de 18de eeuw en begin 19de eeuw speelde de Alblasserwaard een belangrijke rol, mede omdat in eerste instantie Gorinchem was ingericht als hoofdkwartier van het Hollandse leger, terwijl aan het eind van de Franse overheersing Gorinchem als doorgangstad voor de zich terugtrekkende Franse troepen dienst deed. Met name dit laatste had tot gevolg dat Gorinchem zwaar beschadigd werd als gevolg van bombardementen. Uiteindelijk zouden maar 300 van de 1400 woningen onbeschadigd blijven.¹¹⁷

Maar ook in de twintigste eeuw zijn verwoestingen ontstaan als gevolg van oorlogsgeweld. Op 12 mei 1940 is de dorpskern van Bleskensgraaf getroffen door een bombardement op een colonne legervoertuigen. In totaal 40 huizen werden verwoest, evenals het raadhuis. De NH kerk liep flinke schade op. Bij het bombardement zijn 7 mensen om het leven gekomen.¹¹⁸

5.1.5 Middelen van bestaan

Het belangrijkste middel van bestaan was afhankelijk van de plaats waar men woonde. In eerste instantie gold voor de Alblasserwaard dat men zijn emplooi vond in de visserij en de landbouw. Maar voor de nederzettingen gelegen aan de Merwede kwam daar rond 1500 verandering in. Er ontstond hier een ondernemerschap dat niets van doen had met landbouw en visserij: steeds meer mensen verdienden de kost in grond- en waterbouwkundige werken. Vonden deze werkzaamheden in eerste instantie plaats in met name Holland, later verlegde men zijn werkterrein naar heel Nederland en nog later werd ook de internationale markt bediend. Sliedrecht groeide uit tot het centrum van deze activiteiten. Deze bedrijvigheid trok ook toeleveringsbedrijven aan die zich bezig hielden met onder andere scheepvaart, machinebouw en griendcultuur. De grienden leverden rijshout wat gebruikt werd bij de dijkenbouw en in de hoepelmakerij. Voor dit laatste was Hardinxveld het centrale punt. Niet alleen langs de Merwede, maar ook langs de Linge en de Noord kwam gaandeweg industrie (scheepsbouw, metaalnijverheid) tot ontwikkeling.¹¹⁹ Een aparte vermelding verdient Leerdam met de vestiging van een glasindustrie sinds 1765.

¹¹⁵ M.W. Schakel, 1986, p. 64-71 en 102.

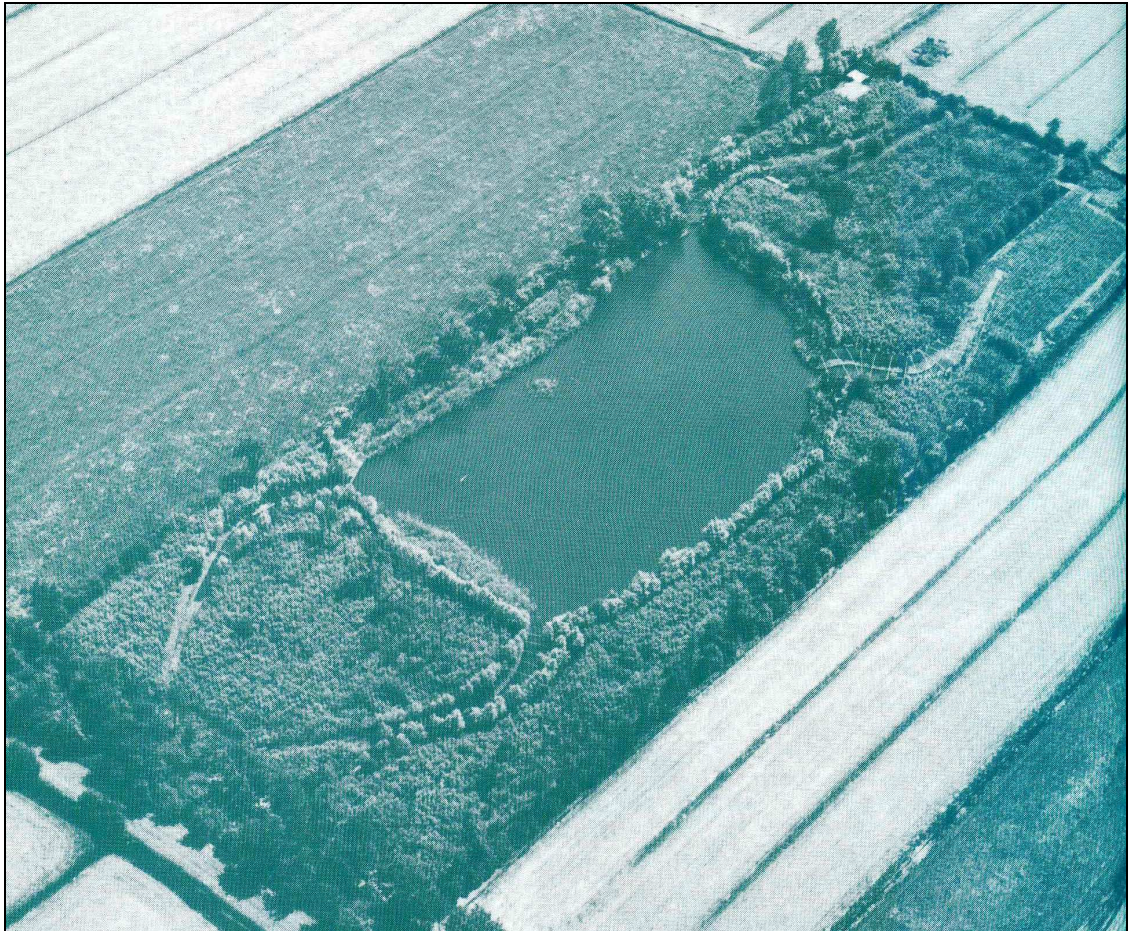
¹¹⁶ M.W. Schakel, 1986, p. 86-88.

¹¹⁷ M.W., Schakel, 1986, p. 93 en 66.

¹¹⁸ Website Historische vereniging Binnenwaard

¹¹⁹ Groningen, 1992, 26.

Voor hen die in de binnenwaard woonden, bleef de landbouw en dan met name de veeteelt het belangrijkste middel van bestaan. Akkerbouw was nauwelijks mogelijk als gevolg van de inklinking. Ook nu nog kenmerkt het gebied zich door uitgestrekte weilanden. Voorheen lagen er ook veel, voornamelijk kleine, eendenkooien (fig. 5.8). Een belangrijke bron van bestaan werd daarnaast gevonden in de teelt van hennep, een plant waarvan touwen voor de scheepvaart (zeilschepen) werden gemaakt. De teelt kwam op in de zestiende en zeventiende eeuw en verdween rond 1900 toen het zeilschip vervangen werd door de stoomboot.¹²⁰

Figuur 5.8 Een nog bestaande eendenkooi te Noordeloos (Bron: Schakel 1986; p. 54).

5.1.6 Infrastructuur

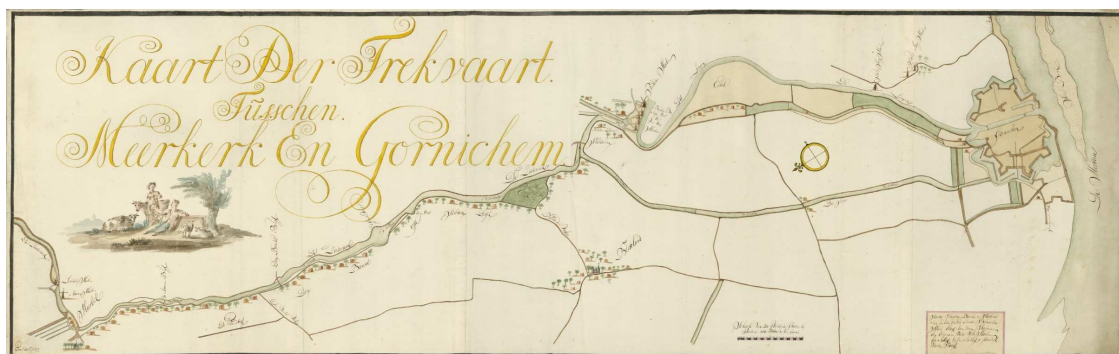
Kenden de nederzettingen aan de rand van de Alblasserwaard een redelijke infrastructuur in de vorm van de rivieren en wegen die over de redelijk brede rivierdijken waren aangelegd, de infrastructuur in het binnenland liet eeuwen lang te wensen over. Vanaf 1658 was er een trekdienst van Vianen naar Gorinchem. Maar veelal moest men het hebben van de wegverbindingen aangelegd op de van klei gemaakte polder- en boezemkaden. Uitzondering daarop waren de weggedeelten die tot de verbinding Antwerpen-Amsterdam behoorden. Bij keizerlijk decreet was deze verbinding op 21 oktober 1811 tot “*Route impériale*” aangewezen. Tot deze Napoleontische weg behoorde in de Alblasserwaard de Arkelse dijk tussen Gorinchem en Arkel, de Bazeldijk tussen Arkel en Meerkerk, de Lakerveld tussen Meerkerk en Lexmond, en de Helsdingen tussen Lexmond en Vianen. Na verloop van tijd werd deze Napoleonsweg zelfs van klinkers voorzien.

¹²⁰ M.W. Schakel, 1986, p. 56, 98 en 110.

Een tweede belangrijke wegverbinding was de postweg van Gorinchem naar Gouda. Deze liep van Gorinchem naar Schelluinen, bij Giessen nam men dan het veer, vervolgens de Postkade langs de Smoutjesvliet naar Goudriaan en vandaar de Poortse weg naar het veer van Schoonhoven.

Met name in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw is men overgegaan tot het bezanden en begrinden van de vooral in het winterhalfjaar slecht begaanbare kleiwegen. Rond de Tweede Wereldoorlog werd begonnen met de asfaltering van wegen. De aansluitingen op het spoor in de Alblasterwaard zijn negentiende-eeuws. Zo werd het baanvak Gorinchem – Geldermalsen op 1 december 1883 geopend, het traject Gorinchem – Dordrecht op 14 juli 1885. Van belang was ook de in 1892 tot stand gekomen vaarweg van Amsterdam naar Gorinchem: de Keulse vaart. Tussen Vianen en Gorinchem volgde die goeddeels het traject van het Zederikkanaal.¹²¹

In de jaren '30 van de twintigste eeuw werd een begin gemaakt met de grootschalige ontsluiting van de streek. Aangelegd werden de provinciale weg Schelluinen – Schoonhoven, de provinciale weg Bazeldijk – Papendrecht, de Rijksweg A15 langs de Merwede en de Rijksweg A27 ter vervanging van de Napoleonsweg. Vaste verkeersbruggen bij Gorinchem en Vianen werden na de Tweede Wereldoorlog aangelegd.¹²²

Figuur 5.9 De trekvaart tussen Meerkerk en Gorinchem rond 1777 (Nationaal Archief).

¹²¹ M.W. Schakel, 1986, p. 106-107.

¹²² M.W. Schakel, 1986, p. 107.

5.2 Beschrijving van steden, dorpen, nederzettingen en kastelen¹²³

5.2.1 Algemeen

Voor nagenoeg al deze beschrijvingen is gebruik gemaakt van R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland Zuid-Holland, Zwolle/Zeist 2004*, aangevuld met de internet-sites van de betreffende gemeenten en wikipedia¹²⁴. Indien er naast deze bronnen nog andere (aanvullende) literatuur of internetsites zijn gebruikt, dan worden deze laatste in een aparte verwijzing vermeld. Voor de beschrijving van de steden, dorpen etc. is uitgegaan van de huidige gemeentelijke indeling. De gemeenten zijn alfabetisch gerangschikt.

5.2.2 Gemeente Giessenlanden

De gemeente Giessenlanden bestaat uit de kernen Arkel, Giessenburg, Giessen-Ouderkerk, Hoogblokland, Hoornaar, Noordeloos en Schelluinen.

Arkel

De naam Arkel is waarschijnlijk ontstaan uit de benaming 'Arcloa', een samenstelling van 'ark' (een kleine sluis of dam) en 'lo' (waterloop). In een uit 983 daterende lijst van landerijen wordt voor het eerst melding gemaakt van deze naam. Vondsten uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen wijzen op een nog oudere geschiedenis (zie paragraaf 4.8.7).¹²⁵ In een oorkonde uit het jaar 999 wordt gesproken van het dorp Arkel, de "villa Arclo". Het dijkdorp verrees op de oeverwal van de rivier de Linge ter hoogte van de huidige Haarweg. Na 1018 behoorde dit gebied aan de graaf van Holland. In 1027 werd het in leen gegeven aan het geslacht Van Arkel. Deze heren Van Arkel bouwden een kasteel dat ten westen van de koepelkerk heeft gestaan.¹²⁶ Baggervondsten uit sloten bij de koepelkerk bevatten bouw materiaal in de vorm van zandsteen. Deze vondsten zijn mogelijk afkomstig van de vorige kerk die op deze locatie heeft gestaan.¹²⁷

Vanwege wrijving tussen de landsheer en de heren van Arkel (deze laatsten voerden een nogal onafhankelijke politiek) brak er in 1401 de Arkelse Oorlog uit. Na de oorlog viel het Land van Arkel onder Hollands gezag. Diverse vondsten, duidend op huiserven uit de late middeleeuwen en/of nieuwe tijd zijn aangetroffen langs onder meer de Schoolstraat, Kerkeind, Onderweg en Vrouwenhuiswaard.¹²⁸

In 1816 werd Arkel een zelfstandige gemeente waarvan het grondgebied uit twee delen bestond, namelijk Arkel boven en Arkel beneden de Zouwe. Arkel boven de Zouwe en de polder Rietveld maakten onderdeel uit van het waterschap de Vijfheerenlanden, terwijl Arkel beneden de Zouwe tot de Alblasserwaard behoorde.

In 1824-1825 werd aan de oostzijde van het dorp het Zederikkanaal gegraven, terwijl in 1885-1893 aan de westzijde het Merwedekanaal werd aangelegd. Tussen beide kanalen werd de bebouwing vervolgens sterk verdicht. Arkel bleef een klein dorp: in 1845 telde het 581 inwoners die in 79 huizen woonden.

¹²³ Voor nagenoeg al deze beschrijvingen is met name gebruik gemaakt van van R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland Zuid-Holland, Zwolle/Zeist 2004*, aangevuld met de internetsites van de betreffende gemeenten en <http://nl.wikipedia.org/wiki/plaatsnaam>. Indien er in aanvullende literatuur of internetsites informatie is gevonden wordt dit in een aparte verwijzing vermeld.

¹²⁴ <http://nl.wikipedia.org/wiki/plaatsnaam>

¹²⁵ AMK-nr. 6793

¹²⁶ AMK-nr. 6793. Er is ook onderzoek met een grondradar uitgevoerd.

¹²⁷ CAA-nrs. 29672, 45763

¹²⁸ O.a. CAA-nrs. 32162, 32163, 32337, 32338, 32336, 32332

Begin twintigste eeuw zette de groei in, vestigden er zich bedrijven en werden meer huizen gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog werd het dorp sterk uitgebreid, waardoor het dorp thans voor het grootste gedeelte uit naoorlogse woningen bestaat. Vermeldenswaardig is het koepelkerkje dat in 1929 werd gebouwd. Daarvoor stond op deze plek ook al een kerkgebouw. Op 1 januari 1986 ging Arkel op in de nieuwe gemeente Giessenlanden.

Klooster Mariënhage

Ter hoogte van de Arkelse dam bevond zich het klooster Mariënhage. Op een aantal historische kaarten staat dit klooster afgebeeld. Volgens de gegevens in ARCHIS zijn bij de bouw van de Zederiksluis in 1825 enkele munten aangetroffen.¹²⁹

Schoonzigt

Schoonzigt begon oorspronkelijk als een boerenhoeve. Het geheel lag op een iets hoger gelegen terrein dat bekend stond onder de naam de Hooge Donk van Arkel. In 1764 werd er een jachthuis gebouwd, dat als basis diende voor het huidige herenhuis, een blokvormig, tweelaags pand onder een schilddak, waarvan de naar de weg gekeerde gevel vijf venster-assen heeft. Schoonzicht is een rijksmonumentaal pand en wordt particulier bewoond.¹³⁰

Giessenburg

Giessenburg ontstond in de 12de eeuw als een ontginningsdorp aan weerszijden van de veenstroom te Giessen. Het oudste deel van de dorpskern is aangeduid als terrein van hoge archeologische waarde.¹³¹ Bij de opgraving van een woonheuvel aan De Til is bewoning vanaf de 12^e eeuw aangetoond. Ter hoogte van Dorpsstraat 65-87 heeft de AWN 1995 een archeologisch onderzoek uitgevoerd, waarbij archeologische resten uit vooral de late 14^e eeuw zijn aangetroffen, waarmee de uitbreiding van de dorpskern kan worden aangetoond. Vondsten uit dezelfde tijd zijn gedaan langs de Neerpolderseweg en Bovenkerkseweg (ontginningsassen).¹³²

Zowel Giessendam, Giessen-Oudekerk als Giessen-Nieuwkerk vormden in de middeleeuwen de heerlijkheid Giessen, die in bezit was van de heren van Brederode. De toren van kerk in Giessenburg dateert uit de eerste helft van de 15de eeuw. Het laatgotische koor dateert uit het midden van dezelfde eeuw. De kerk heeft diverse verbouwingen en restauraties gekend.

Als gemeente ontstond Giessenburg in 1957 door een herindeling van Giessen-Nieuwkerk en Peursum. Tot de gemeente Giessenburg, die in 1986 opging in de gemeente Giessenlanden, behoorde ook Giessen-Oudekerk.

Kasteel Giessenburg

Volgens gegevens in ARCHIS wordt reeds in 1277 gesproken van een kasteel met de naam de Giessenburch, dat in handen is van de heren van Brederode. Arent van Gent, vertrouweling van de Hollandse graven, werd in 1412 beleend met een groot deel van de Alblasserwaard. Als teken van zijn status bouwde hij nabij de nederzetting Giessenburg op een schiereiland een door een gracht omgeven, stenen woontoren en noemde zich 'heer van Giessenburg'. Het kasteel vormde nadien het bestuurlijk centrum van het waterschap Overwaard.

¹²⁹ CAA-nr. 32382

¹³⁰ J. Stöver, 2000, p. 471.

¹³¹ AMK-nr. 15743

¹³² O.a. AWN11-object 305

Tijdens de Opstand liep het kasteel schade op die waarschijnlijk pas halverwege de zeventiende eeuw werd hersteld. Het was de Haagse familie Van Marlot die het complex omvormde tot buitenplaats, met een luxueus woonhuis en een fraaie parkaanleg.

Tegen het einde van de achttiende eeuw raakte de Giessenburg in verval. In 1802 werden de resten van het middeleeuwse kasteel afgebroken. Thans is het terrein van de Giessenburg een archeologisch monument.¹³³ Van de omgrachting zijn nog resten aanwezig en het kasteelterrein ligt hoger dan de omgeving. Waarschijnlijk zijn de archeologische resten nog grotendeels gaaf aanwezig.

Giessen-Oudekerk

Het ontginningsdorp Giessen-Oudekerk ontstond in de 11de eeuw aan de noordzijde van de veenstroom de Giessen. Tegenover het dorp lag het op een schiereiland gelegen kasteel De Giessenburg. De kerk van Giessen-Oudekerk dateert waarschijnlijk uit de eerste helft van de 14^e eeuw, terwijl de toren dateert in het midden van de 15de eeuw en het schip dateert in het eind van de 15de eeuw.¹³⁴ In de loop der eeuwen is de kerk verschillende keren verbouwd.¹³⁵ In 1838 is het koor afgebroken. Uit archeologische onderzoeken die in 2004 en 2005 zijn uitgevoerd ter plaatse van het voormalige koor blijkt dat het koor is gebouwd in de tweede helft van de 14^e eeuw op een puinlaag met veel tufsteenresten en sporen van menselijk bot. Binnen het koor is een 18^e-eeuwse grafkelder blootgelegd, waarbij de aangetroffen graven fysisch-antropologisch zijn onderzocht.

Hoogblokland

Het dorp Hoogblokland is gebouwd op een oude dijk. Bij de aanleg van deze dijk werd gebruik gemaakt van de zandige rivierduinen in de ondergrond (donken). Een rij van deze donken begon bij de Hoogbloklandse Paal en liep in de richting van Hoornaar. De laagten tussen de donken werden opgevuld, met als gevolg dat een dijk ontstond waarlangs het dorp zich ontwikkelde.

Archeologische vondsten hebben aangetoond dat er in de steentijd reeds bewoning moet zijn geweest op deze donken (zie paragraaf 4.2).¹³⁶ De eerste schriftelijke vermelding van Hoogblokland dateert uit 1323 in de tijd dat het gebied toebehoorde aan de heren van Arkel. Tijdens de oorlogen tussen Gelre en Holland werd het dorp in 1497 platgebrand. Dit gebeurde opnieuw in 1543. Toen tijdens de Tachtigjarige oorlog de Alblasserwaard onder water werd gezet om de Spaanse troepen tegen te houden, vluchtten de inwoners van het dorp naar hoger gelegen plaatsen als Hoornaar. Het gevolg was dat omstreeks 1574 het dorp tijdelijk ontvolkt raakte. Van 1811 tot 1816 vormde Hoogblokland één gemeente met Hoornaar.

Thans ligt de meeste bebouwing aan de Dorpsweg. Het andere deel van het dorp ligt op en nabij de donken. Hoogblokland heeft, evenals Hoornaar, de lintbebouwing grotendeels behouden. Een deel van de bebouwing is te vinden langs de Bazeldijk en ontwikkelde zich langs een weg die werd aangelegd op last van Keizer Napoleon. Op 1 januari 1986 ging Hoogblokland op in de nieuwe gemeente Giessenlanden. Enkele archeologische onderzoeken die in het dorp zijn uitgevoerd leverden archeologische resten op uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd.¹³⁷ Ook op de donk

¹³³ J. Stöver, 2000, p. 471. CMA-nr. 6379

¹³⁴ CAA-nrs. 401062, 400571, 57658, 400573

¹³⁵ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van R. Stenvert e.a., Monumenten in Nederland Zuid-Holland, Zwolle/Zeist 2004, trefwoord Giessen-Oudekerk.

¹³⁶ CMA-nr. 10445

¹³⁷ CAA-nrs. 400637, 49582

ten noorden van het dorp zijn archeologische resten aangetroffen die duiden op een nederzetting ter plaatse.¹³⁸

Hoornaar

Hoornaar is een ontginningsdorp in de gemeente Giessenlanden. Het dorp is in de vroege middeleeuwen ontstaan op een aantal donken. De naam Hoornaar schijnt afgeleid te zijn van 'Hornedamme' waarbij Hoorn duidt op een bocht in een water. Nadat daar een dam was aangelegd ontstond er een nederzetting. Een deel van het dorp was hoger gelegen op een rivierduin die een veilige plek vormde bij de vele overstromingen die de Alblasserwaard kende. Door het dorp stroomt de Kromme Giessen en de Kleine Vaart (ook wel Vaart of Vort genoemd). De Giessen stroomt langs Hoornaar. De donken zijn aangemerkt als terrein van zeer hoge archeologische waarde en bevatten naast archeologische resten uit de middeleeuwen en nieuwe tijd ook oudere resten.¹³⁹

Een archeologisch onderzoek uitgevoerd door de ROB in 1965 in de eertijds aan Sint Dionysius gewijde kerk zijn resten aangetroffen van een vroegere tufstenen zaalkerk.¹⁴⁰ De huidige (hervormde) kerk, gelegen op een donk, dateert uit het midden van de 15de eeuw.

De inwoners van het dorp waren vooral aangewezen op de landbouw. In de 19e eeuw was Hoornaar sterk afhankelijk van de hennepeteelt (touw). Later legde men zich, na het instorten van de markt voor touwen, noodgedwongen toe op de teelt van aardappelen en bieten. Daarnaast leefde men ook van de veeteelt. Kaashandel en de aanwezigheid van expeditiebedrijven zorgden eveneens voor de nodige arbeidsplaatsen.

Het dorp kent nog twee poldermolens: De Scheiwijkse molen uit 1638, herbouwd rond 1720 en de in 1683 vernieuwde Oudendijkse molen die in 1974 buiten gebruik raakte.

Ten westen van Hoornaar, langs de Giessen in Overslingeland, bevinden zich de restanten van de Gasthuiskapel, die als terrein van hoge archeologische waarde is aangeduid.¹⁴¹ Vermoedelijk is de kapel rond 1670 gesloopt. Op het terrein zijn in het verleden bakstenen, fragmenten aardewerk en botten aangetroffen alsmede fragmenten van grafstenen.

Noordeloos

Noordeloos is een langgerekt ontginningsdorp dat rond 1300 ontstaan is op stroomruggen aan weerszijden van de veenstroom de Noordeloos. Aan deze stroom dankt het dorp waarschijnlijk zijn naam. De eerste heer van Noordeloos was Arnoud van Arkel, die in 1293 reeds wordt genoemd. Na 1418 komt de heerlijkheid in handen van andere adellijke geslachten, waar onder de familie Brederode.

De onderbouw van de kerktoren van de Hervormde kerk dateert mogelijk uit circa 1300. Het koor en het noordertransept van de kerk stammen uit de 15de eeuw. De kerk heeft verschillende verbouwingen en restauraties ondergaan. Eind 19de eeuw vond er bij de brug en de kerk van het dorp een beperkte verdichting van de bebouwing plaats. Noordeloos was tot 1986 een zelfstandige gemeente. Als gevolg van de herverdeling die in dat jaar plaatsvond kwam Noordeloos bij de gemeente Giessenlanden.

¹³⁸ CAA-nrs. 25096, 25097

¹³⁹ AMK-nrs.10435, 10437, 10454

¹⁴⁰ CAA-nr. 25106

¹⁴¹ AMK-nr. 6803; CAA-nrs. 24764, 24763

Kasteel Noordeloos

Aan de zuidzijde van het dorp stond voorheen het kasteel van de heren van Noordeloos, voor het eerst vermeld in 1293. Het kasteel werd in 1573 door brand getroffen.¹⁴²

In 1716 werd het gebouw aangekocht door de Gorinchemse wijn-koopman Hendrik van Barnevelt. Deze gebruikte de heerlijkheid als buitenplaats en bouwde een nieuw herenhuis op de plaats van het kasteel. De Van Barnevelts behielden de heerlijkheid tot 1829. In 1880 werd het herenhuis gesloopt. Op deze plaats verrees een nieuw huis in neogotische stijl. In 1968 werd ook dit huis afgebroken en vervangen door de huidige woning. Wat nu rest is het omgrachte terrein en de toegangsbrug. Bij de oprit liggen twee zware, mogelijk zestiende-eeuwse consoles, die uit het oudste slot afkomstig kunnen zijn.¹⁴³

Schelluinen

Schelluinen is een klein dorp gelegen aan de Schelluinse Vliet. Dit watertje vormde eertijds een voor de Alblasserwaard belangrijke verbinding met de stad Gorinchem die een regiofunctie had. Van de geschiedenis van Schelluinen is weinig bekend. Men gaat er van uit dat Schelluinen een van de oudste nederzettingen langs de Linge is.¹⁴⁴

De middeleeuwse benaming 'Scalunen' zou mogelijk een verbastering kunnen zijn van Ascalon, de oude havenstad van Jeruzalem. De eerste schriftelijke vermelding van Schelluinen dateert uit 1220. De commanderij van de ridderlijke Duitse Orde, een kruisvaardersgenootschap, vestigde zich destijds in het dorp. De locatie van het klooster is nog als een verhoging in het landschap te zien.¹⁴⁵

De parochiekerk in het dorp was gewijd aan O.L. Vrouw Maria en aan de heilige Nicolaas. Het is bekend dat er rond 1350 een opgelegde bedevaart uit Gent naar Schelluinen moet zijn geweest. Ook Schelluinen ontkwam niet aan de oorlogsverwoestingen gedurende de Tachtigjarige Oorlog: In 1572 werd een groot deel van het dorp in de as gelegd.

De eerste betrouwbare gegevens omtrent de omvang van Schelluinen vinden we omstreeks 1850. Het dorp telt dan circa 330 inwoners die in 60 huizen wonen.¹⁴⁶ De belangrijkste bron van inkomsten zijn die uit de landbouw en melkerij.

Behalve via de Vliet was het dorp nauwelijks ontsloten. Dit veranderde enigszins toen in 1883 de spoorlijn Dordrecht-Geldermalsen werd aangelegd, waarbij het dorp een halte kreeg. Er werd echter weinig gebruik van gemaakt. Eind jaren dertig van de vorige eeuw werd een provinciale weg aangelegd waarmee het dorp uit haar (betrekkelijke) isolement werd gehaald. Enkele jaren later werd de bereikbaarheid nog verbeterd met de aanleg van de rijksweg A15 die op enige afstand werd aangelegd. Na de Tweede Wereldoorlog verrees er de nodige nieuwbouw in het dorp.¹⁴⁷

Ten oosten van Schelluinen, tegen de grens met Gorinchem aan, is voorafgaand aan de aanleg van de Betuweroute een nederzetting opgegraven. Het gedeelte van deze nederzetting naast de spoorlijn is aangemerkt als terrein van zeer hoge archeologische waarde. Op een diepte tussen 0,7 en 1,0 meter beneden maaiveld is een vondstlaag

¹⁴² CMA-nr. 6790.

¹⁴³ J. Stöver, 2000, p. 471.

¹⁴⁴ J. Stöver, 2000, p. 401.

¹⁴⁵ CAA-nr. 40726

¹⁴⁶ Van der Aa, p. 140

¹⁴⁷ G. Maas, *Schelluinen in vroeger tijden*, z.p. 2003

aanwezig met houtskool, bot en aardewerk.¹⁴⁸ Op basis van het aardewerk kan de bewoningsperiode tussen de 11^e en begin 13^e eeuw worden gedateerd. De ligging van de vindplaats op een stroomrug doet vermoeden dat vanaf de ontginningstijd deze ruggen gebruikt werden voor de stichting van nederzettingen of woonlocaties. Na aanleg van dijken in de 13^e eeuw vindt een herstructurering plaats, waarbij bewoning verplaatst werd langs de dijkstructuren.¹⁴⁹

'Kasteel' Schelluinderberg

Het 'kasteel' Schelluinderberg is ontstaan uit een hofstede (versterkte, omgrachte boerderij). De eerste schriftelijke vermelding daarvan dateert uit 1422. Omstreeks 1544 werd op het terrein van de hofstede een rechthoekig hoog huis gebouwd met een zeskantige traptoren. Dit huis vormt nog altijd de kern van het huidige gebouw en bestaat uit een kelder met daarboven een zaal, een verdieping en een zolder. Door zijn donjonachtige uiterlijk met daarnaast een gracht met brug en poort had het vermoedelijk adellijke huis veel weg van een kasteel.

Tussen 1563 en 1566 werd het huis flink uitgebreid. Aan de oost- en aan de westzijde werden relatief kleine uitbreidingen gerealiseerd, maar aan de zuidzijde verrees een aanbouw die groter was dan het oorspronkelijke huis. Deze aanbouw werd samen met het oorspronkelijke huis onder één, met blauwe leisteen gedekte, kap gebracht. Het huis kreeg met deze uitbreidingen het uiterlijk van een voor die tijd modern landhuis. In de achttiende en negentiende eeuw deed het huis dienst als pastorie. In verband daarmee werd het huis in 1765 uitgebreid met een flinke aanbouw. Door een uitlaande brand in de dorpskern in 1841 werd het gebouw geblakerd, doch niet beschadigd. In 1912 werd toestemming gevraagd het gebouw te slopen, waarna jarenlang conflicten volgden tussen voor- en tegenstanders. Het gebouw bleef uiteindelijk behouden en in 1924 volgde een restauratie waarna het Schelluinderberg op de monumentenlijst werd geplaatst. Door de hoge onderhoudskosten werd het gebouw in 1954 door de kerk verkocht en is nu particulier bezit.¹⁵⁰

5.2.3 Gemeente Gorinchem

De gemeente Gorinchem bestaat uit de stad Gorinchem en het dorp Dalem.

Gorinchem

De stad Gorinchem, ook wel Gorkum genaamd, is ontstaan nabij de plek waar de rivier de Linge in de rivier de Merwede uitmondt. De eerste bewoners, vissers en boeren vestigden zich op een nabij gelegen, tot dijk verhoogde, oeverwal en ontgonnen het gebied Hoogland en Slagen rond 1000 AD¹⁵¹. De eerste schriftelijke vermelding van Gorinchem dateert uit 1224 als Floris IV de tolvrijdom van de inwoners van Gorinchem bevestigt voor het gehele graafschap Holland. De Hof van Arkel werd in de 13^e eeuw in gebruik genomen, de St. Maartenskerk dateert uit 1263 en mogelijk was ten oosten daarvan zelfs sprake van donjon en/of een elfhoekige ringburcht (Fig. 5.13, 5.14).¹⁵² Aan het eind van de 13e eeuw was de nederzetting voorzien van aarden wallen en palissaden. Halverwege de 14e eeuw werden stenen muren en torens opgetrokken. In de tussentijd had Otto van Arkel Gorinchem stadsrechten verleend op 11 november 1382.

¹⁴⁸ AMK-nr. 10460; CAA-nrs. 57242, 127608

¹⁴⁹ Koorevaar, 2000c

¹⁵⁰ J. Stöver, 2000, p. 401-405.

¹⁵¹ Stamkot, 2009, p. 63

¹⁵² Stamkot, 2009, p. 66; Van Genabeek, 2005.

In de middeleeuwen werden de stad en haar inwoners regelmatig bedreigd. Behalve natuurlijke rampen, wateroverlast en besmettelijke ziekten hadden de stad en haar inwoners ook te lijden onder oorlogsgeweld. Zo leverden de heren van Arkel strijd met Holland en Gelre om het bezit van Gorinchem en omgeving. In 1417 kwam de stad definitief in Hollandse handen hetgeen haar welvaart zeer ten goede kwam. Eind 16de, begin 17de eeuw werd de verdediging van de al goed ontwikkelde stad (zie fig. 5.10 voor de situatie van 1553 en fig. 5.11 voor circa 1560) gemoderniseerd: er kwam een nieuwe vestingwal met elf bastions. De nieuwe omwalling volgde een ruim tracé waardoor de stad in 1609, bij de beëindiging van de werkzaamheden, ruim tweemaal zo groot was geworden (fig. 5.12, situatie 1649). De westelijke voorstad van Gorinchem (fig. 5.10; 5.11) kwam geheel binnen de nieuwe wal en gracht te liggen. Een groot deel van deze wal en de verdedigingswerken zijn nu nog te bezichtigen. Overigens is van de vier stadspoorten in de vestingwal alleen de Dalempoort nog over.

In 1999 heeft een onderzoek in de vorm van sonderingen en boringen plaatsgevonden op het terrein van Bastion V¹⁵³. In een oudere waarneming in ARCHIS¹⁵⁴ wordt vermoed dat ter plaatse de resten van kasteel de Blauwe toren aanwezig zijn. Uit door Hollandia uitgevoerd onderzoek blijken de muurresten en puinresten die zijn aangetroffen inderdaad van het kasteel te zijn.¹⁵⁵ Ook Bastion IX aan de Dalemwal is in 2002 onderzocht. Er is geconcludeerd dat de 16^e-eeuwse wal een eeuw later is opgehoogd.¹⁵⁶

Figuur 5.10 De stad Gorinchem met westelijke voorstad in 1553 (Nationaal Archief). NB: De ligging van het kerkje van het oude Dalem is hier ten noordoosten van de stad in een bocht van de huidige Lingsesdijk aangegeven, incl. de locaties van twee molens (rode cirkel). Zie ook fig. 5.11.

¹⁵³ CAA.nr. 48466

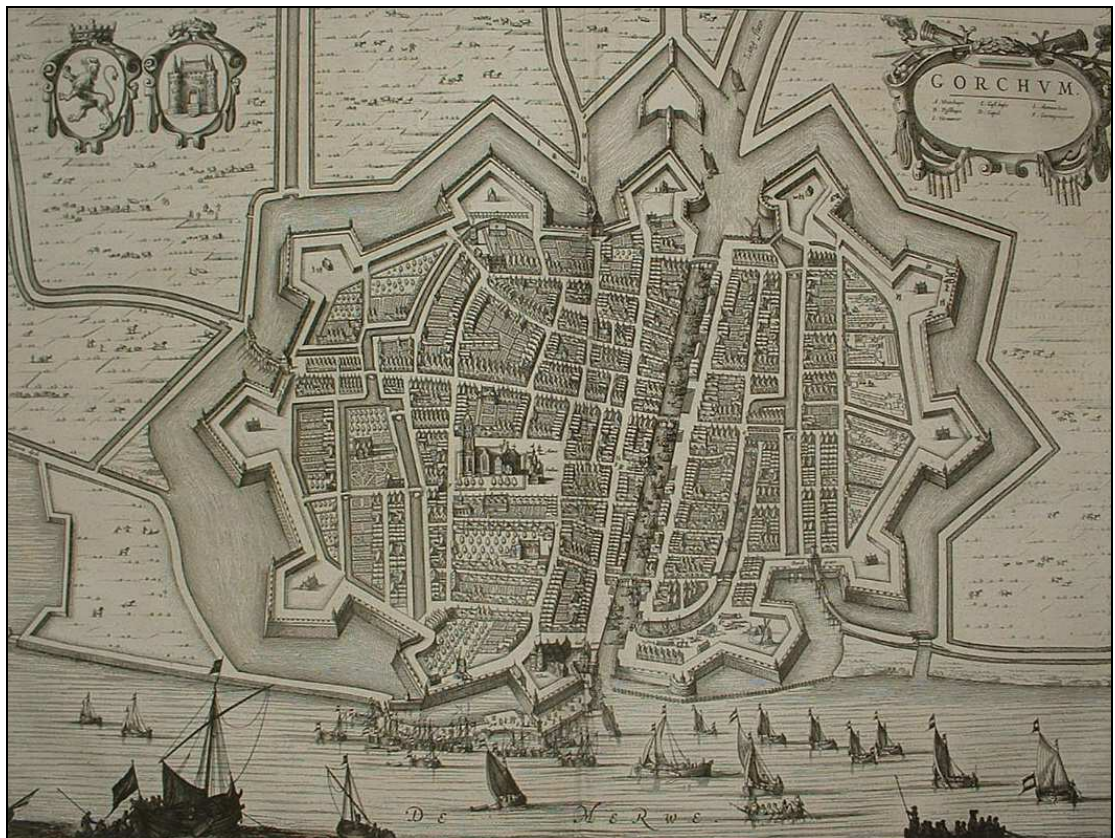
¹⁵⁴ CAA.nr. 7980

¹⁵⁵ Hollandia-reeks, nr. 11

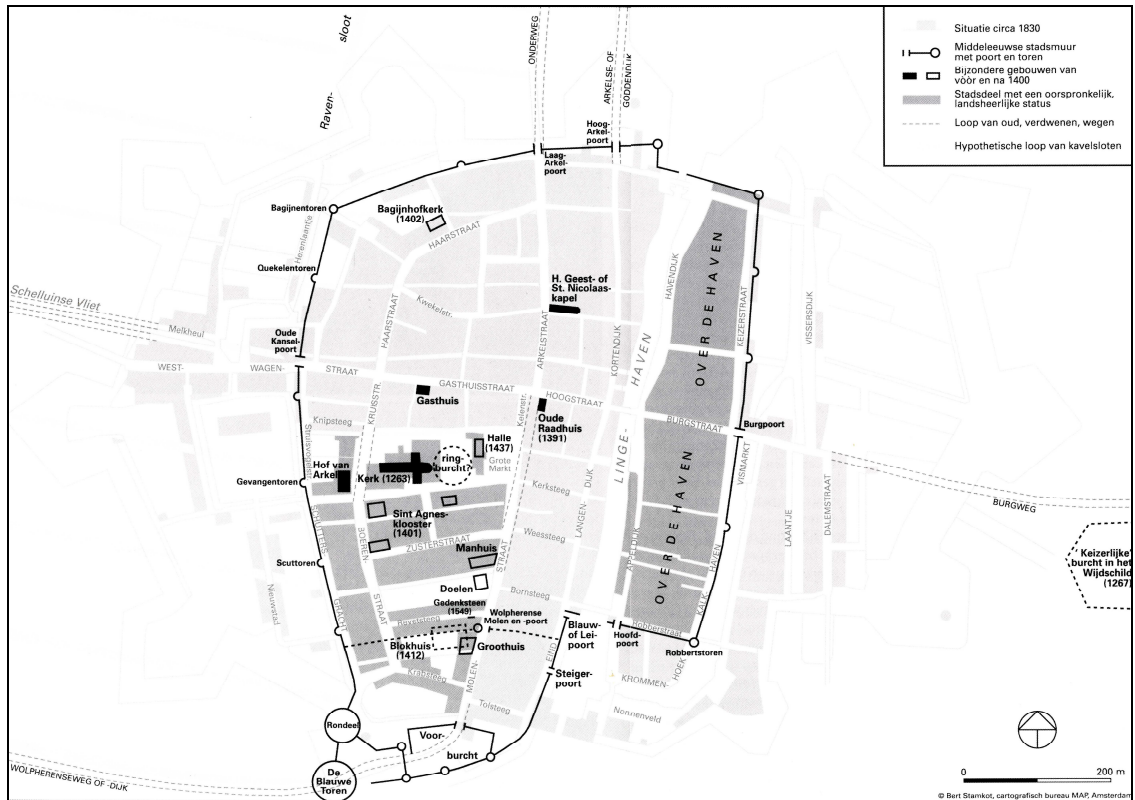
¹⁵⁶ CAA-nrs. 404597 en 48461

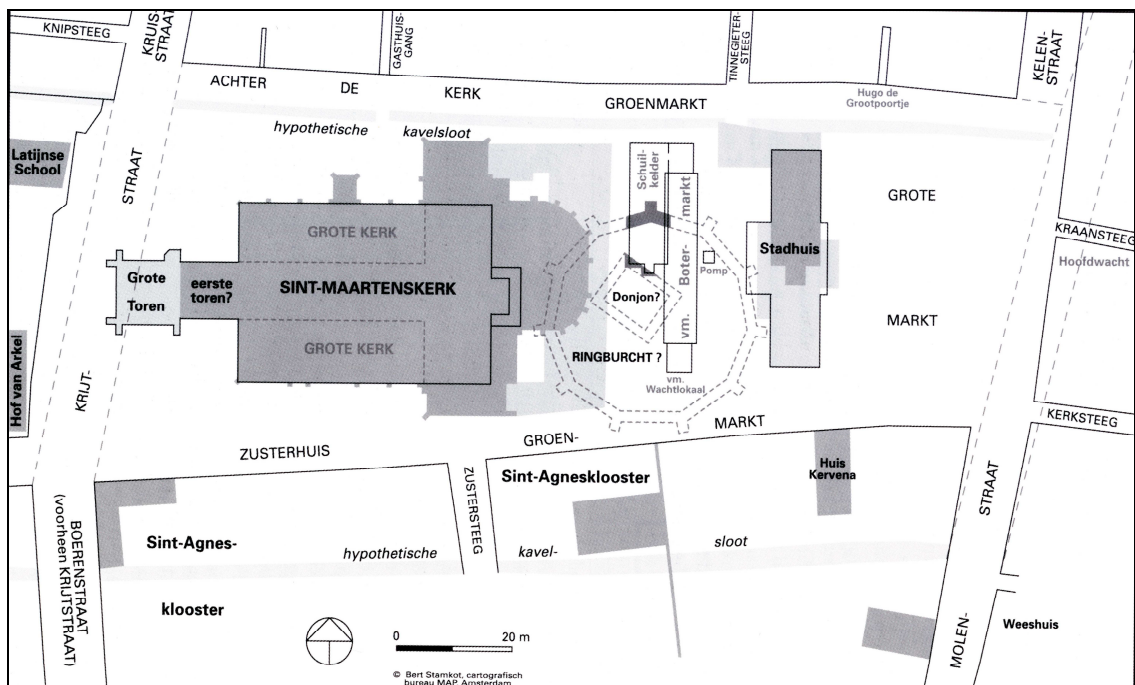
Figuur 5.11 Gorinchem, voorstad en het dorp Daelhem (rode cirkel), ca. 1560 (Van Deventer; Nat. Arch.).

Figuur 5.12 De vergrote en beter versterkte stad Gorinchem in 1649 (archief BAAC).

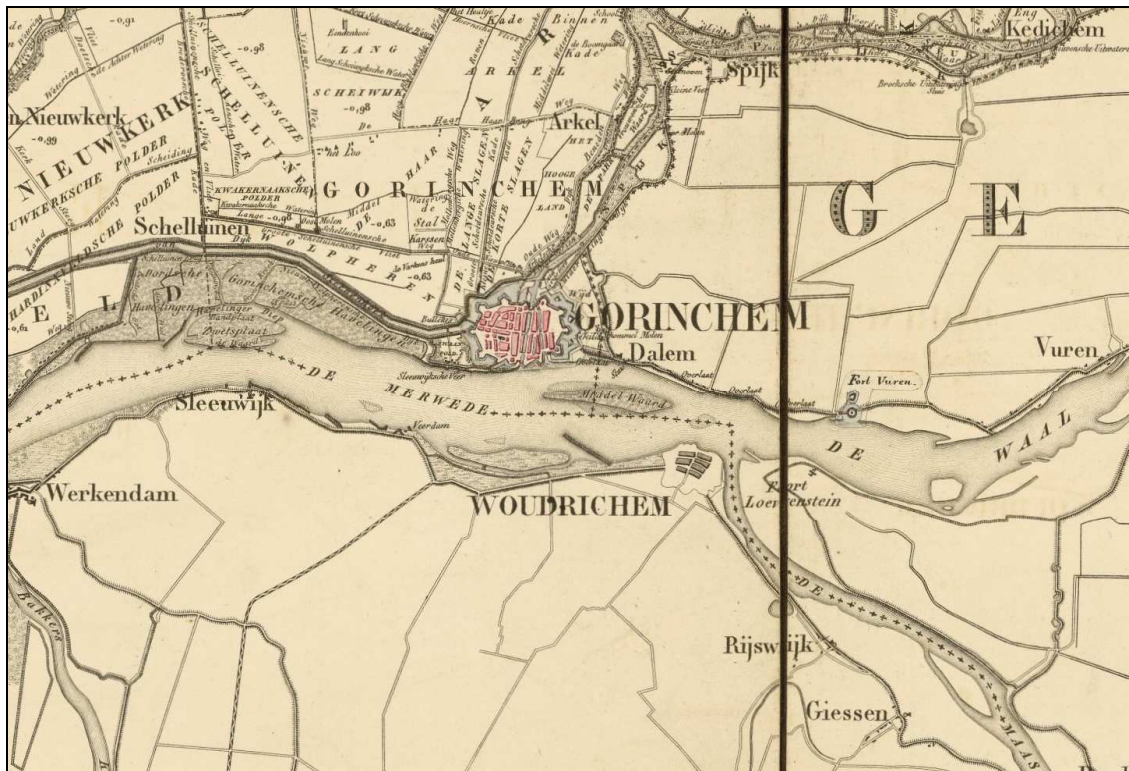
Figuur 5.13 Overzicht belangrijke locaties en stadsmuur te Gorinchem (bron: Stamkot 2009).

Figuur 5.14 Overzicht omgeving St. Maartenskerk en Grote Markt te Gorinchem (bron: Stamkot 2009).

Na een bloeiperiode in de Gouden Eeuw volgde in de 18e eeuw de economische neergang. Rake klappen incasseerde de stad tijdens de terugtrekking van de Franse troepen in het begin van de 19de eeuw.

De aanleg van het Zederikkanaal in 1824-1825 zorgde voor een economische opleving. Deze opleving werd versterkt in de tweede helft van de negentiende eeuw met verschillende infrastructurele werken, waaronder de aanleg van de spoorlijn Dordrecht-Geldermalsen. Verschillende fabrieken vestigden zich buiten de stad. Het inwoneraantal groeide gestaag met als gevolg dat er begin twintigste eeuw buiten de stad een woonwijk werd gerealiseerd: de Lingewijk. Dit kreeg een vervolg na de Tweede Wereldoorlog. In de jaren zestig/zeventig werden in hoog tempo woningen gebouwd in het noordwestelijke deel van de gemeente. Vervolgens breidde de stad zich in oostelijke richting uit. Haar omvang nam verder toe door de toevoeging van de kern Dalem als gevolg van de gemeentelijke herindeling (1986).¹⁵⁷

Figuur 5.15 De stad Gorinchem en omgeving in 1846 (Nationaal Archief). Het dorp Dalem wordt nu aangegeven aan de oevers van de Merwede in plaats van aan de Lingsedijk.

Vondstlocaties en waarnemingen

In het historische centrum van Gorinchem zijn afgelopen decennia diverse archeologische onderzoeken uitgevoerd. Zo is in 1997 een grote opgraving uitgevoerd op het Kazerneplein waarbij de resten van het huis van Paffenrode (16^e tot 18^e eeuw) zijn opgegraven. Ook zijn oudere resten aangetroffen, waaronder een gracht uit de 15^e-16^e eeuw.¹⁵⁸ In de zomer van 2002 is in de Krijtstraat een onderzoek uitgevoerd waarbij is gebleken dat het terrein reeds in de loop van de 13^e eeuw bewoond is geweest.¹⁵⁹ Dit bleek ook het geval tijdens een opgraving die aan de Bleijenhoek is uitgevoerd.¹⁶⁰ Uit een onderzoek uitgevoerd langs de Bornsteeg bleek dat tot een

¹⁵⁷ Voor deze tekst onder meer gebruik gemaakt van de website van het gemeentearchief Gorinchem.

¹⁵⁸ Floore, 1998

¹⁵⁹ Van Genabeek, 2005

¹⁶⁰ Floore, 2000

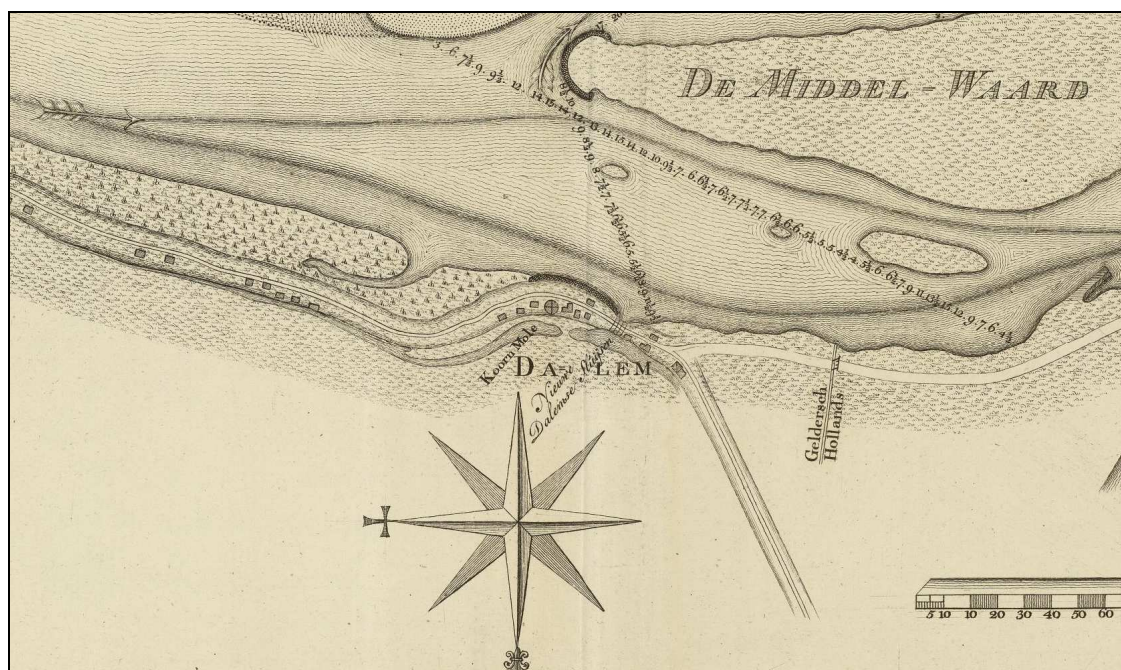
diepte van 5 meter beneden maaiveld ophooglagen met resten uit de periode 1250 tot 1500 AD aanwezig waren.¹⁶¹ Door de hoge grondwaterstand bevindt een groot deel van de archeologische resten in de binnenstad zich onder de grondwaterspiegel. Deze zuurstofarme condities zorgen voor een goede conservering van archeologische resten. Organisch materiaal als bot, leer en textiel blijven op deze manier goed bewaard.

Kasteel van de Heren van Arkel

Het kasteel van de Heren van Arkel bevindt zich ten zuidoosten van de stad, in het Wijdschild (Fig. 5.13). Het kasteel is gebouwd in de periode tussen 1267 en 1290 door de Heren van Arkel. Op last van de graaf van Holland (Willem van Beieren) werd het kasteel in 1412 afgebroken. Op een kaart uit 1513 is de ruïne van het kasteel nog zichtbaar. In 1815 zijn de nog zichtbare fundamenten gesloopt. In 1996 zijn de resten van het kasteel blootgelegd.¹⁶² Een deel van dit terrein is tegenwoordig aangeduid als AMK-terrein. Het resterende deel is samen met enkele andere terreinen die voor de geschiedenis van Gorinchem van specifiek belang zijn (bv. omgeving St. Maartenskerk - Grote Markt, het eerste stadhuis, de Blauwe Toren: Fig. 5.13 en 5.14) op de verwachtingskaart van Gorinchem aangegeven als gebieden waarvoor een specifiek beschermingsregime geldt.

Dalem

Het dijkdorp Dalem hoorde in de periode 1453 tot 1986 tot Gelre en strekt zich lintvormig uit langs de Lingses- en Merwededijk. De figuren 5.10 en 5.11 tonen de ligging van een oud kerkje, enkele huizen en twee molens ten noordoosten van de stadskern van Gorinchem ('Daelhem' in fig. 5.11). Deze locatie ligt precies aan de buitenzijde van een nu nog steeds bestaande bocht in de huidige Lingsedijk. Het latere kerkje en Dalem liggen op kaarten vanaf 1731 tot heden aan de Merwede ten zuidoosten van Gorinchem (fig. 5.15 en 5.16). In 1986 werd Dalem bij Zuid-Holland gevoegd en opgenomen in de gemeente Gorinchem.

Figuur 5.16 Het lintdorp Dalem aan de Merwede in 1877. De afbeelding is zuid-gericht (Nationaal Archief).

¹⁶¹ CAA-nr. 28813; Koorevaar 1994.

¹⁶² CMA-nr. 6801; CAA-nr. 7979

Vondstlocaties en waarnemingen

In het buitengebied van Gorinchem zijn op diverse locaties archeologische vindplaatsen aangetroffen. Het overgrote deel van deze vindplaatsen betreft locaties langs historische wegen / ontginningsassen. Zo zijn in de wijk Laag-Dalem fragmenten aardewerk (Paffrath, Andenne en Pingsdorf) uit het begin van de late middeleeuwen aangetroffen in een sloottalud.¹⁶³ Enkele kilometers oostelijker (en ten noorden van Dalem) is tijdens een archeologisch onderzoek¹⁶⁴ een aantal scherven uit de late middeleeuwen aangetroffen. Bij een nader archeologisch onderzoek bleek toch geen sprake van een nederzetting.¹⁶⁵

Een concentratie van vondsten bevindt zich ten noorden van de A15 ter plaatse van bedrijventerrein Papland. Hier zijn diverse vondsten uit de late middeleeuwen gevonden. Het betreft fragmenten aardewerk (Paffrath, grijsbakkend en steengoed) aangetroffen op meerdere locaties langs de Onderweg.¹⁶⁶ Ter plaatse van de bocht in de Lingsesdijk zijn nog geen waarnemingen of onderzoeksmeldingen bekend, zodat de aanwijzingen voor bewoning uit de late middeleeuwen of vroege nieuwe tijd (Fig. 5.10 en 5.11) nog niet getoetst zijn.

5.2.4 Gemeente Graafstroom

De gemeente Graafstroom bestaat uit de dorpen Bleskensgraaf, Brandwijk, Goudriaan, Gijbeland, Hofwegen, Molenaarsgraaf, Ottoland, Oud-Alblas en Wijngaarden.

Bleskensgraaf

Bleskensgraaf is een langgerekt lintdorp waarvan de naam is ontleend aan Willem van Blassekijn, die in de dertiende eeuw heer van Blassekijns-ambacht was. Het dorp is ontstaan in de 13de eeuw als ontginningsnederzetting langs de Alblas-Graafstroom. De Alblas is daarbij een natuurlijke, kronkelende rivier, de Graafstroom een gegraven water. Lag de bebouwing aanvankelijk aan de noordzijde van de Graafstroom, later ontstond ook bebouwing aan de zuidzijde van het water.

In de negentiende eeuw verdichtte de bewoning zich. Als gevolg van een Duits bombardement werd de dorpskern verwoest op 12 mei 1940. Hierbij ging ook de middeleeuwse kerk verloren. Na de oorlog werd een wederopbouwplan gerealiseerd van de hand van de architect ir. G.C. Lange. Daarbij werd niet gestreefd naar herstel van de oude toestand, maar werd een nieuw ontwerp gemaakt. Onder meer werd de dijkweg nu nog maar aan één zijde bebouwd en bleef het gedeelte dat aan de rivier grensde onbebouwd.¹⁶⁷ Vervolgens zijn ten noorden van het dorp nieuwbouwwijken verrezen.

Vanwege de verwoestingen in de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw is er betrekkelijk weinig oudere bebouwing meer voorhanden. Uitzondering hierop vormen diverse boerderijen en een aantal molens: de korenmolen De Vriendschap uit 1890, twee wipmolens De Hofwegense Molen en de Wingerdse Molen uit 1513, en verder de molens Het Haantje en De Tjasker. Daarnaast ligt er nog een molen van de polder Gijbeland. Bij de herindeling van 1986 is het dorp opgenomen in de gemeente Graafstroom.

¹⁶³ CAA-nr. 26128

¹⁶⁴ CAA-nrs. 25113, 401682, 404269

¹⁶⁵ Onderzoeksmelding 18332

¹⁶⁶ CAA-nrs. 32156, 45763, 32223 en 45760

¹⁶⁷ Groningen 1992, p. 30.

Brandwijk

Het dorpje Brandwijk ligt ten noorden van de Graafstroom tegenover Molenaarsgraaf. Het lintdorp is begin veertiende eeuw ontstaan als secundaire ontginning vanuit Gijbeland.

Een deel van het dorp wordt gevormd door de Donk, in de volksmond ook wel de 'Braankse Donk' genoemd en waarop een vijftal boerderijen is gebouwd. Ooit heeft er hier ook het klooster Sint Maartensdonk gestaan.¹⁶⁸

Brandwijk heeft in de zestiende eeuw een kerk gehad, maar daar is weinig van bekend. Het huidige neogotische godshuis met klokkentorentje dateert uit 1824. De kern van Brandwijk is klein en de meeste bewoners wonen in boerderijen die verspreid in het gebied liggen. Samen met Gijbeland vormde Brandwijk tot 1986 één zelfstandige gemeente.

Goudriaan

Goudriaan is de meest oostelijke kern van de gemeente Graafstroom. Het langgerekte lintdorp is in de dertiende eeuw ontstaan langs de veenstroom de Goudriaan aan de verbindingsweg tussen de (vesting)steden Nieuwpoort en Gorinchem. De eerste schriftelijke vermelding omtrent de kerk, die op een terp ligt, dateert van 1260.

Hendrikus van Vianden, de 38ste bisschop van Utrecht, gaf toen aan Willem van Brederode toestemming op zijn grond een kerk te bouwen.

Floris V, graaf van Holland, erkende op 3 mei 1283 definitief omdat Willem van Brederode het recht van hoge heerlijkheid had, onder meer in Goudriaan. Later is er sprake van twee heerlijkheden: Oud- en Nieuw-Goudriaan.

De heerlijkheden hebben door de jaren heen veel eigenaren gekend. De laatste heer van Goudriaan was Arnoldus van Tets. Bij de grondwetsvoorziening van 1848 werden de heerlijkheden opgeheven, maar nog altijd draagt het hoofd van het adellijke geslacht Van Tets de naam 'van Tets van Goudriaan'. De oudste delen van de huidige kerk dateren uit de vijftiende eeuw. In de eerste helft van de 20ste eeuw is het bebouwingslint enigszins verdicht. Het dorp heeft een uitgesproken agrarisch karakter.

Archeologische vondstlocaties en waarnemingen

In 1985 is in de tuin van een woning aan de Zuidzijde een kruik van steengoed gevonden die gevuld was met 52 zilveren munten uit de periode 1550 tot 1594.¹⁶⁹

Bij sloopwerkzaamheden ten behoeve van de aanbouw van een woning aan de Noordzijde zijn een plavuizen vloertje aangetroffen evenals scherfmateriaal uit de 17^e en 18^e eeuw.¹⁷⁰ Ook zijn een aantal laatmiddeleeuwse baggervondsten afkomstig uit sloten in of rond het dorp bekend. Zo is een kan van protosteengoed¹⁷¹ aangetroffen, evenals een halsfragment van kogelpotaardewerk¹⁷².

Gijbeland

Gijbeland is een buurtschap dat gelegen is op de noordoever van de Graafstroom, tegenover het dorp Molenaarsgraaf.

¹⁶⁸ AMK-nrs. 6385 en 24870; CAA-nr. 24870

¹⁶⁹ CAA-nr. 24751

¹⁷⁰ AWN11-object 594

¹⁷¹ CAA-nr. 44327

¹⁷² CAA-vondstmelding 409300; AWN11-object 487

Hofwegen

Voorheen was Hofwegen een zelfstandige heerlijkheid. Deze werd in de loop van de 19e eeuw aan Bleskensgraaf toegevoegd. Het gehuchtje Hofwegen was gelegen aan het riviertje de Graafstroom.

Molenaarsgraaf

Het langgerekte lintdorp Molenaarsgraaf ontstond in de tweede helft van de dertiende eeuw. Het dorp ligt op de zuidoever van de Graafstroom, tegenover het dorp Brandwijk. De naam van het dorp verwijst naar Willem de Molenaar, ambachtsheer van Molenaarsgraaf, die in de dertiende eeuw de (kaarsrechte) Graafstroom liet graven. Op 10 februari 1244 mocht deze Willem een kapel stichten en deze datum werd de officiële stichtingsdatum van het dorp. Dat de bewoning veel verder terug gaat in de tijd blijkt uit archeologische vondsten. Zo werden in 1966 overblijfselen van een nederzetting behorend tot de klokbekercultuur (neolithicum) gevonden.¹⁷³

Delen van de huidige Hervormde kerk dateren nog uit de zestiende eeuw (rond 1525). Langs de Graafstroom liggen nog veel oude (onder andere zeventiende-eeuwse) boerderijen. Verder kent Molenaarsgraaf twee molens: de Middelmolen (een wipmolen) die mogelijk uit 1655 dateert en de Kerkmolen (een ronde stenen grondzeiler) uit 1844. Archeologische resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd zijn op meerdere locaties langs de Graafdijk-Oost aangetroffen. Deze locaties vallen samen met de aanwezigheid van een woonheuvel ter plaatse. Zo is bij werkzaamheden in een boerderij een kannetje met 115 zilveren munten uit de periode 1678 tot 1795 aangetroffen.¹⁷⁴

Ottoland

Ottoland is een langgerekt kerkdorp dat ontstaan is in de eerste helft van de dertiende eeuw. De voormalige gemeente Ottoland omvatte de heerlijkheden Ottoland en Blokland. Met deze laatste was Ottoland eeuwenlang verbonden, ook kerkelijk; het collatierecht met betrekking tot de Ottolandse kerk werd gezamenlijk uitgeoefend door de Friese stadhouders en de heren van Blokland.

Thans fungeert nog als ambachtsheer, overigens zonder de 'heerlijke rechten', de heer jhr. Mr. G. Beelaerts van Blokland. Hij is eigenaar van een zeer oude boerderij in Laag-Blokland, genaamd het 'Hoge Huis'. Daarin bevindt zich onder meer een gerechtskamer en een waterzolder. De hervormde kerk in het dorp dateert van 1732 en is gebouwd op de fundamenten van een middeleeuwse voorganger. Tot in de jaren '80 van de vorige eeuw telde het dorp twee straten, genaamd 'A' en 'B'. Met de aanleg van nieuwe straten werden daarnaast ook "echte" straatnamen ingevoerd.

Oud-Alblas

Oud-Alblas is de op één na grootste woonkern van de gemeente Graafstroom en tevens één van de oudste dorpen in de streek. Omstreeks het jaar 700 moet er al bewoning zijn geweest. Oud-Alblas is ontstaan in de elfde eeuw aan weerszijden van de veenstroom de Alblas. De eerste schriftelijke vermelding van Oud-Alblas dateert van 1064. Van deze eerste nederzettingfase zijn archeologische resten aangetroffen aan de noordkant van Polder Grote Nes.¹⁷⁵

Aan de noordzijde van de Alblas bevindt zich ter plaatse van een donk een terrein van zeer hoge archeologische waarde. Naast prehistorische resten zou (volgens oudere

¹⁷³ Zie paragraaf 4.8.3

¹⁷⁴ CAA-vondstmelding 408225; AWN11-object 421

¹⁷⁵ CAA-nrs. 27795, 24980, 7963, 24948

bewoners van Oud-Alblas) op de donk ook de eerste kerk van het dorp hebben gestaan. Tot op heden zijn daar echter geen resten van teruggevonden.¹⁷⁶ De kern van het dorp vormde zich rond de kerk en de brug. De toren van de kerk dateert van rond 1400, het kerkgebouw zelf werd in 1841 herbouwd. Naast oudere (met name negentiende-eeuwse) boerderijen kent het plaatsje ook drie molen: de korenmolen De Hoop uit 1843, de Kooijwijkse molen uit 1866 en de Peilmolen uit 1819. Dit zijn allen ronde stenen grondzeilers. In de tweede helft van de twintigste eeuw is aan de zuidzijde van het dorp uitgebreid. Overigens was Alblasserdam van oorsprong een buurtschap van Oud-Alblas.

Op de oeverwallen van de Oud-Alblas stroomgordel, in de omgeving van het Alblasserbos, is met name kogelpotaardewerk gevonden uit de eerste helft van de late middeleeuwen.¹⁷⁷ Mogelijk vormde deze stroomrug de uitvalsbasis bij de ontginning van het gebied.

Wijngaarden

Het huidige Wijngaarden is een secundair bewoningslint dat dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw, maar het primaire lint ligt ten noorden van de achterwetering (aan de Achterdijk) en dateert uit de 12^e eeuw.

Graaf Floris V verklaarde in 1283 Wijngaarden tot een vrijplaats voor alle personen die om deze of gene misdaad uit 's-Gravenlanden waren verbannen. In 1451 kocht Godschalk Oem, de stamvader van de heren van Wijngaarden, de heerlijkheid van ridder Arent van Gendt. Het geslacht Oem behoort tot de oudste Hollandse geslachten. Aan de noordzijde van de nederzetting vormde zich een groepsgewijze bebouwing met een kleine dorpskern rond de kerk. Deze gotische kerk dateert uit het begin van de vijftiende eeuw. Bij de restauratie van de kerk in 1982 heeft de AWN de funderingen van het koor blootgelegd en (naar later bleek) de vloer van een grafkelder en werd er skeletmateriaal aangetroffen. Een in het archief teruggevonden bestek van de grafkelder dateert uit 1767.¹⁷⁸

Op basis van diverse waarnemingen en archeologisch onderzoek uitgevoerd door de AWN is een verlaten bewoninglint aangetroffen tussen Wijngaarden en Bleskensgraaf, ter hoogte van de Achterdijk en de Ruijbroeksche wetering. Volgens historische kaarten is sprake van een dubbele achterdijk tussen de polders Bleskensgraaf en Wijngaarden. Archeologisch onderzoek heeft dit bevestigd. De kade bleek een breedte te hebben gehad van circa 6,25 meter en de sloot was circa 2,3 meter breed.¹⁷⁹

Het maaiveld ligt ter plaatse iets hoger dan de directe omgeving als gevolg van crevasse-afzettingen in de ondergrond. Deze afzettingen zijn zichtbaar op het AHN. Archeologische resten wijzen op een bewoning in de 11^e en 12^e eeuw.¹⁸⁰

Hoogstwaarschijnlijk betreft het de eerste ontginning van Wijngaarden. Naar de oorzaak van de verplaatsing van het dorp blijft het gissen. Werd in eerste instantie gedacht aan vernatting van het gebied¹⁸¹, andere mogelijkheden zijn de stichting van een eigen parochie van Wijngaarden of een ligging dicht bij de stad (Dordrecht).¹⁸²

¹⁷⁶ AMK-nr. 6452; CAA-nr. 140140

¹⁷⁷ CAA-nrs. 7968, 7967, 26026

¹⁷⁸ Koorevaar, 2002

¹⁷⁹ Koorevaar, 2005

¹⁸⁰ oa. CAA-nr. 9225, 27799, 8541, 27805, 27805; Koorevaar, 1988;

¹⁸¹ Koorevaar, 1988

¹⁸² Koorevaar, 1992

Ter hoogte van dit bewoningslint zijn op diverse locaties roodbruine kleigruijsporen en/of -korrels aangetroffen¹⁸³. Deze korrels vormen een pakket tot wel enkele decimeters dik. Dit pakket ligt op het veen en wordt afgedekt door een kleilaag van circa 20 tot 30 cm. Volgens Koorevaar (1988) betreft het gebrande klei, waarmee men het drassige veen heeft 'geplaveid' om zo het loopvlak te verbeteren. Op grond van woonheuvelonderzoek in Brandwijk is gebleken dat het materiaal samenhangt met een innoverende fase in de woonheuvelopwerping in de eerste helft van de 13^e eeuw.¹⁸⁴ Ook tussen dit verlaten bewoningslint en het huidige Wijngaarden is bij de bodemkartering in 1957 aardewerk aangetroffen in het midden van de polder. Het betreft scherven van kogelpotten en grijsbakkend aardewerk met een datering in de late middeleeuwen.¹⁸⁵ Verderop in dezelfde polder is een netverzwaarder uit de tweede helft van de late middeleeuwen gevonden.¹⁸⁶

5.2.5 Gemeente Hardinxveld-Giessendam

Hardinxveld en Giessendam waren eertijds zelfstandige dorpen (fig. 5.17 en 5.18). Na de ontginning van de woeste natuur heeft men een tijdlang geleefd van de akkerbouw, echter als gevolg van het inklinken van de grond moest men overstappen op veeteelt. In Hardinxveld bleek de bodem echter ook voor grasland niet altijd bruikbaar, zodat men overstapte op de aanleg van grienden: percelen beplant met wilgen bedoeld voor de productie van hout. Naast landbouw verdiende men de kost met visvangst en dijkwerken. Met name het dorpsdeel Boven-Hardinxveld was tegen het einde van de 19e eeuw één van de belangrijkste zalmafslagen van Nederland. Ook werden hier veel andere vissoorten verhandeld, onder andere steur, voor het verkrijgen van de dure kaviaar.

Rond 1900 kwamen de dorpen voor het eerst in aanraking met industrie. Sindsdien heeft de industriële ontwikkeling doorgezet en kan men thans spreken van Hardinxveld-Giessendam als een industriegemeente. Onder andere scheepswerven en aannemingsbedrijven kwamen tot ontwikkeling. Tot in de 16e eeuw waterde de Alblasserwaard via de Giessen in Neder-Hardinxveld uit op het buitenwater van de Merwede. Daar (ter plaatse van de huidige Merwedestraat en omgeving) stond zelfs een aantal molens, die het water op de rivier maalden. Door inklinking van de bodem en stijging van het rivierwater ging dat niet meer en is men overgegaan tot afwatering via de molens aan de Kinderdijk.

Belangrijke infrastructurele werken in het gebied waren onder meer de aanleg van een slaperdijk in 1739, de zogenaamde Groenendijk. Deze was met name bedoeld voor de beveiliging van de Alblasserwaard in zijn geheel. Bij een aantal grote overstromingen bleek echter dat Hardinxveld beschermd was, maar dat grote delen van het achterland alsnog onder water stroomden. In 1818 groef men het Kanaal van Steenenhoek ten behoeve van de Linge-uitwatering aan de noordkant langs de Groenendijk. Het kanaal werd van betekenis voor de gehele Betuwe.

De dorpen Hardinxveld en Giessendam kregen in 1885 ook aansluiting op de spoorlijn Dordrecht-Gorinchem die dat jaar werd geopend. Het station lag tussen beide dorpen in en ten behoeve van de bereikbaarheid van het station werd de zogenaamde Parallelweg aangelegd. Later werd een nieuw station opgericht in de nabijheid van de overweg naar Binnendams, het huidige station.

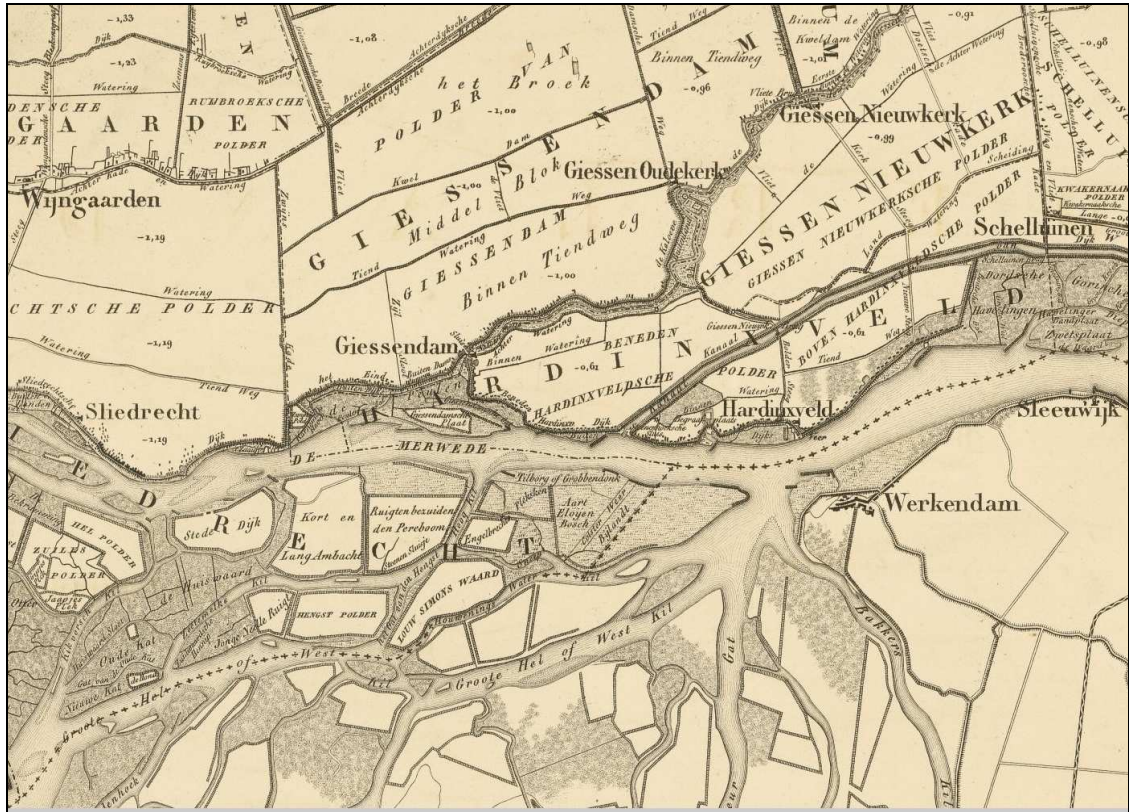
¹⁸³ CAA-nrs. 27856, 27974, 27976, 27988, 27994, 28077, 28078, 28080, 28081, 28082

¹⁸⁴ Koorevaar, 2001

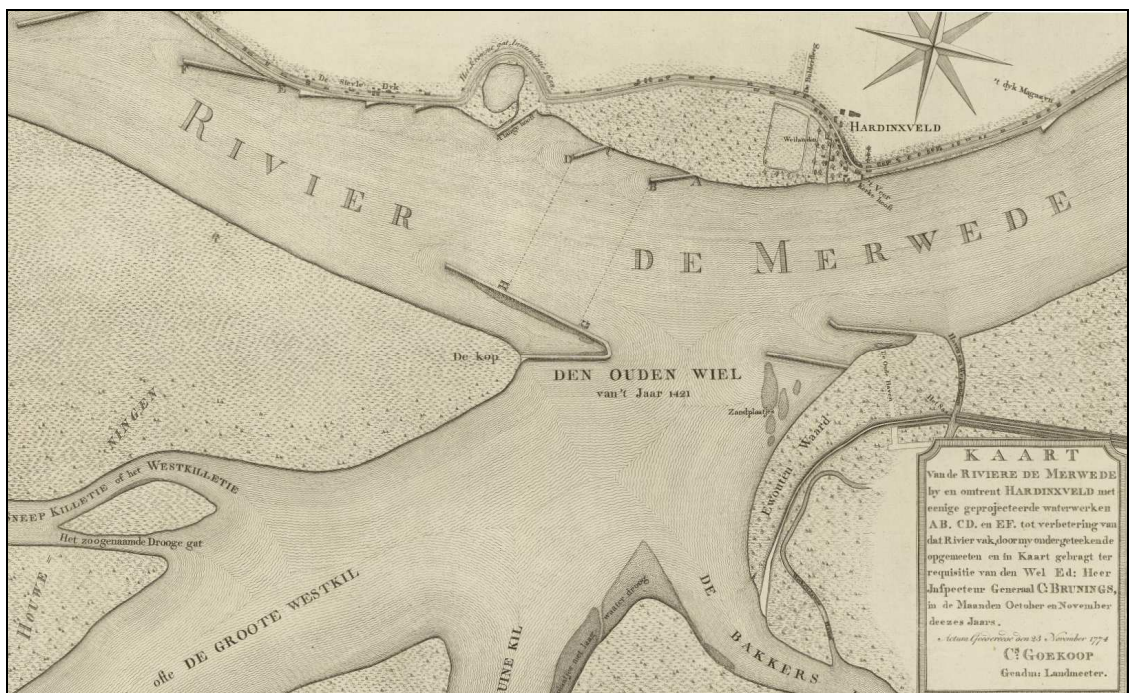
¹⁸⁵ CAA-nr. 25084

¹⁸⁶ CAA-nr. 21888

In de jaren dertig van de vorige eeuw werd de rijksweg A15 aangelegd. Na de Tweede Wereldoorlog, met name in de jaren zeventig werd de noordzijde van Giessendam ontsloten middels ruilverkavelingswegen. De groei en ontwikkeling van de beide dorpen kwam pas goed op gang na de samenvoeging in 1957. Er verrezen diverse nieuwbouwwijken en ook werden er industrieterreinen gerealiseerd.

Figuur 5.17 De dorpen Giessendam en Hardinxveld in 1846 (Nationaal Archief).

Figuur 5.18 Het dorp Hardinxveld in 1774 (Nationaal Archief).

Hardinxveld

Hardinxveld behoort tot van de oudste dorpen van de Alblasserwaard (fig. 5.18). Al in 1105 is er sprake van een pastoor, wat er op duidt dat er toen ook al een kerk moet zijn geweest. Deze stond op de Boven-Hardinxveldse Buurt. Vanaf 1282 was Hardinxveld een hoge heerlijkheid. In de late middeleeuwen bestond er vanuit Boven-Hardinxveld een voetveer naar Werkendam. In 1399 kreeg het dorp tol vrijheid voor de handel en scheepvaart. Gaandeweg werd de agrarische sector steeds onbelangrijker in Hardinxveld, naast binnenvisserij vonden velen emplooi in de hoepelmakerij.

Hardinxveld heeft nogal geleden onder verschillende oorlogen, niet alleen als gevolg van aanvallen op het dorp zelf, maar ook vanwege het feit dat men vanuit deze omgeving de vestingstad Gorinchem belegerde. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog is de kerk van Boven-Hardinxveld bijna geheel afgebrand. Zij werd rond 1723 weer opgebouwd. De toren die de brand had overleefd, werd in 1845 afgebroken. De kapel te Neder-Hardinxveld werd in 1698 afgebroken en vervangen door een nieuwe kerk. In 1729 werden de zelfstandige kerkelijke gemeenten Giessendam en Neder-Hardinxveld samengevoegd. Een kleine honderd jaar later werd de toren van het godshuis in Neder-Hardinxveld vernieuwd en in 1843 het kerkgebouw zelf. Na de Afscheiding in 1835 ontstond er in Giessendam een Gereformeerde kerk. In 1841 bouwde men in Buitendam een eigen kerkgebouw. Ten gevolge van de Doleantie (1890) kwamen er opnieuw afscheidingen.

In het huidige gebied de Avelingen liep de noordelijke dijk van de Merwede destijds gewoon door langs de rivier tussen Gorinchem en Boven-Hardinxveld. Na een reeks van dijkdoorbraken is besloten dit gebied prijs te geven en verder landinwaarts een dijk te leggen. Hierdoor is de Avelingen ontstaan, een buitendijks gelegen natuurgebied dat nog regelmatig onder water komt te staan. Op enkele locaties langs de Achterdijk zijn halverwege de jaren '90 zo'n honderd middeleeuwse scherven aangetroffen. Het betreft aardewerk daterend tussen de tweede helft van de 11^e eeuw tot het midden van de 13^e eeuw, typerend voor de periode met de overgang van ontginning naar het opwerpen van woonheuvels.¹⁸⁷

Giessendam

De eerste vermelding van de naam Giessendam dateert van 1231. Waarschijnlijk was er toen alleen sprake van een dam in het veenriviertje de Giessen. Doordat bij deze dam goederen moesten worden overgeslagen, die men via de Giessen verder de Alblasserwaard in voerde, ontstond hier een (langgerekte) nederzetting. Giessendam was een onderdeel van Giessen-Oudekerk waar zelfs een parochiekerk stond voor het hele ambacht Giessen, het gebied ten noorden van het riviertje de Giessen. In 1777 werd de dorpskern van Giessendam geteisterd door een grote dorpsbrand waarbij 18 huizen met stallen en schuren in vlammen opgingen. Ook in de Tweede Wereldoorlog liep het dorp schade op. De Giessendamse Tiendweg was destijds van betekenis als doorgaande weg. Nog in de Franse Tijd werden hierlangs troepen verplaatst. Nabij Giessendam staat de Tiendwegse molen die verantwoordelijk is voor de bemaling van de polder Giessendam. Vroeger heeft hier ook een korenmolen, genaamd 'De Hoop' gestaan, maar deze heeft de tand des tijds niet weerstaan. Giessendam is tot na de Tweede Wereldoorlog een veeteeltgemeente geweest. Langs de hele dijk, van de Peursumse Vliet tot aan de Zwijnskade stonden de boerderijen voornamelijk aan de noordzijde, met hun landerijen daar achter.

¹⁸⁷ AWN11-object 392

Tijdens boringen in 1933 zijn op een diepte van 4,8 tot 6,4 meter beneden maaiveld resten van bakstenen aangetroffen. De locatie van deze vondst in de oorspronkelijke stroomgeul van de Giessen doet vermoeden dat deze bakstenen wellicht de resten van de dam in de Giessen zijn.¹⁸⁸ De dam werd in 1902 vervangen door een schutsluis, zodat niet al te grote schepen de Binnen-Giessen op konden varen.

5.2.6 Gemeente Leerdam

De gemeente Leerdam bestaat uit de stad Leerdam en de dorpen Kedichem, Oosterwijk en Schoonrewoerd.

Leerdam

De stad Leerdam, gelegen aan noordelijke oever van de Linge, daar waar het stroompje de Leede in de Linge uitmondde, is waarschijnlijk ontstaan in de twaalfde eeuw (fig. 5.19). De naam verwijst naar een dam die aangelegd was in de Leede. Deze dam was bedoeld om de waterhuishouding in het achterliggende gebied te beheersen. De stichting van de nederzetting zal niet tot de oudste stichtingen van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden behoren, immers waterstaatkundige ingrepen waren in het beginstadium van de ontginning niet nodig. De eerste schriftelijke vermelding van Leerdam dateert dan ook van 1284. De oudste delen van de huidige hervormde kerk dateren eveneens uit de tweede helft van de dertiende eeuw. De structuur van de nederzetting werd bepaald door de Lingedijk, thans Hoogstraat genoemd, en een aantal daaraan parallel lopende straten. De westelijke en oostelijke grens van de nederzetting volgde de grenzen van ontginningsblokken. Hetzelfde lijkt te gelden voor de dwarsstraat die midden door de stad loopt. Mede bepalend voor de structuur van de nederzetting was het in 1270 gebouwde kasteel (in de zuidwesthoek van de stad, fig. 5.19), dat werd verwoest in 1574.

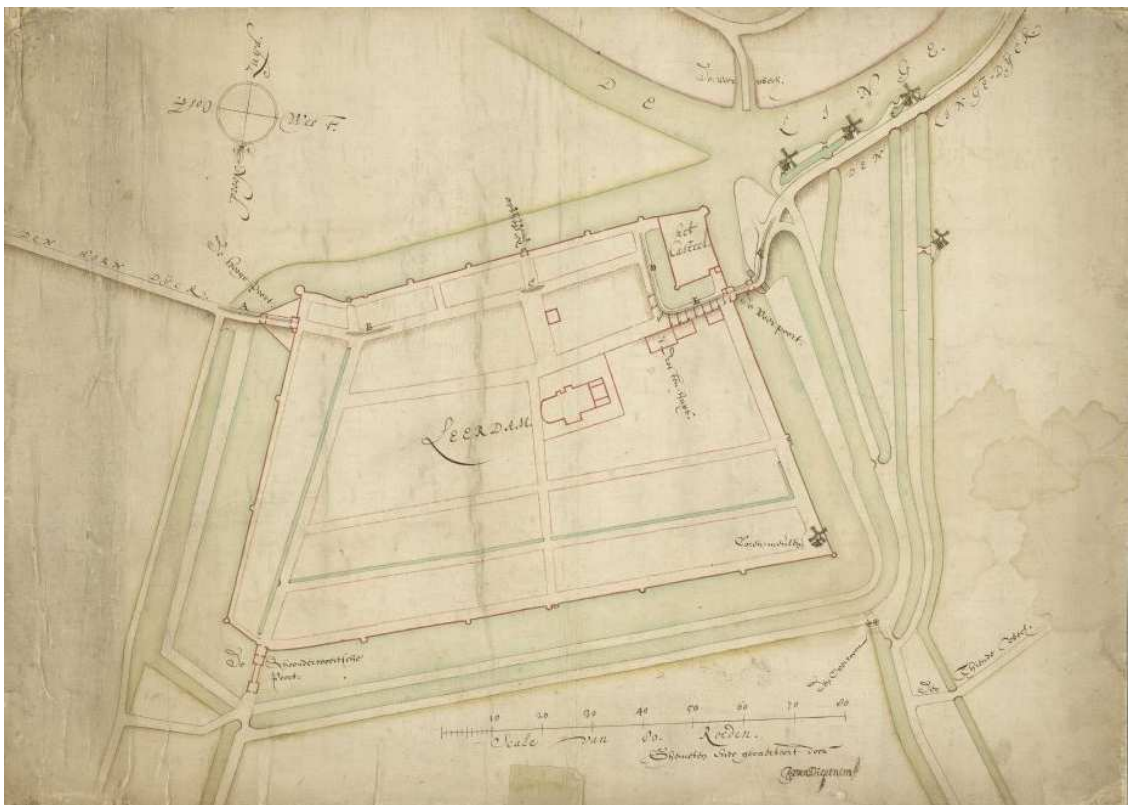
Na verloop van tijd werd Leerdam steeds belangrijker. In 1370 kreeg zij tolvrijheid van Albrecht van Beieren, terwijl in 1407 stadsrechten werden verleend door Willem VI van Beieren. De stad die de vorm had aangenomen van een trapezium werd vervolgens ommuurd en van een gracht voorzien. Ook het kasteel kwam binnen de ommuurde stad te liggen, maar werd van de stad gescheiden door een gracht (fig. 5.19 en 5.20). Vanaf 1551 gaat het graafschap van Leerdam tot de soevereine bezittingen van de Oranjes behoren. Dit kwam de inwoners van het graafschap zeer ten goede: zij hoefden nu geen belasting aan de Staten van Holland meer te betalen en zonder vergunning van de prins mocht in het graafschap geen krijgsvolk meer worden geleverd. De belastingvrijdom had onder meer tot gevolg dat in 1765 glasblazers zich in Leerdam vestigden. In 1795, met de inval van de Fransen, kwam een eind aan de bijzondere positie van het graafschap.

---

¹⁸⁸ AWN11-object 532

Figuur 5.19 De stad Leerdam in 1560 met kasteel in de ZW-hoek (J. van Deventer; Archief BAAC).

Figuur 5.20 Leerdam op een historische kaart waarvan het jaar helaas niet bekend is. De kaart is zuidgericht (noorden onder, Nationaal Archief).

In de periode 1822-1870 ging men over tot ontmanteling van de stad. Van de verdedigingsmuur is alleen het gedeelte aan de zuidzijde van de stad bewaard gebleven. Aan het eind van de 19de eeuw werd een deel van de grachten gedempt waarna de wallen aan de noord-, oost- en westzijde werden bebouwd. Langzamerhand begon de stad zich uit te breiden. De vraag naar woningen was op het eind van de 19de eeuw toegenomen als gevolg van de groei van de industrie in de stad. Zo was aan de westzijde in 1875 een hardglasfabriek gebouwd. Van deze glasindustrie zijn in 2005 resten aangetroffen tijdens een stadsvernieuwingsproject aan de Stationsstraat. Het betreft steengoed glassmelpotten (hoogte van circa 80 cm en diameter van 55 cm).¹⁸⁹ Ook werd de infrastructuur aangepast: in de jaren '80 van de 19de eeuw kreeg Leerdam een station aan de spoorlijn Dordrecht-Elst. Tussen die spoorlijn en de stad ontstonden na 1900 de eerste uitbreidingen buiten het oude centrum. Na de Tweede Wereldoorlog breidde de stad zich verder uit naar het westen, oosten en noorden.¹⁹⁰ Archeologische onderzoeken in de Nieuwstraat toonden een antropogeen ophoogdek met een dikte van circa 1,5 meter. Het bleek te gaan om een representatief deel van de middeleeuwse stad met resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd. De sporen en archeologische resten (o.a. baksteen, aardewerk, dierlijk bot) bleken goed geconserveerd.¹⁹¹

Kasteel Leerdam

Het kasteel Leerdam (ook wel 'Te Nijger Lede' genoemd) is waarschijnlijk gesticht in de 13^e eeuw en lag in de onmiddellijke nabijheid van de stad, waarvan het middels een smalle gracht van was gescheiden (fig. 5.19, 5.20).¹⁹²

In 1551 kwam het kasteel door vererving in handen van Willem van Oranje. Ruim twintig jaar later, in 1574 werd het gebouw verwoest door de Spaanse troepen, toen zij Leerdam innamen. Waarschijnlijk is het kasteel nooit meer herbouwd. De resten bleven tot in de achttiende eeuw staan en in 1715 was het nog altijd in bezit van de Nassause domeinraad.

In de jaren zeventig van de achttiende eeuw verrees op het kasteelterrein het Hofje van Van Aerden. Dit hofje was bedoeld voor de huisvesting van 'eerlijke fatsoenlijke juffrouwe ofte weduwe'. Thans zijn op de binnenplaats van het Hofje nog restanten muurwerk van het kasteel te vinden.¹⁹³

Kasteel Ter Leede

Ten noordwesten van Leerdam leidt een zeer landelijk weggetje, een dijkje eigenlijk, naar het plaatsje Leerbroek. Juist voorbij een scherpe bocht in deze weg kan rechts van de weg een met bomen beplant gebied worden waargenomen. Dit is de plaats, waar in vroeger dagen, het kasteel van Ter Leede heeft gestaan.¹⁹⁴

De Ter Leedes waren edellieden, waaruit het bekende geslacht van de Van Arkels is voortgekomen. Er wordt beweerd dat een van de Ter Leedes, Heer Pelgrim van der Leede, na de verwoesting van dit slot zijn zetel zou hebben verplaatst naar Leerdam, waar hij rond 1270 het kasteel van Leerdam liet bouwen. Verder is bekend dat in 1306 het Slot van Ter Leede nog bestond. Er is dus voor Heer Pelgrim een andere reden geweest om naar Leerdam te vertrekken. In 1749 zijn de resten van het kasteel volledig gesloopt. Het terrein is momenteel duidelijk in het landschap te herkennen

¹⁸⁹ AWN11-object 578

¹⁹⁰ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 313-314.

¹⁹¹ CAA-nrs 400691 en 405780

¹⁹² CMA-nr. 6902; CAA-nr.31431

¹⁹³ J. Stöver, 2000, p. 471.

¹⁹⁴ CMA-nr. 6903; CAA-nrs. 24896, 45268, 404060

doordat de oorspronkelijke grachten nog aanwezig zijn. Volgens de gegevens in ARCHIS bevindt de middeleeuwse cultuurlaag zich op een diepte van circa 40 cm beneden maaiveld. Een boor- en geofysisch onderzoek uitgevoerd door RAAP in 1994 levert een duidelijk beeld op van het Huis ter Leede. Er was sprake van een ronde burcht met een centrale toren.¹⁹⁵

Kedichem

Het dijkdorp Kedichem is vermoedelijk rond het jaar 1000 ontstaan op een sterk aangeslibde binnenbocht (aan de noordzijde) van de Linge. Aangezien deze oeverwal regelmatig overstroomde, werd het gebied rond 1100 bedijkt.

Kedichem bleef lange tijd een gehucht. Het feit dat de inwoners een aantal maal te maken kregen met krijgsgeweld als gevolg van grensgeschillen tussen Holland en Gelre zal daar mede oorzaak van zijn geweest. Zo brandde het dorp in 1479 door toedoen van Klaas van Haften, drossaard van Leerdam, geheel af. Maar zelfs tot in de twintigste eeuw was er amper bebouwing in Kedichem. Dat veranderde toen na de Tweede Wereldoorlog, direct grenzend aan de oude kern, een nieuwbouwwijk werd gerealiseerd.

De inwoners leefden door de jaren heen van de landbouw, waarbij het verbouwen van hennep een tijdlang een belangrijke plaats in nam. Thans vormt de fruitteelt een belangrijk middel van bestaan.

Na 1400 werd Kedichem een schoutambacht binnen het graafschap Leerdam. In 1820 werd het een zelfstandige gemeente waarbinnen ook de kernen Oosterwijk en Achterdijk vielen.

De oudste delen van de huidige kerktoren gaan terug tot de veertiende eeuw. De middeleeuwse kerk zelf werd in 1867 vervangen door nieuwbouw. Overigens zijn in Kedichem veel boerderijen afgebroken en vervangen door nieuwbouw of ingrijpend verbouwd, met name in en nabij het centrum en bij kerk.¹⁹⁶

Oosterwijk

Het dijkdorp Oosterwijk, dat in de elfde eeuw op een oeverwal van de rivier de Linge is ontstaan, hoorde eertijds tot Kedichem. Bij een herindeling kwam het betreffende kleine dorp bij Leerdam. De structuur van Oosterwijk wordt, behalve door de dijk, ook bepaald door de ligging van een versterkt huis.¹⁹⁷ Dit huis Oosterwijk dateert uit de late middeleeuwen. De exacte ouderdom is echter onbekend. In 1497 werd het grotendeels door brand verwoest.

De eerste schriftelijke vermelding van Oosterwijk dateert van 1269. De oudst bekende plattegrond van het dorp dateert van ongeveer 1560 (fig. 5.21). Het dorp staat namelijk afgebeeld op de kaart die Jacob van Deventer vervaardigde van de stadjes Leerdam, Heukelem en Asperen. Uit deze kaart valt af te leiden dat er in die tijd sprake is van incidentele bebouwing buiten de dijk. Ook de kaart uit 1794 (fig. 5.22) laat slechts weinig bebouwing zien.

In het derde kwart van de negentiende eeuw gingen een aantal woningen in Oosterwijk verloren door brand. Een andere ingrijpende gebeurtenis in die tijd was de sloop van de oude middeleeuwse dorpskerk (1872) waarna het huidige sobere neoclassicistische, hervormde, godshuis werd opgericht. Het dorp omvat thans circa 80 huizen.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Onderzoeksmeldingen 10319, 10320 en 10321

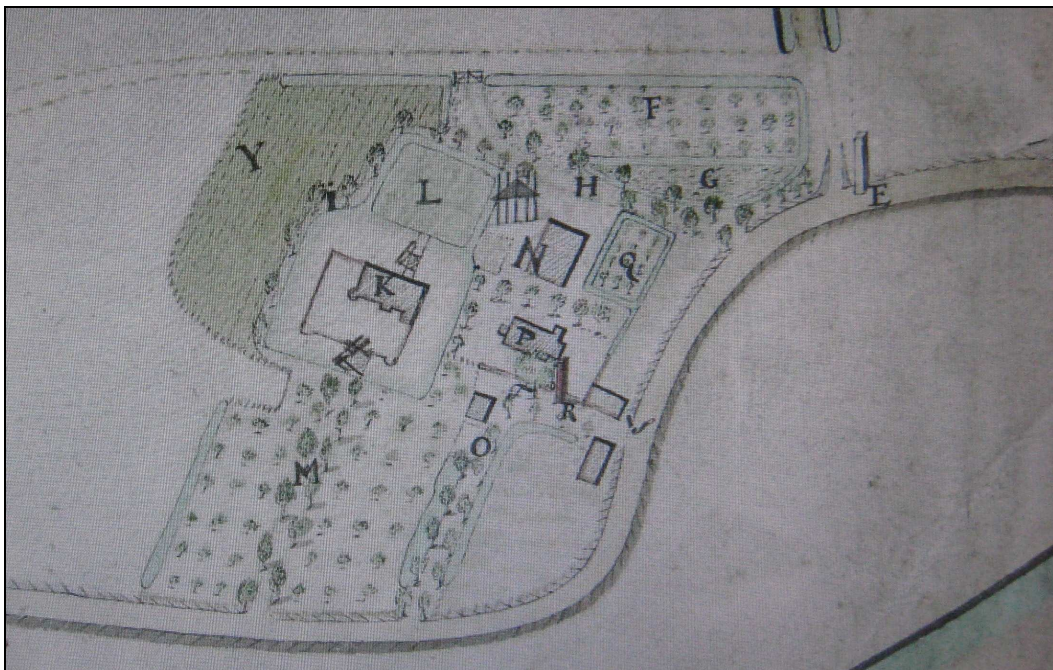
¹⁹⁶ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 293-295.

¹⁹⁷ CMA-nr. 16514; CAA-nr. 22686

¹⁹⁸ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt Van Groningen 1989, p. 294-295.

Figuur 5.21 Oosterwijk in 1560 ten noorden van Heukelum op de kaart van Jacob van Deventer (Archief BAAC).

Figuur 5.22 Detailkaart van Oosterwijk in 1794 (Nationaal Archief).

Schoonrewoerd

Het kerkdorp Schoonrewoerd is ontstaan als cope-ontginning vanuit een zandige stroomrug bij de haaks daarover lopende weg Leerdam-Everdingen. Het dorp werd in 1023 gesticht door Jan van Arkel.

Het dorp vormt een heerlijkheid die in de vijftiende eeuw in handen komt van de familie Van Egmond. Als Frederik van Egmond zich in 1498 graaf van Leerdam mag noemen, valt ook Schoonrewoerd onder dit graafschap. Als Prins Willem I van Oranje in 1551 met Anna van Egmond trouwt, behoort het graafschap van Leerdam vanaf dat moment tot de bezittingen van de Oranjes. Na de opheffing van de heerlijke rechten in 1795 wordt Schoonrewoerd bij Holland ingedeeld en wordt het een zelfstandige gemeente. De oudste delen van de kerktoren dateren uit de veertiende eeuw. Als gevolg van oorlogsschade en natuurrampen resteert van het oude godshuis weinig meer. Het

gebied waar de kerk werd gebouwd en de dorpskom tot ontwikkeling kwam, zou in de loop der tijd drie meter worden opgehoogd.¹⁹⁹

De inwoners waren voor hun bestaan afhankelijk van de landbouw. In 1763 werd vergunning verleend voor het houden van paardenmarkten in het centrum. Na 1822 begon de bebouwing toe te nemen. In de 20ste eeuw gebeurde dit onder meer in de vorm van bedrijfspanden ten behoeve van de fruitteelt.²⁰⁰

Schoonrewoerd heeft enige nationale bekendheid vanwege het Schoonrewoerdse Wiel of het Wiel van Bassa. Dit is het grootste wiel in Nederland, ontstaan bij een forse dijkdoorbraak in 1573. De dijk die doorbrak was de Diefdijk, die de grens vormde tussen Holland en Gelre.

5.2.7 Gemeente Liesveld

De gemeente Liesveld bestaat uit de dorpen Groot-Ammers, Langerak, Nieuwpoort, Streefkerk en Waal.

Groot-Ammers

Het lintdorp Groot-Ammers is gelegen aan de Lek en ontstaan op de rechteroever van de Ammers, een veenriviertje (fig. 5.23). Ammers, Ammer of Amer betekende vroeger: waterloop. Groot-Ammers ontstond daar waar het veenriviertje uitmondde in de Lek. Het voorvoegsel "Groot" is toegevoegd ter onderscheid van Klein-Ammers of Ammerstol, aan de noordzijde van de Lek.

De eerste schriftelijke vermelding dateert uit het jaar 1042. In die tijd werd het slot Liesvelt gebouwd dat een van de grootste en sterkste kastelen van Nederland werd. Tot 1986 was Groot-Ammers een zelfstandig gemeente waarvan het grondgebied samenviel met het grondgebied van de heerlijkheid Liesveld. Overigens vormde de oostgrens van deze heerlijkheid in de middeleeuwen de grens tussen het graafschap Holland en het Sticht (Utrecht).

Tussen 1300 en 1400 werd ten westen van het dorp een boezem uitgegraven, die via een sluis uitwaterde op de Lek. Deze boezem speelde, en speelt nog steeds, een belangrijke rol in de beheersing van het waterpeil in de Alblasserwaard. Aan de boezem staan vier poldermolens.

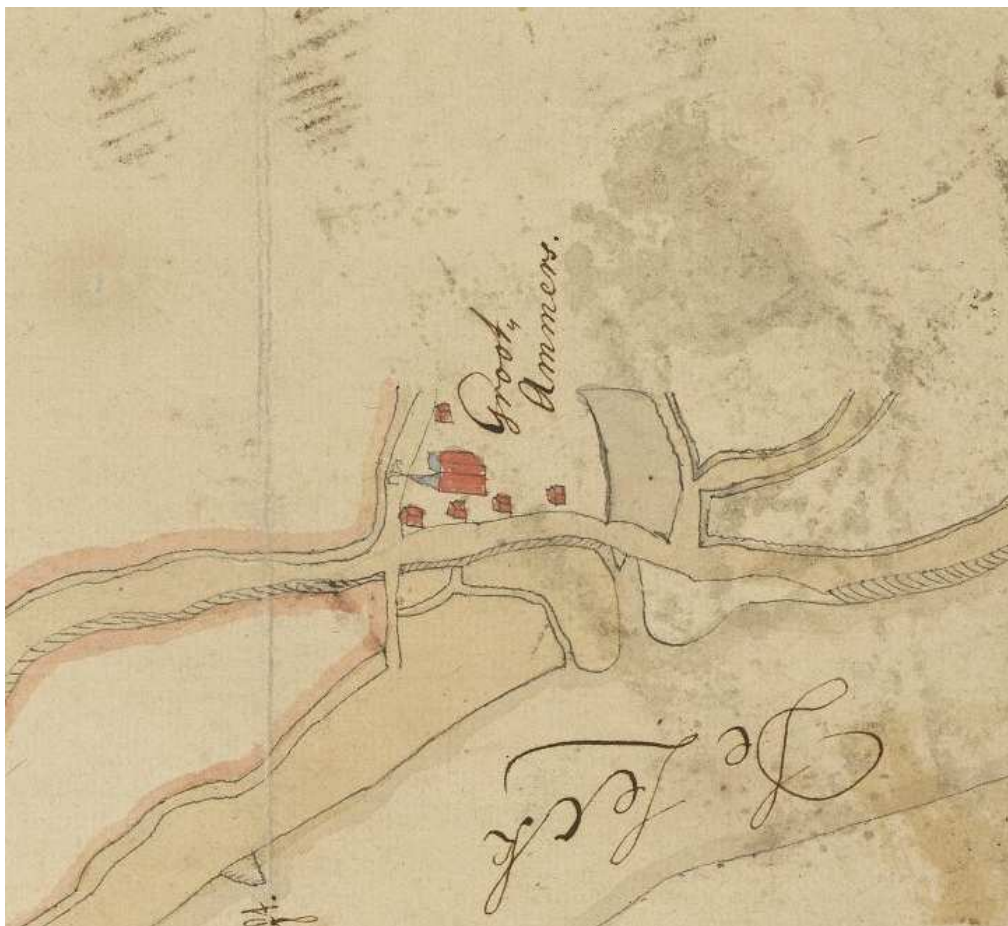
Rond 1900 kende Groot-Ammers een belangrijke handel in kaas die in de Alblasserwaard werd geproduceerd. Er staan nog steeds een aantal kaaspakhuizen in het dorp die hier aan herinneren.

Een archeologisch booronderzoek aan de Kerkstraat 5, 11 en 13 heeft aangetoond dat daar een archeologische ophooglaag aanwezig is met archeologische resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd tot op een diepte van 2,5 meter beneden maaiveld. Op basis van het onderzoek is geconcludeerd dat in ieder geval in de 17^e en 19^e eeuw bebouwing aanwezig is geweest.²⁰¹

¹⁹⁹ CAA-nr. 403855

²⁰⁰ Van Groningen 1989, p. 368-369.

²⁰¹ CAA-nr. 57070; onderzoeksnummer 5816

Figuur 5.23 Groot-Ammers als een klein dorp op een historische kaart waarvan het jaar niet bekend is. De kaart is zuidgericht, noorden onder. (Nationaal Archief).

Kasteel Liesveld

In het dorp Groot Ammers in de gemeente Liesveld lag het huis Liesveld waarvan de eerste heer, Arent van Liesveld, in 1283 wordt genoemd.²⁰²

Een tekening van Roelant Roghman (1646) toont aan dat Liesveld al in de middeleeuwen een aanzienlijk slot moet zijn geweest. Te zien is een omgracht gebouwencomplex bestaande uit ronde en rechthoekige torens waartussen hoge vleugels in diverse periodes waren opgetrokken. Opmerkelijk zijn de overdekte, door zware boogfriezen gedragen weergangen aan deze vleugels. Voor het kasteel lag een ommuurd voorplein dat rond 1700 deels was bebouwd, deels was voorzien van een tuin. Een poortgebouw tussen twee torens, met ervoor een brug, sloot het terrein af. Dit poortgebouw kreeg later aan weerszijden vleugels. Rond 1740 is het kasteel afgebroken, maar van de zuidelijke vleugel van het poortgebouw is een deel behouden gebleven. Dit zogeheten koetshuis stamt waarschijnlijk uit de late zestiende eeuw. Het ingrijpend gerestaureerde gebouw heeft een rechthoekige grondslag en wordt overdekt met een zadeldak met dakkapellen en een westelijk dakschild. Het pand is thans aangemerkt als gebouw rijksmonument.²⁰³

In 2000 is de grotendeels verlandende gracht opnieuw uitgegraven onder begeleiding van een medewerker van de ROB en vrijwilligers van de AWN. De oorspronkelijke grachtbodem bleek slechts 40 tot 60 cm onder het wateroppervlak te liggen. In het

²⁰² CMA-nr. 864; CAA-nr. 24631 en 45222.

²⁰³ J. Stöver, 2000, p. 468.

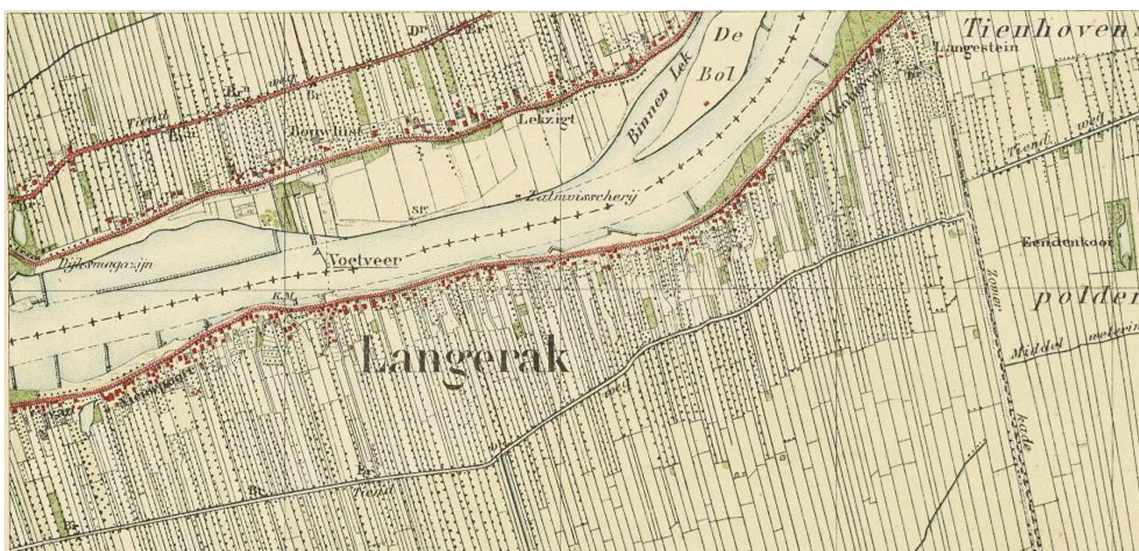
opgebaggerde slib zijn diverse vondsten aangetroffen daterend vanaf de dertiende eeuw.²⁰⁴

Langerak

Langerak is een dijkdorp gelegen aan de rivier de Lek (fig. 5.24). Het dorp is omstreeks 1277 ontstaan op een bedijkte oeverwal. De eerste schriftelijke vermelding dateert van 1285. Een rak was eertijds de benaming voor een lang recht stuk in de rivier. Bij het dorp is er inderdaad sprake van een lang recht stuk in de Lek.

Binnen het omdijkte gebied ontstond enige bebouwing rond de kerk. De oudste delen van de huidige hervormde kerk dateren mogelijk nog uit de vijftiende eeuw. Tijdens een onderzoek naar eventuele voorgangers van de kerk zijn in de omgeving van de triomfboog een niet nader genoemd aantal munten gevonden uit de late middeleeuwen of nieuwe tijd. Het onderzoek dat in 1967 door de ROB is uitgevoerd leverde trouwens geen oudere voorgangers van de kerk op.

In het dorp bevindt zich ook een wiel ten oosten van de Nederlands Hervormde kerk als gevolg van een dijkdoorbraak in 1820. Vanaf ongeveer de zestiende tot de negentiende eeuw was de hennepcultuur een belangrijke bron van inkomsten. Touwen gemaakt van Langerakse hennep, veelal ten behoeve van de scheepvaart, golden als de beste van Nederland. Thans houdt men zich voornamelijk bezig met de veehouderij.

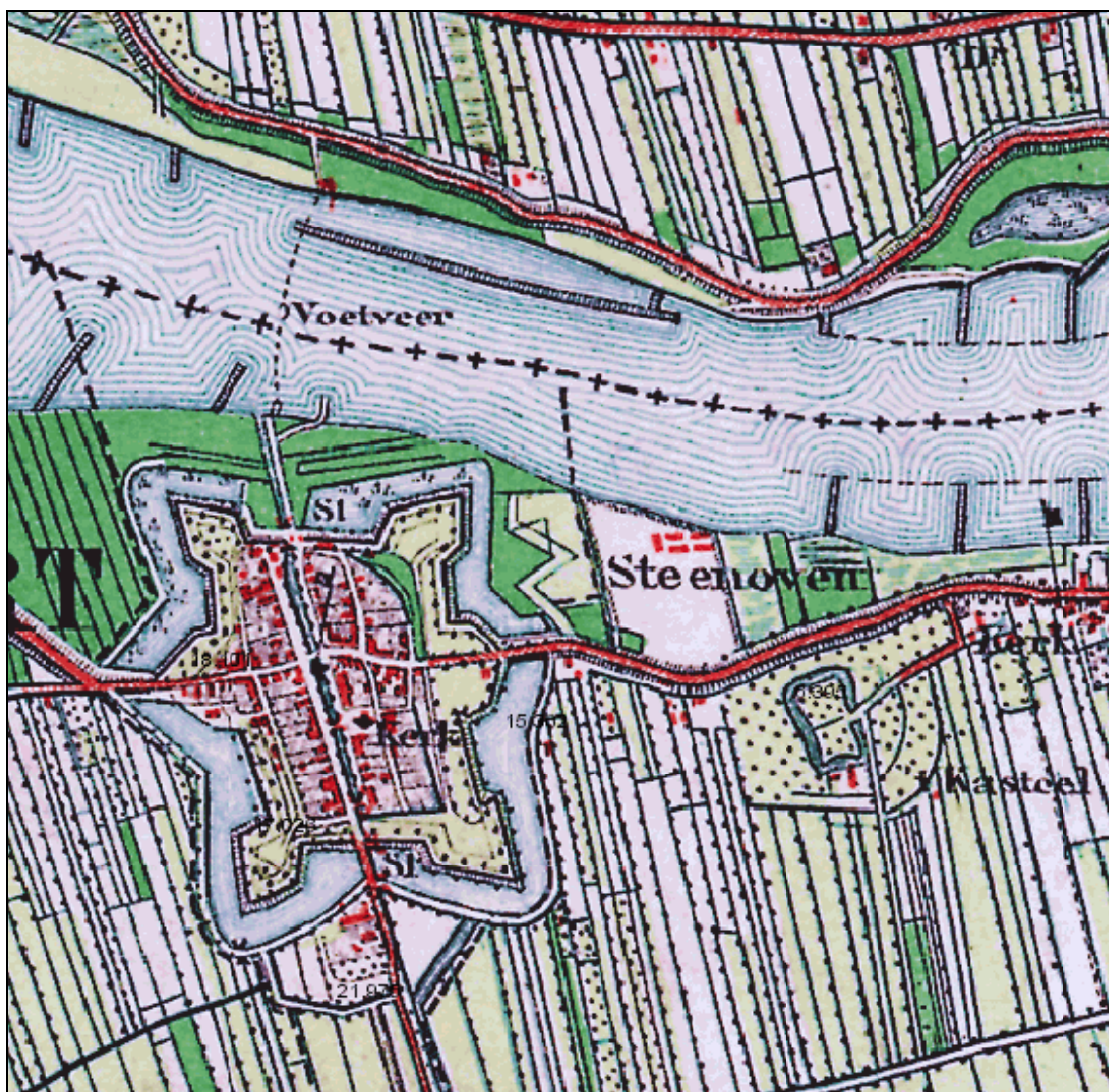
Figuur 5.24 Het dorp Langerak in 1866 (Nationaal Archief).

Kasteel Langerak

Het kasteel wordt voor het eerst genoemd in de dertiende eeuw. In het begin woonden er de Van Langeraks, later de Van Boetzelaers. Het slot werd in de achttiende eeuw gesloopt. Uit de huidige slotenstructuur valt de vroegere aanwezigheid van het kasteel met zijn grachten nog op te maken (fig. 5.25). Volgens gegevens in ARCHIS is het terrein rond 1900 afgegraven en verlaagd.²⁰⁵ De gracht is nog aanwezig en kan nog veel waardevolle informatie bevatten. Het is nu een archeologisch monument (AMK-terrein 6395).

²⁰⁴ Koorevaar, 2000b, 2003

²⁰⁵ AMK-nr. 6395; CAA-nr. 26077

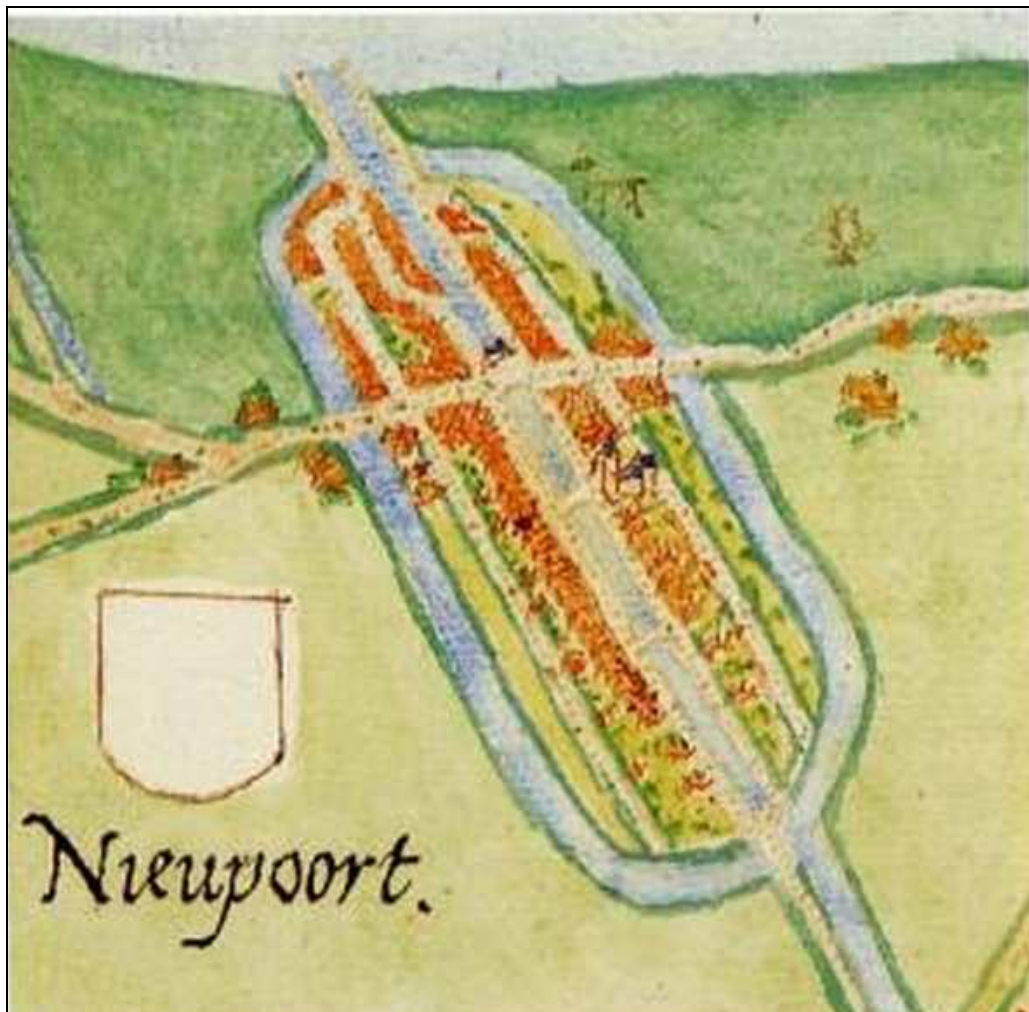

Figuur 5.25 De restanten van kasteel Langerak (12^e-18^e eeuw) ten oosten van Nieuwpoort, circa 1900.

Nieuwpoort

De nederzetting Nieuwpoort (fig. 5.25-5.27) werd in 1250 gesticht door de heer van Liesveld en Langerak op de plek waar de Nieuwpoortse Vliet in de Lek uitmondt. In de Nieuwpoortse Vliet werd een dam met sluis gebouwd waardoor er een buiten- en binnenhaven ontstond. Reeds in 1283 werden aan de nederzetting stadsrechten toegekend. Het eerste kerkgebouw dateerde uit 1420, maar ging waarschijnlijk in 1524 verloren als gevolg van een van de verschillende stadsbranden die Nieuwpoort geteisterd hebben. De huidige hervormde kerk bevat gedeelten uit de zestiende en delen uit de achttiende eeuw.

Gelegen op de grens van Holland en het Sticht (Utrecht) heeft de stad verschillende oorlogshandelingen moeten ondergaan. In 1567 werd de middeleeuwse omwalling geslecht, een klein deel daarvan is aan de zuidzijde van de stad nog herkenbaar. Als gevolg van de dreiging van een oorlog met Frankrijk in de zeventiende eeuw werd het stadje opgenomen in de Oud-Hollandse Waterlinie. Het rechthoekig opgezette stadje werd onder meer voorzien van zes bastions (fig. 5.25, 5.27). Als gevolg van het opwerpen van de nieuwe verdedigingswerken werden tientallen huizen gesloopt. In 1697 bouwde men een nieuw stadhuis en wel op de overkluisde inundatiesluis in de haven. In 1787 verloor de stad haar functie als vesting. Wel boden de vestingwallen bij verschillende watersnoodrampen bescherming tegen het opkomende water.

Figuur 5.26 De stad Nieuwpoort in 1560 op de kaart van Jacob van Deventer (Nationaal Archief).

Figuur 5.27 De stad Nieuwpoort in 1727. De kaart is zuidgericht, noorden onder. (Archief BAAC).

Na 1900 is de bebouwing aan de Hoogstraat verdicht. Na de Tweede Wereldoorlog is aan de zuidzijde van de stad een nieuwbouwwijk gerealiseerd. Nieuwpoort heeft de status van een beschermd stadsgezicht. Het merendeel van de verdedigingswerken uit de periode dat de stad onderdeel uitmaakte van de Oud-Hollandse Waterlinie is bewaard gebleven.

Streefkerk

Het dijkdorp Streefkerk is rond 1277 ontstaan op een bedijkte oeverwal langs de Lek. De eerste schriftelijke vermelding dateert van 1280, blijkens een aantekening in een register waarin staat dat Johannes, de toenmalige pastoor van Streveland, het verschuldigde aandeel in de kruistochttienden heeft betaald. Uit deze periode zijn bodemvondsten bekend. Zo is aan de Kerkstraat een veldfles gevonden met een datering tussen 1250 en 1325.²⁰⁶

In 1365 werd nog steeds de naam Streveland gevoerd, maar met de bouw van de kerk werd de naam veranderd in Streefkerk. De huidige kerk dateert overigens van rond 1500. De omvang bleef eeuwenlang nagenoeg gelijk. De bevolking leefde voornamelijk van de landbouw.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het dorp uitgebreid. Het gebied tussen de dijk en de Beneden Tiendweg werd volgebouwd en ook langs de westelijke zijde van de Randweg verrees bebouwing. Geleidelijk aan verwerd Streefkerk tot een forenzendorp. In de omgeving van Streefkerk staan vijf molens, te weten: “De Kleine Molen”, “De oude Weteringmolen”, “De Achtkante Molen”, “De Broekmolen” en de op een schuur geplaatste windmolen “De Liefde”, vroeger “De Hoop” genaamd.

Waal

De nederzetting Waal is ontstaan in de nabijheid van een in de 14e eeuw gevormd wiel. Dit wiel is in de loop der tijd langzaam dichtgeslibd. In 1772 is de rondom het wiel gelegen dijk doorgetrokken waarna het moerassige wiel is ingepolderd.

Overige vondstlocaties

In het buitengebied ten zuiden van Langerak (ten zuiden van de Melkweg en ten oosten van de Nieuwpoortseweg) heeft de AWN in 1967 een nederzetting uit de late middeleeuwen onderzocht, waarbij divers aardewerk is aangetroffen.²⁰⁷ Het is niet bekend of hier sprake is van een woonheuvel.

Langs het Graafland bevindt zich de locatie van een versterkt huis, dat bovendien aangemerkt is als een beschermd archeologisch Rijksmonument.²⁰⁸ De resten van dit huis werden in 1984 door de ROB aangetroffen onder de resten van een 17^e-eeuwse boerderij. Er bleken nog muurresten van circa 60 cm breed en zes steenlagen hoog aanwezig te zijn. Het versterkte huis is aangelegd op een woonheuvel uit de 11^e of 12^e eeuw. Volgens de gegevens in ARCHIS kan het huis zelf in het begin van de 14^e eeuw worden gedateerd.

5.2.8 Gemeente Nieuw-Lekkerland

De gemeente Nieuw-Lekkerland bestaat uit de dorpen Nieuw-Lekkerland en Kinderdijk.

Nieuw-Lekkerland (dorp)

De heerlijkheid Nieuw-Lekkerland was een achterleen van de heerlijkheid De Lek en lag aan de westkant van de verbindingsweg tussen Dordrecht en Gouda, een weg die er al sinds de Romeinse tijd zou hebben gelegen.²⁰⁹ Tot op heden is echter geen enkel bewijs gevonden voor de aanwezigheid van een dergelijke Romeinse weg. Er lijkt dan ook sprake te zijn van een verzinsel van Pennings.

²⁰⁶ CAA-nr. 28680

²⁰⁷ CAA-nr. 8122

²⁰⁸ AMK-nr. 865; CAA-nr. 24874

²⁰⁹ Pennings, 1979, p. VI.

Het dorp zelf ontstond in de elfde of twaalfde eeuw op een oeverwal die na 1277 werd bedijkt. Ter plaatse van de westelijke uitloper van het huidige dorp zijn diverse bodemvondsten (o.a. kogelpotaardewerk en Andenne-aardewerk) uit deze periode aangetroffen aan weerszijden van de huidige Lekdijk.²¹⁰ De oudst bekende vermelding dateert uit 1280, waarbij sprake is van Leckerlant en in 1331 wordt gesproken over Nieuwe Leckerland, verwijzend naar polderland bij de Lek.²¹¹

Tussen deze dijk en de landinwaarts gelegen Bakwetering ontstond geleidelijk aan een langgerekte bebouwing. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog speelde Nieuw-Lekkerland een belangrijke rol. Nabij het dorp werden de dijken doorgestoken waarna het omliggende land onder water liep en de verdere opmars van de Spaanse troepen werd voorkomen.

De bevolkingsgroei van het dorp was tot 1800 zeer gering. Zo telde het dorp in 1600 circa 450 inwoners, in 1808 waren dat er circa 617. De meeste inwoners vonden hun bestaan in de landbouw (hennepcultuur en rietland), de veeteelt en de visserij (zalm). Vanaf circa 1820 nam de bevolking toe. Zo groeide de bevolking van 770 inwoners in 1820 tot 3.650 in 1920. Als reden is te noemen de uitbreiding van de scheepsbouw en de vestiging van enige industrie. Nieuw-Lekkerland bestaat oorspronkelijk uit twee wijken: Dorp en Middelweg. Deze lagen op enige afstand van elkaar gescheiden door weilanden. Na verloop van tijd is dit middengebied bebouwd geraakt, zodat de beide wijken nu praktisch met elkaar zijn verbonden.

Kasteel Schoonenburg

Even ten oosten van Nieuw-Lekkerland ligt een ongeveer 4 meter hoge heuvel, de Schoonburgerheuvel. Op deze donk heeft in de 13de eeuw het kasteel gestaan van de Heren van de Lek. Toen het slot in 1456 werd verlaten, verviel het tot ruïne. Veel meer is er over dit kasteel niet bekend. Volgens een legende zou de kerktoeren van Streefkerk met stenen van de burcht hersteld zijn.²¹² Op de donk zijn diverse bodemvondsten aangetroffen in de vorm van kloostermoppen en Brunsummer steengoed.²¹³

Kinderdijk

Binnen de gemeente Nieuw-Lekkerland ligt het dijkdorp Kinderdijk (fig. 5.28). Het dorp, waarvan de oorspronkelijke naam Elshout was, is ontstaan na de aanleg van een dijk (de Kinderdijk) in 1372. Deze dijk sloot aan op de ringdijk om de Alblasserwaard.

Gelegen in het noordwesten, op het laagste punt van de Alblasserwaard, daar waar de Noord en de Lek samenkomen, speelde dit gebied een belangrijke rol in de afwatering van de waard. Tijdens de aanleg van een bouwput voor een nieuwe spuisluis zijn in 1905 de resten van de eerste spuisluis van het gebied gevonden. Deze spuisluis is gedateerd in 1365.²¹⁴

Kinderdijk viel onder twee waterschappen, de Overwaard (voor het gebied aan de oostkant van de Middeldkade) en de Nederwaard (voor het gebied aan de westkant van de Middeldkade). Om het overtollige water uit de boezems op de rivier de Lek te malen, werden in de eerste helft van de achttiende eeuw diverse molens gebouwd. Zo bouwde men in de Nederwaard in 1738 acht stenen grondzeilers. In 1740 bouwde men in de Overwaard acht achtkante grondzeilers.

²¹⁰ CAA-nrs. 100265, 100268, 100282, 100283, 100300, 100301.

²¹¹ Van Berkel & Samplonius 2006: blz. 315

²¹² J. Stöver, 2000, p. 470.

²¹³ CAA-nr. 25025. De waarneming is in ARCHIS echter onder administratieve coördinaten geplaatst

²¹⁴ CAA-nr. 24916

Uiteindelijk werden in het hele gebied in totaal twintig molens gebouwd (waarvan één op het grondgebied van de gemeente Alblasterdam). Eén molen is inmiddels afgebroken.

Het totale boezemgebied met de 19 molens en (historische) gemalen is in 1997 opgenomen op de UNESCO wereld-erfgoedlijst vanwege de unieke waterstaatkundige infrastructuur. In het gebied is de geschiedenis van de strijd tegen het water goed te zien. Het gebied is nog steeds van belang voor de waterbeheersing in de Alblasterwaard. Moderne gemalen hebben de taak van de molens overgenomen. In de tweede helft van de 19^e eeuw deed zich een bescheiden industriële ontwikkeling voor, met name in de vorm van baggerschepen. In 1886 werd in Kinderdijk de eerste openbare elektriciteitscentrale van Nederland in gebruik genomen.

Figuur 5.28 De omgeving van Kinderdijk in 1751 (Nationaal Archief).

5.2.9 Gemeente Zederik

De gemeente Zederik is op 1 januari 1986 ontstaan door het samenvoegen van zeven oudere gemeenten in de Alblasterwaard en Vijfheerenlanden. Het betrof hier de gemeenten Ameide, Hei- en Boeicop, Leerbroek, Lexmond, Meerkerk (gemeentehuis), Nieuwland en Tienhoven. De naam van de nieuwe gemeente is afgeleid van de Oude Zederik: dit is een watergang die door dit gebied loopt.

Ameide

Ameide is kleine stad ontstaan aan de Lek bij de uitmonding van het riviertje de A. Graaf Floris V van Holland verleende in 1277 stadsrechten aan de nederzetting. In 1388 werd het stadje platgebrand tijdens een oorlog tussen de heer van Arkel en Hendrik van Vianen. Het was deze concurrentie met Vianen die er toe geleid heeft dat Ameide zich nooit tot een echte stad heeft kunnen ontwikkelen. De vestingwerken werden ontmanteld in 1527 nadat de stad was veroverd door Utrechtenaren. In 1672 werd de plaats door de Fransen platgebrand.

De overslag van goederen en rivierhandel bracht de inwoners enige voorspoed. De aan één zijde bebouwde Voorstraat kreeg enige stedelijke uitstraling. Vanaf de Franse Tijd vormde Ameide een zelfstandige gemeente. In de negentiende eeuw werd het stadje aan zowel de west- als zuidzijde beperkt uitgebreid. Belangrijke ingrepen waren verder de demping van de binnenhaven in 1820 en van de buitenhaven in 1935. Na de Tweede Wereldoorlog zijn aan de zuid- en oostzijde nieuwbouwwijken aangelegd. De welvaart die de stad in de loop der eeuwen gekend heeft, is nog terug te vinden in de verschillende monumentale panden die de plaats rijk is. Het oudste gedeelte van de huidige hervormde kerk is een laat-romaanse toren, die dateert van het einde van de dertiende eeuw. Het voormalige stadhuis is in 1644 verrezen en het voormalige gemeenlandshuis, van het hoogheemraadschap van de Alblasserwaard, dateert van 1760. Ameide heeft de status van beschermd stadsgezicht.

Hei- en Boeicop

Het langgerekte lintdorp Hei- en Boeicop is genoemd naar de twee polders (Heicop en Boeicop) waartussen het dorp ligt. Tot 1289 hoorde Hei- en Boeicop bij Vianen; daarna werd het zelfstandig. Het dorp is een voorbeeld van een nederzetting voortgekomen uit een middeleeuwse cope-ontginning.

De oorspronkelijke structuur van de lintbebouwing langs de ontginningsas is door de eeuwen heen herkenbaar gebleven, ondanks het feit dat het dorp door de eeuwen heen veel last heeft gehad van oorlogshandelingen en natuurrampen.

Rond 1823 begon heel geleidelijk het proces van komvorming rondom de kerk, dat zich in de twintigste eeuw heeft doorgezet. Enkele boerderijen zijn gebouwd op huisterpen, die mogelijk teruggaan op de 12de en 13de eeuw. Deze terpen waren opgeworpen nadat de inklinking van het ontgonnen gebied had ingezet en de bewoners met (dreigende) wateroverlast werden geconfronteerd. De AWN heeft in 1992 vondsten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd aangetroffen in de historische kern van het dorp.²¹⁵ De bevolking van Hei- en Boeicop was vanaf het begin werkzaam in de agrarische sector. Thans zijn ook enkele transportbedrijven alhier gevestigd. Het dorp heeft een aantal monumentale boerderijen met lange oprijlanen en een volledig gerestaureerde wipwatermolen met een molenaarshuisje; voorts een (hervormde) kerk die is gesticht omstreeks 1300.²¹⁶

Leerbroek

Het langgerekte ontginningsdorp Leerbroek (fig. 5.29) dankt haar naam aan de oude waterloop de Leede en het aanwezige moeras (broek). De oude waterloop bestaat nog altijd, maar veel meer dan een sloot is er niet van over.

Leerbroek is in de twaalfde eeuw ontstaan als een cope-ontginning, dit geldt met name voor de noordelijke kavels. De zuidelijke percelen zijn veel onregelmatiger van vorm, met name wat de diepte betreft. De Leerbroekseweg en de Leerbroekse Voorwetering, het verlengde van de veenstroom de Leede, vormden daarbij de ontginningsbasis.

Het zwaartepunt van het dorp lag aan de noordzijde van de wetering. Ook de meeste huisterpen buiten het dorp lagen aan de noordzijde van de wetering. De kerk en de dorpskern liggen op een hooggelegen terrein. Deze zandgrond maakt deel uit van het Schoonrewoerdse ruggensysteem. Het lijkt er overigens op dat dit terrein ook enigszins is opgehoogd.

²¹⁵ AWN11-object 233; ARCHIS-vondstmelding 408071

²¹⁶ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 252-253.

Was er in eerste instantie sprake van een lintbebouwing, later in de tweede helft van de 19de eeuw, maar vooral in 20ste eeuw is de bebouwing verdicht, met name rond de kerk. De oorsprong van deze hervormde kerk ligt in het begin van de vijftiende eeuw.²¹⁷ Noordelijk van Leerbroek ligt Middelkoop dat middels een kerkweg met Leerbroek is verbonden. Ook dit dorp kent de structuur van een cope-ontginning. Langs de oorspronkelijke ontginningsas liggen nog verschillende huisterpen, nagenoeg allemaal aan de noordzijde van de as. Ook nu nog ligt het merendeel van de (agrarische) bebouwing aan de noordzijde van de Middelkoopse weg.²¹⁸

Figuur 5.29 Het dorp Leerbroek in 1866 (Nationaal Archief).

Lexmond

Het dijkdorp Lexmond is ontstaan aan de mond van de (thans gedempte) veenstroom de Laak. De eerste schriftelijke vermelding van Lexmond dateert van 1132. Na 1277 werd de Laak afgedamd met als gevolg dat er buitendijks een haven kon worden ingericht. Het gedeelte van de Laak dat binnendijks kwam te liggen, ontwikkelde zich tot de brede Dorpsstraat. Alhier kwam ook de kerk tot stand. De oudste delen van deze gotische (hervormde) kerk gaan waarschijnlijk terug tot de eerste helft van de veertiende eeuw. In de uiterwaarden van Lexmond lagen een tweetal kastelen, te weten Killenstein en Bolsweerd (zie onder).

Tot in de 19de eeuw waren de meeste inwoners werkzaam in de landbouw. Lexmond had in die tijd ook een marktfunctie in de vorm van een paardenmarkt. Voorts waren er een aantal eendenkooien en buitendijkse steenovens. Thans vindt men zijn bestaan met name in de vee- en fruitteelt.

²¹⁷ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 304-305.

²¹⁸ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 305.

In 2004 heeft RAAP een onderzoek uitgevoerd in de uiterwaarden bij het dorp. Op basis van historische bronnen waren er aanwijzingen dat er een kerk zou hebben gelegen, inclusief kerkhof. Het booronderzoek dat is uitgevoerd heeft deze aanwijzingen echter niet bevestigd.²¹⁹

In de 20ste eeuw en dan met name na de Tweede Wereldoorlog is het dorp flink uitgebreid. In het buitengebied staat, naast verschillende (oude) boerderijen, een molen: de poldermolen “De Vlietmolen” die mogelijk een achttiende-eeuwse oorsprong kent.

Kasteel Killestein

In de uiterwaarden, tegen de Lekdijk aan ligt een terrein van hoge archeologische waarde met de resten van Kasteel Killestein.²²⁰ Het kasteel is ontstaan in de 13^e eeuw en bestond volgens diverse afbeeldingen uit de achttiende eeuw uit een groot huis, omringd door brede grachten. Op het voorhof stond een boerderij. Lange tijd werd aangenomen dat het kasteel in 1450 verwoest is bij een dijkdoorbraak, en binnendijs weer is opgebouwd (ter plaatse van CAA-nr. 21890). Onderzoeken van RAAP en SOB hebben echter uitgewezen dat op het binnendijsse terrein geen resten aanwezig zijn. Deze beschrijving wordt dan ook in ARCHIS in twijfel getrokken. De begrenzing van het AMK-terrein is op basis van uitgevoerd onderzoek²²¹ aangepast en vergroot zodat nu het gehele kasteelterrein binnen de grenzen van het AMK-terrein valt.

Kasteel Bolsweerd

Direct langs de huidige loop van de rivier ligt een terrein met de resten van kasteel Bolsweerd.²²² De ouderdom van dit kasteel is onbekend, maar het is zeker voor 1388 gebouwd. Ook wanneer het kasteel gesloopt is, is niet bekend. Op een kaart uit de achttiende eeuw is de locatie nog weergegeven als een omgracht terrein. Waarschijnlijk bestond het kasteel in die tijd al niet meer. Van het kasteel zijn momenteel geen resten meer zichtbaar in het landschap.

Het dijkvak ten westen van Lexmond heet Achthoven. Volgens gegevens in ARCHIS zijn in de omgeving van Achthoven 60 de resten van een kapel te verwachten. Op een kaart uit 1553 is Achthoven namelijk op deze locatie met een kerksymbool aangegeven. Dit zou kunnen duiden op de aanwezigheid van een kapel op deze locatie²²³. Er zijn echter tot op heden nog geen resten van een dergelijke kapel aangetroffen.

Aan de oever van de Lek bevindt zich een scheepswrak op de bodem van de rivier. Het betreft een karveel gebouwd vaartuig dat rond 1900 kan worden gedateerd.²²⁴ Op basis van dendrochronologisch onderzoek is geconcludeerd dat het kapjaar van het hout omstreeks 1873 was. De conditie van het wrak zou slecht zijn en het wrak is bij laag water soms zichtbaar (fig. 5.30). Naar gebruik in de archeologische wereld heeft het vaartuig de naam ‘Achthoven 1’ meegekregen.

²¹⁹ CAA-nr. 58051

²²⁰ AMK-nr. 6767; CAA-nrs. 21889, 21890, 45102, 58173

²²¹ O.a. Koorevaar, 2007

²²² CAA-nr. 32432; AMK-nr. 6766

²²³ CAA-nr.58249

²²⁴ CAA-nr.47550

Figuur 5.30 *Het scheepswrak Achthoven 1 (foto: AWN Lek- en Merwestreek)*

Meerkerk

Het dijkdorp Meerkerk is ontstaan aan de veenstroom de Zederik. Aangenomen wordt dat de nederzetting rond het jaar 1000 is ontstaan bij een ondiepe plek of waterovergang in de Zederik, in de buurt van een gebied dat "Het Meer" heette. Aan de Zederik werd na 1266-1267 aan de westzijde een dijk opgeworpen. De eerste vermelding van Meerkerk komt uit diezelfde tijd. Zij staat dan vermeld in een oorkonde van het Kapittel van Sint Marie te Utrecht. In 1388 wordt een deel van het dorp verwoest op last van de heer van Gorinchem.

Naast de veeteelt waren de tol en de overstapplaats voor trekschuiten belangrijke middelen van bestaan. Na 1658 vormde de Zederik onderdeel van de trekvaart van Vianen naar Gorinchem en vice versa. In 1824-1825 werd de trekvaart omgebouwd tot het Zederikkanaal en werd naast het kanaal de weg Vianen-Gorinchem aangelegd. Dit had een verdichting van de bebouwing van Meerkerk tot gevolg. De verbreding van het Zederikkanaal in het Merwedekanaal in de periode 1885-1893, had ingrijpende gevolgen voor het dorpje: de bebouwing aan de oostzijde moest voor de werkzaamheden gesloopt worden. Na de Tweede Wereldoorlog is Meerkerk aan de westzijde uitgebreid.

Het middendeel van de huidige hervormde kerk gaat terug tot het midden van de zestiende eeuw. Naast enkele oudere boerderijen, waaronder een monumentale hofstede uit 1640 aan de Zouwendijk, staat er in het buitengebied ook een poldermolen: "De Bonkmolen". Zij dateert vermoedelijk uit de achttiende eeuw.

Nieuwland

Nieuwland is een langgerekt ontginningsdorp dat omstreeks 1300 als cope-ontginning is ontstaan aan weerszijden van de Leerbroeksche Vliet. Nieuwland is gelegen op een klei-op-veengebied tussen de oeverwallen van de Lek en de Linge. Overigens wordt 'Nijelant' voor het eerst vermeld in een lijst van bezittingen van het bisdom Utrecht uit 1081.

Nadat aansluiting was gevonden met Geervliet, werd een kerk gebouwd waarom heen langzamerhand een kleine dorpskern ontstond. De toren van het kerkgebouw dateert van het begin van de veertiende eeuw. Vermoedelijk is zij gesticht in of vlak voor 1304 door Jan van Arkel tegelijk met de kerken van Leerbroek, Schoonrewoerd, Slingeland en Noordeloos. Van de huidige kerk stamt het laat-gothische koor uit de vijftiende eeuw, en het schip uit het begin van de zestiende eeuw. Nieuwland maakte deel uit van het Land van Arkel. De heren van Arkel bezaten in Nieuwland een jachthuis en enkele boerderijen. Nadat het geslacht van de Van Arkels in 1428 uitstierf, ging het dorp over in Hollandse handen.

De bebouwing van Nieuwland ligt vrij verspreid, ondanks het feit dat in de tweede helft van de 20ste eeuw sprake is van een bebouwingstoename. Waar de wateren en de naastliggende wegen bij elkaar komen, is er sprake van enige komvorming. Het dorp bestaat grotendeel uit boerderijen. Vanwege de lage ligging en de daarmee gepaard gaande wateroverlast zijn sommige boerderijen op een hoger gelegen terrein gebouwd. Soms is alleen de schuur hoger gelegen of is het bedrijfsgedeelte voorzien van een vloedzolder waar het vee bij wateroverlast een veilig heenkomen vond.²²⁵

Tienhoven

Tienhoven is een dijkdorp gelegen aan de rivier de Lek. De eigenlijke kern concentreert zich rond de kerk.²²⁶ Bij restauratiewerkzaamheden aan het kerkgebouw kwam men bouwfragmenten tegen uit de laat-Karolingische tijd (9e of 10e eeuw). Een tweede kern ligt tegen Ameide aan. Tussen beide kommen ligt het landgoed Slot Herlaer alwaar vroeger het kasteel "Huys Herlaer" stond.

Voor de Reformatie waren Tienhoven en Ameide twee afzonderlijke parochies. Nadat in 1578 de Hervorming doorgevoerd werd, kwam er een gecombineerde gemeente Ameide-Tienhoven tot stand. De eerste predikant werd in 1579 benoemd.

Huis Herlaer

Het Huis Herlaer lag ten westen van het plaatsje Ameide aan de Lekdijk²²⁷. De heren van Herlaer waren in de dertiende eeuw vazallen van de bisschop van Utrecht. De heerlijkheid kwam in 1365 in handen van de heren van Vianen.

Ongeveer op de plaats van het huidige woonhuis aan de Lekdijk 84, stond tot in de achttiende eeuw een imposant kasteel, dat in de zeventiende eeuw op een tekening van Roelant Roghman is weergegeven. Het complex bestond uit verschillende vleugels, torens en muren, mogelijk rond een binnenplaats.

Op de plaats van het kasteel werd in 1730 een deftig herenhuis gebouwd in Lodewijk-XIV-stijl, met een pronkrisaliet en koepel op het dak. In 1811 werd het huis gesloopt en het terrein geschikt gemaakt voor fruit- en groenteteelt. De huidige villa dateert van 1931. De nog bestaande hekpijlers die met zandstenen, schild-dragende leeuwen zijn bekroond, dateren nog uit de jaren dertig van de achttiende eeuw.²²⁸

Overige vondstlocaties

Bij Kortenhoeven zijn in 1955 fragmenten tufsteen gevonden²²⁹, die zijn geïnterpreteerd als bouwfragmenten afkomstig van een gebouw, mogelijk uit de late middeleeuwen.

Volgens de gegevens in ARCHIS worden de resten nog nader onderzocht in het kader van de herziening van de Archeologische monumentenkaart en de ligging in de directe

²²⁵ Voor deze tekst is onder meer gebruik gemaakt van Van Groningen 1989, p. 360-362.

²²⁶ CAA-nr.26070

²²⁷ CAA-nr. 32433

²²⁸ J. Stöver, 2000, p. 468.

²²⁹ CAA-nrs. 26100, 26101

nabijheid van een bestaand AMK-terrein waar eveneens resten uit deze periode zijn aangetroffen.

6 Archeologisch verwachtingsmodel

6.1 Inleiding

De archeologische beleidsadvieskaart vormt een instrument voor het archeologiebeleid ten aanzien van de planvorming binnen het gebied. Om zo goed mogelijk inzicht te krijgen in de spreiding van deze waarden is een archeologische waardenkaart opgesteld. De waarden worden weergegeven op de verschillende geomorfologische eenheden, zodat een archeolandschappelijke eenhedenkaart ontstaat. Op basis van deze gegevens was het vervolgens mogelijk de archeologische verwachtingskaart op te stellen.

6.2 Synthese

De bewoningsgeschiedenis van de regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden is in hoge mate gerelateerd aan de landschapsgenese van de ondergrond binnen de onderzoeksregio.²³⁰ De regio maakt deel uit van het westelijke deel van het rivierengebied. Dit gebied wordt ook wel aangeduid als primair gebied. De afzettingen binnen het gebied zijn van echter overwegend van fluviaatiele origine. De landschapsgenese is sterk beïnvloed door de stijgende zeespiegel, hetgeen resulteerde in een tot 10 meter dik sedimentpakket daterend in het Holoceen. Kenmerkend zijn de grote komgebieden en dikke veenpakketten.²³¹

Het gebied is een uitgestrekt reliëfarm komgebied dat in het noorden begrensd wordt door de rivier de Lek en in het zuiden door de Beneden-Merwede. De bovengrond bestaat voornamelijk uit veen afgedekt door een dunne kleilaag. Om die reden wordt de grondwaterspiegel kunstmatig hoog gehouden om de toenemende mate van klink te beperken.

Vanaf de Middeleeuwen wordt de streek beschermd door dijken tegen de overstromingen door de rivieren. De hieraan gekoppelde bemaling heeft geresulteerd in een daling van het historische maaiveld (klink) met ongeveer twee meter.

Het voornamelijk vlakke landschap kent enkele hogere geomorfologische eenheden. Lokaal zijn binnen het landschap geïsoleerd liggende, enkele meter hoge heuvels zichtbaar. Deze verhogingen in het landschap, de zogenaamde donken, zijn de toppen van de aan het einde van de laatste ijstijd (circa 11.000 jaar geleden) gevormde rivierduinen. De donken zijn slechts ten dele afgedekt door jongere afzettingen. Dieper in de ondergrond binnen de regio komen rivierduinen voor die volledig afgedekt zijn met meters dikke jongere afzettingen en die dus niet als zodanig in het hedendaagse landschap zijn te herkennen.

De rivierduinen zijn aan het einde van de laatste ijstijd ontstaan. De toenmalige zeespiegel lag tientallen meters lager dan tegenwoordig en het landschap van West-Nederland werd toen gevormd door een riviervlakte met grof zand en grind die zich heden ten dage op een diepte van meer dan tien meter beneden maaiveld bevindt. Vanaf het Vroeg- en Midden-Holoceen steeg de zeespiegel sterk. Daaraan gekoppeld steeg ook de grondwaterstand evenredig mee, wat resulteerde in vernatting van het

²³⁰ Dit geldt met name voor de vroegste bewoningsfasen. Vanaf de bedijking in de Middeleeuwen gaan door de mens gecreëerde woonomstandigheden gelden (Koorevaar 2000).

²³¹ Mol 2001a & b.

landschap. Vooral vanaf het Atlanticum vond grootschalige veengroei plaats.²³² In dit landschap met uitgestrekte moerassen stroomden plaatselijk rivieren, die klei en zand afzetten, terwijl andere delen door sedimentloze veenstromen ontwaterd werden. Aanvankelijk fungeerden de rivierduinen in een dergelijke natte omgeving als droge, boven het veenmoeras uitstekende, eilandjes. Dergelijke plekken bleken uitermate aantrekkelijk voor bewoning en werden dan ook als woonplaats gebruikt. Door de aanhoudende sedimentatie kwamen de rivierduinen steeds lager te liggen ten opzichte van het omringende gebied, hetgeen resulteerde in vernatting en uiteindelijk de bedekking met jongere afzettingen en veen die bewoning onmogelijk maakt.

Naast de rivierduinen hebben de stroomruggen en de bijbehorende oeverwallen een belangrijke rol gespeeld in de occupatiegeschiedenis van de onderzoeksregio. Deze stroomruggen, voormalige rivierlopen, zijn opgebouwd uit zand en zavel. Hun relatief hogere ligging (enige decimeters tot één meter hoger dan omliggende delen) in het landschap is het gevolg van inklinking van klei en veen in de omringende komgebieden, terwijl de zandige ruggen niet inklonken. Evenals de rivierduinen vormden zij door hun hogere en drogere ligging aantrekkelijke occupatieplaatsen.

Louwe Kooijmans veronderstelt in zijn dissertatie dat de donktoppen een bewoningsplaats boden gedurende de gehele prehistorische periode. Vanaf de midden-bronstijd lijkt er een voorkeur te bestaan voor bewoning op de stroomruggen. Daarnaast werd de occupatiekeuze mede bepaald doordat de donken minder toegankelijk werden door de toenemende veengroei alsmede de noodzakelijkheid voor een veranderend landgebruik.²³³

Sarfati schets het volgende bewoningsbeeld: in het laat-neolithicum worden de bewoningsmogelijkheden uitgebreid door de dan gevormde stroomruggen. Met een tussenafstand van 300 tot 700 meter lagen, bij voorkeur daar waar een kreekje dwars op de stroomrug uitkwam en dus water voorhanden was, kleine gemengde bedrijffjes met de akkers op de stroomrug en weidegronden in het overgangsgebied naar het veengebied.

Een dergelijk bewoningspatroon is voor de bronstijd niet vastgesteld. De Zijderveldse stroomrug was bewoond tussen 1400 en 100 v.Chr. De op deze stroomrug aangetroffen vindplaatsen werden opnieuw bewoond in de ijzertijd (700-200 v.Chr.) toen ook elders in Vijfheerenlanden de donken en stroomruggen weer werden bewoond. In de Romeinse tijd worden de oude woonplekken verlaten en concentreerde de bewoning zich in het westen van de Alblasserwaard.²³⁴ De Romeinse vindplaatsen worden vooral gevonden op de Alblasserdamse en Papendrechtse stroomruggen.²³⁵ Het gebied Alblasserwaard-Vijfheerenlanden is in de vroege-middeleeuwen nagenoeg onbewoond geweest.²³⁶ De reden hiervoor is nog onbekend. Vanaf de late-middeleeuwen, toen het veen werd ontgonnen (10^e-13^e eeuw), kwam er een hernieuwde interesse voor het gebied als vestigingsplaats. In de eerste fase van de ontginning dienden aanvankelijk de randen van de Waard langs de grotere rivieren als ontginningsbases. In de daaropvolgende fase dienden de centrale veenstroompjes als bases van waaruit het achterland werd opengelegd. Dit had als gevolg het opwerpen van individuele huisterpen langs de veenstroompjes in de periode 12^e tot 14^e eeuw.

²³² Bosch & Kok 1994.

²³³ Louwe Kooijmans 1974, 89- 90.

²³⁴ Sarfati 1980, p. 467.

²³⁵ Van den Beemt 1969.

²³⁶ Archeologische vindplaatsen van enige archeologische importantie ontbreken nagenoeg. Een uitzonderling vormt de vindplaats te Hekelingen (Sarfati 1980) en het Karolingische bouwmetaal dat bij Tienhoven is gevonden.

Deze huisplaatsen vormden de basis voor het huidige, nog steeds landelijke nederzettingspatroon in het centrale deel van de Waard.

Het ontstaan van kastelen als vestigingsplaats hangt nauw samen met de ontginning. Zij vormden de woonplaatsen van de landheren die de voornaamste ontginners van het landschap waren. Later ontstaan de huizen van de 'grote' ontginners in het binnenland. In de 13^e en 14^e eeuw neemt het aantal kastelen met name in Vijfheerenlanden onder invloed van de politieke ontwikkelingen van het geslacht Van Arkel sterk toe. De laatste ontwikkelingsfase wordt gevormd door een bescheiden urbanisatie aan de randen van het gebied.²³⁷

6.3 Archeologisch verwachtingsmodel

6.3.1 Rivierduinen

De rivierduinen kennen een hoge archeologische verwachting. Van een groot aantal al dan niet afgedekte rivierduinen in het onderzoeksgebied is reeds aangetoond dat deze archeologische resten bevatten. Veelal kennen de rivierduinen een lange periode van bewoning, zodat een hoge dichtheid aan vooral prehistorische archeologische sporen te verwachten is. De grootte van de te verwachten vindplaatsen varieert van kleine jachtkampementen uit de steentijd met een oppervlak van hooguit enkele tientallen tot honderden vierkante meters tot nederzettingen uit latere periodes met een oppervlakte van enkele duizenden vierkante meters.

Van de rivierduinen waar tot op heden geen archeologische resten zijn aangetroffen, kan worden aangenomen dat archeologische resten wel degelijk aanwezig zullen zijn. Een groot deel van de (flanken van) rivierduinen bevindt zich meters onder het maaiveld, terwijl de kleine toppen zich soms aan of net onder het maaiveld bevinden.

6.3.2 Stroomgordels

Vanwege de zandige en zavelige bodemopbouw steken de oeverwallen van stroomgordels van nature iets boven het komgebied uit. Dergelijke oeverwallen zijn dan ook in alle archeologische perioden bewoond geweest. Bovendien vormden deze langgerekte, smalle linten als het ware natuurlijke wegen (zowel over water als over land). Aan de stroomgordels kan dan ook een hoge archeologische verwachting worden toegekend. Bewoning kan hebben plaatsgevonden ten tijde dat de stroomgordel actief was en waarbij men woonde op de oeverwallen, maar ook nadat de stroomgordel verlaten was.

Aan de randen van de stroomgordels, de uitlopers van de oeverwallen die uitwijken over de komafzettingen, kan eveneens een hoge verwachting worden toegekend. Deze overgangszone is meestal circa 100 meter breed en hangt af van de oorspronkelijke grootte van de stroomgordel.

Op de dieper gelegen stroomgordels zijn met name kleinere jachtkampementen en basiskampementen te verwachten uit de steentijd (neolithicum), terwijl op de minder diep liggende stroomgordels vooral de wat grotere (immers jongere) nederzettingen te verwachten zijn.

6.3.3 Crevasse-afzettingen

De crevasse-afzettingen in het gebied bestaan over het algemeen uit zandige afzettingen en liggen net als de oeverwallen relatief hoog in het landschap. De omvang van crevasse-afzettingen is over het algemeen relatief klein. Dit betekent dat deze afzettingen minder geschikt zijn voor grote nederzettingen dan de stroomgordels. Uit

²³⁷ Sarfatij 1980, p. 469.

het gebied zijn diverse archeologische resten uit crevasse-afzettingen bekend, met name in het westelijke deel van de Alblasserwaard. Dit betekent dat aan dergelijke afzettingen een middelhoge archeologische verwachting kan worden toegekend. Op crevasse-afzettingen kunnen voornamelijk archeologische resten in de vorm van individuele huisplaatsen of kleinschalige nederzettingen worden verwacht.

6.3.4 Komgebieden

De komgebieden hebben van nature een lage en slecht ontwaterde ligging. De bodem bestaat er uit klei en veen en de grondwaterspiegel is van nature hoog. Deze gebieden waren mede vanwege de regelmatige overstromingen niet geschikt voor bewoning. Echter, het kan niet geheel worden uitgesloten dat er in de komgebieden archeologische resten aangetroffen kunnen worden. Het is namelijk mogelijk dat in dit natte gebied knuppelpaden lagen die de verschillende hogere gebieden (stroomgordels en rivierduinen) met elkaar verbonden. Ook kunnen rituele deposities en losse vondsten gerelateerd aan de jacht en houtkap aanwezig zijn. In andere gebieden in Nederland zijn depotvondsten bekend uit dergelijke gebieden. Hierbij moet men denken aan begraven bijlen, muntschatten en dergelijke. De kans op het aantreffen van dergelijke resten wordt echter klein geacht. Aan de komgebieden kan dan ook een lage archeologische verwachting worden toegekend.

6.3.5 Historische kernen

In de diverse historische kernen binnen het onderzoeksgebied zijn archeologische resten te verwachten vanaf het ontstaan van de betreffende kern, oftewel resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd. In de oudste historische kernen van het gebied zijn daarnaast resten uit de vroege middeleeuwen te verwachten. Er is sprake van een grote dichtheid aan archeologische sporen. De dikte van het archeologische pakket kan oplopen tot enkele meters, zoals in de binnenstad van Gorinchem. De kans op het aantreffen van archeologische resten in deze kernen is zeer groot, wat resulteert in een zeer hoge archeologische verwachting.

De kans op bodemverstoringen in deze zones is relatief groot. Met name herontwikkelingen en nieuwbouw vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw zullen lokaal tot bodemverstoringen hebben geleid. De schaal van de verwachtingskaart en de vereiste onderzoeksinspanning laten het echter niet toe om op de verwachtingskaart deze zones met mogelijke bodemverstoringen al aan te duiden.

6.3.6 Ontginningsassen / bewoningslinten

De eerste bewoningslinten in het gebied dateren uit het begin van de late middeleeuwen en zijn ontstaan langs de diverse ontginningswegen in het gebied. Gedurende de eeuwen die volgden zijn nieuwe bewoningslinten ontstaan. Deze linten herbergen dan ook zo'n 1000 jaar bewoningsgeschiedenis.

Aan de bewoningslinten kan een middelmatige archeologische verwachting voor de late middeleeuwen en nieuwe tijd worden gekoppeld. Voor de zones geldt een relatief lage dichtheid aan archeologische sporen. Immers, niet de gehele zone langs de ontginningsassen is bewoond geweest. Lokaal dient echter rekening te worden gehouden met een grotere dichtheid aan sporen, te weten de locaties van al dan niet opgehoogde huisplaatsen met achtererven.

6.3.7 Woonheuvels

De woonheuvels in zowel de Alblasserwaard als de Vijfheerenlanden vormen bijzondere cultuurhistorische elementen. Een groot deel van de woonheuvels is tot op heden in het landschap zichtbaar en vormt veelal de basis van de diverse

bewoningslinten in het gebied. Naast een cultuurhistorische waarde kan aan de woonheuvels een zeer hoge archeologische verwachting worden toegekend. De meeste woonheuvels dateren uit de eerste helft van de late middeleeuwen en zijn al dan niet in meerdere fases opgeworpen. In de heuvels kunnen de resten van een langere continue bewoningsgeschiedenis met meerdere bewoningsfasen worden verwacht.

6.3.8 Kastelen

De diverse kasteelterreinen in het gebied hebben zowel een grote cultuurhistorische als een hoge archeologische waarde. De meeste terreinen staan dan ook geregistreerd als (al gewaardeerd) AMK-terrein, waarvan bekend is dat er archeologische waarden zijn aan te treffen. Tot de te verwachten sporen behoren muurresten, funderingen, uitbraaksleuven, grachtstructuren en grachtvullingen, voorburchten, waterputten, beerputten, oude tuinaanleggen en de sporen van bijgebouwen.

6.3.9 Elementen met cultuurhistorische betekenis

Op basis van de analyse van historisch kaartmateriaal, met name de kadastrale kaart van 1832, is een groot aantal historische elementen geïdentificeerd. Het betreft locaties van bijvoorbeeld molens, eendenkooien, boerderijen en woningen. Ook de historische kaden, wegen en dijken zijn op de kaart weergegeven.

Het overgrote deel van deze elementen (behalve de dijken) dateert uit de nieuwe tijd, maar in de bodem kunnen ter plaatse ook oudere archeologische resten worden verwacht. Het is bijvoorbeeld bekend dat veel stenen boerderijen of molens houten voorgangers hebben gehad. Van oude dijken is bekend dat deze meestal een gefaseerde opbouw hebben (bv de Diefdijk) en dat individuele woonhuizen vaak vlak aan of op de dijk stonden (zie bv. de figuren 5.11, 5.17 en 5.19). De te verwachten archeologische sporen betreffen met name funderingen van de bebouwing, evenals resten van waterputten, beerputten en dergelijke. Vanwege de veelal jonge leeftijd is aan deze elementen en de omgeving waarin deze liggen, geen aparte archeologische verwachting toegekend. Bij bodemingrepen is voor deze elementen een archeologisch bureauonderzoek sterk aan te raden.

7 Achtergronden wetgeving en beleidsadviezen

7.1 Verdrag van Valletta en wetwijzigingen

7.1.1 Algemeen

De Eerste en Tweede Kamer hebben in 1998 het Europese verdrag goedgekeurd inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (beter bekend als het Verdrag van Valletta of Malta, 1992). De implementatie van dit verdrag in de Nederlandse wetgeving heeft geleid tot de Wet op de Archeologische Monumentenzorg (WAMZ) die op 1 september 2007 definitief in werking is getreden. Met deze wet zijn ook enkele andere wetten aangepast die relevant zijn voor aan de archeologie rakende werkvelden, zoals de Monumentenwet 1988, de Ontgrondingenwet, de Woningwet en de Wet op de Ruimtelijke Ordening. De wetgeving beoogt dat zo goed en zo vroeg mogelijk rekening wordt gehouden met de aanwezigheid óf mogelijke aanwezigheid van archeologische waarden in de bodem. De regelgeving heeft twee belangrijke uitgangspunten:

1. Het streven naar behoud van archeologische resten in hun originele context in de bodem (*'in situ'*), of als dit niet mogelijk is door opgraving en documentatie (*'ex situ'*).
2. Degene die nieuwe ontwikkelingen met mogelijk bodemversturende ingrepen tot stand brengt, is verantwoordelijk voor de inventarisatie en een verantwoord beheer van de bekende en te verwachten archeologische resten in de ondergrond ("de verstoorder betaalt").

De wetgeving decentraliseert taken van de landelijke en provinciale overheden naar de lokale overheden en versterkt daarmee de rol van gemeenten als bevoegde overheid. Gemeenten zijn dus sinds 2007 verantwoordelijk voor de (mogelijk aanwezige) archeologische waarden op hun grondgebied.

7.1.2 De Monumentenwet 1988 en WAMZ

Voor het inwerking treden van de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg (WAMZ) was de bescherming van monumenten, waartoe ook archeologische monumenten behoren, en stads- en dorpsgezichten geregeld via de Monumentenwet 1988 (MW88). In de nieuwe WAMZ is vooral sprake van de bescherming van bekende én te verwachten archeologische waarden. De uitgangspunten van de WAMZ zijn:

- Het aansluiten op de Wet op de Ruimtelijke Ordening door te stellen dat bij vaststelling van een bestemmingsplan rekening gehouden dient te worden met archeologische waarden en te verwachten archeologische resten (Monumentenwet art. 38 t/m 44);
- Het beleidsuitgangspunt is behoud en bescherming van het archeologisch erfgoed;
- Het verhalen van de maatschappelijke kosten verbonden aan het veiligstellen van archeologische waarden op de initiatiefnemer van de geplande ruimtelijke ingreep. Met andere woorden: de verstoorder betaalt;
- Decentralisatie van Rijkstaken en provinciale taken naar gemeenten;
- Introductie van marktwerking voor de uitvoering van archeologisch werk en controle van de kwaliteit hiervan middels de introductie van een kwaliteitssysteem;

- Er komt een uitgebreidere meldingsplicht m.b.t. archeologie en informatie over het erfgoed dient toegankelijk te zijn;
- Publiek dient intensief bij het erfgoed betrokken te worden.

In de praktijk betekent dit dat gemeenten alle nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen voorafgaand aan de besluitvorming dienen te toetsen op de consequenties voor het behoud en beheer van het archeologisch erfgoed.

Om te voorkomen dat archeologisch onderzoek dient te worden uitgevoerd bij bodemverstoringen op “huis-, tuin- en keukenniveau” is bij amendement artikel I, onderdeel G, (artikel 41a van Monumentenwet 1988) toegevoegd aan de WAMZ en luidt als volgt:

“De artikelen 39, 40 en 41 zijn niet van toepassing op projecten met een oppervlakte kleiner dan 100 m²; de gemeenteraad kan een hiervan afwijkende andere oppervlakte vaststellen.”²³⁸

Met dit artikel wordt bewerkstelligd dat kleine bouwprojecten in principe gevrijwaard zijn van de implicaties van het Verdrag van Malta, maar wordt wel recht gedaan aan het maatwerk dat door gemeenten verricht kan worden.²³⁹ Dit maatwerk kan dus zowel een ruimere vrijstelling als een minder ruimte vrijstelling betekenen.

7.2 Archeologie en ruimtelijke ordening

Een vroegtijdige inventarisatie van archeologische waarden is in het belang van zowel de initiatiefnemers van een project met bodemverstorende activiteiten als de planontwikkeling. Bij vroegtijdige opsporing kunnen de archeologische waarden immers nog ingepast worden, zodat de kosten voor bijvoorbeeld een opgraving vermeden kunnen worden. Tevens kunnen archeologische waarden dan behouden blijven voor toekomstige generaties. Een tijdige opsporing voorkomt dat de daadwerkelijke ontwikkeling van te bebouwen of ontgraven gebieden vertraagd wordt. Het behoud van archeologische waarden brengt bewoners en gebruikers meer historisch besef over hun omgeving bij. Inpassing van bestaande archeologische waarden in een plan kan een gebied cultuurhistorische identiteit verlenen en daarmee kwaliteit toevoegen aan de openbare ruimte. Bij inpassing kan bijvoorbeeld gedacht worden aan bescherming en behoud van archeologische waarden op een vindplaats door er een plantsoen of speelweide overheen aan te leggen. Een eerder geplande parkeergarage op diezelfde locatie zou bijvoorbeeld in een ander deel van het plangebied gerealiseerd kunnen worden. Behoud kan ook worden gerealiseerd door technische maatregelen te nemen die bodemverstorende ingrepen voorkomen (bv. ophoging, funderen op staal).

De bodem wordt vaak verstoord in gebieden die planologisch (her)ontwikkeld gaan worden en/of die een nieuwe bestemming krijgen, bijvoorbeeld van agrarisch grondgebruik naar bedrijventerrein. Dat betekent dat archeologische waarden vooral een grote rol zullen spelen in de procedures bij ruimtelijke ordening. Het betreft bijvoorbeeld vergunningaanvragen voor infrastructurele werken, ontgrondingen en allerhande klein- en grootschalige bouw- of natuurontwikkelingsprojecten die de bodem dieper dan de normaal agrarisch bewerkte bovengrond zullen roeren. Ook langdurige en grootschalige verlagingen van het grondwaterpeil kunnen mogelijk bedreigend zijn

²³⁸ Artikelen 39, 40 en 41 hebben betrekking op respectievelijk aanlegvergunningen, reguliere bouwvergunningen en diverse ontheffingen in de Wet ruimtelijke ordening.

²³⁹ Gewijzigd Amendement van het Lid van Vroonhoven-Kok. Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 2005-2006. Kamerstuk 29 259, nr. 24. Aangenomen door de Tweede Kamer op 4 april 2006.

voor het archeologisch erfgoed, omdat door oxidatie van organisch materiaal in de bodem grondsporen kunnen vervagen en kwetsbare materialen als hout, textiel, botresten en leer sneller zullen vergaan. Daarmee verdwijnt informatie die van belang kan zijn voor de interpretatie en reconstructie van archeologische vindplaatsen bij latere opgravingen.

7.3 Provinciaal archeologiebeleid

Sinds de invoering van de WAMZ in 2007 en de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening (Wro; in 2008) is de rol van de provincie inzake de archeologie gewijzigd van een toetsende naar een meer controlerende en adviserende functie. Onder de nieuwe Wro is de Artikel-19-procedure namelijk komen te vervallen. Indien een ontwikkeling van een locatie een bestemmingswijziging met zich meebrengt, kan de gemeente zelf een procedure in gang zetten om tot wijziging te komen. Volgens de Wro keurt de provincie dus niet langer gemeentelijke bestemmingsplannen goed. De provincie kan wel zienswijzen indienen of een aanwijzing geven tijdens de bestemmingsplanprocedure. De provincie is nog wel bevoegde overheid indien provinciale belangen in het geding zijn, zoals bij projecten die gemeentegrenzen overschrijden (bijvoorbeeld een verbreding van een provinciale weg), bij MER-plichtige projecten, bij grondwateronttrekkingen of als het om ontgrondingen gaat.

Provincies hebben tevens de mogelijkheid om zogenoemde archeologische attentiegebieden aan te wijzen. Dit zijn gebieden binnen het grondgebied van de provincie die archeologisch waardevol zijn of naar verwachting archeologisch waardevol zijn en die binnen geldende bestemmingsplannen onvoldoende bescherming genieten. Voor die gebieden dient de desbetreffende gemeente binnen een nader vast te stellen termijn een nieuw bestemmingsplan op te stellen, waarbij wel voldoende rekening wordt gehouden met de aanwezige en/of verwachte archeologische waarden.

Verder heeft de provincie een wettelijke depottaak. Alle vondsten en documentatie volgend uit onderzoek dat is uitgevoerd in een provincie, dienen te worden bewaard in het desbetreffende provinciaal depot voor bodemvondsten. Uitzonderingen hierop vormen de gemeenten die een eigen archeologisch depot hebben: zij zullen de vondsten opslaan in het eigen depot.

De provincie heeft de uitgangspunten van haar beleid weergegeven in de handreiking betreffende de opstelling van en advisering over ruimtelijke plannen op grond van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland. Deze nota is vastgesteld door de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland op 13 februari 2007. Een belangrijk gevolg van deze nota is dat er op AMK-terreinen en terreinen met een zeer hoge archeologische verwachting geen enkele bodemverstoring dieper dan 30 cm onder maaiveld wordt toegestaan (vrijstellingsnorm 0 m²). Iedere bodemverstoring op die terreinen dieper dan 30 cm is daarmee onderzoeksplichtig in het kader van de AMZ-cyclus. Voor terreinen met een middelmatige tot hoge verwachting geldt een vrijstellingsnorm van 100 m², hetgeen wil zeggen dat op deze terreinen ontwikkelingen groter dan 100 m² onderzoeksplichtig zijn.

7.4 Gemeentelijk archeologiebeleid

Na de wijziging van de Monumentenwet 1988 in september 2007 zijn gemeenten zelf verantwoordelijk geworden voor het behoud en het beheer van het ondergrondse cultureel erfgoed. Iedere gemeente dient dus voldoende geïnformeerd te zijn over de archeologie op haar eigen grondgebied, voordat bodemverstorende werkzaamheden al dan niet kunnen worden toegestaan. De Wet op de Archeologische Monumentenzorg

beoogt dat gemeenten niet alleen de *bekende* archeologische waarden, maar ook de te *verwachten* archeologische waarden binnen hun gemeentelijke grenzen inventariseren. Gemeenten zijn namelijk bij bodemingrepen van enige omvang verplicht rekening te houden met en inzicht te verschaffen in zowel de bekende archeologische waarden als de te verwachten archeologische resten. In de praktijk zal dit meestal gebeuren bij de toetsing van vergunningsaanvragen in het kader van de Woningwet, bij nieuwe planologische ontwikkelingen en bij bestemmingsplanprocedures/projectbesluiten. Het bestemmingsplan moet voorzien in een archeologische paragraaf, waaruit het belang van archeologische resten in het bestemmingsplan blijkt. De gemeenten hebben een loketfunctie voor initiatiefnemers en dienen aan hen aan te geven wanneer er een plicht tot archeologisch vooronderzoek bestaat (bv. bij bestemmingsplanprocedures) of onder welke voorwaarden een vergunning verleend kan worden (bv. bij bouw-, sloop- en aanlegvergunningen).

De regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden heeft inmiddels een eigen Archeologiebeleid opgezet. Mede in het kader hiervan heeft BAAC het onderhavige rapport en per gemeente een archeologische waardenkaart en archeologische verwachtingskaart met beleidsadviezen gemaakt die bij de uitvoering van dit beleid als beleidsinstrumenten kunnen dienen. De archeologische waardenkaart en verwachtingskaart kennen een grotere mate van detail dan de provinciale Cultuurhistorische Hoofdstructuur, omdat zij gebaseerd is op het Actueel Hoogtebestand Nederland en als gevectoriseerde kaart gebruikt kan worden. Ook is de voorheen niet in ARCHIS geregistreeerde informatie (van bijvoorbeeld amateurs) meegenomen op de kaart. Zodra bekend is wat er binnen de gemeentelijke grenzen aanwezig is en verwacht kan worden, wordt het mogelijk een voor burgers en private partijen transparant beleid te formuleren met betrekking tot de inventarisatie, de selectie van te behouden archeologische waarden, het behoud en het beheer van archeologische waarden. Dit beleid dient het uitgangspunt te zijn bij het nemen van weloverwogen beslissingen bij de vergunningsprocedures.

7.5 Beleidsadviezen

7.5.1 Inleiding

De archeologische waarden- en verwachtingskaart laat terreinen zien waar archeologische waarden al bekend zijn en waar archeologische resten verwacht kunnen worden. Hieronder volgt per kaartcategorie een advies hoe met deze archeologische resten kan worden omgegaan in het kader van goed gemeentelijk archeologisch beleid. In tabel 7.3 staat het geheel bovendien kort samengevat.

Aan elke categorie zijn bepaalde beleidsadviezen gekoppeld. De categorieën zijn:

- Archeologische rijksmonumenten;
- Overige AMK-terreinen;
- (Potentiële) gemeentelijke archeologische monumenten;
- Zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor middeleeuwen en nieuwe tijd;
- Zones met een middelmatige archeologische verwachting voor middeleeuwen en nieuwe tijd;
- Zones met een zeer hoge archeologische verwachting;
- Zones met een hoge archeologische verwachting;
- Zones met een middelmatige archeologische verwachting;
- Zones met een lage archeologische verwachting
- Verstoorde gebieden;

- Toevalsvondsten.

7.5.2 Archeologische rijksmonumenten

Status

Archeologische rijksmonumenten zijn terreinen waarbij waarderend onderzoek heeft aangetoond dat zich op die terreinen archeologische waarden bevinden. Deze terreinen staan op de Archeologische Monumenten Kaart ingedeeld bij de categorie 'Terreinen van zeer hoge archeologische waarde'. Zij zijn tevens vanwege hun uitzonderlijke waarde door het Rijk aangewezen als wettelijk beschermd archeologisch rijksmonument op basis van de Monumentenwet 1988 (Archis, 2008). Op basis van de combinatie van een grote informatiewaarde van deze terreinen en de veelal unieke context zijn de terreinen van landelijk of zelfs van internationaal belang.

Bij de aanwijzing van een locatie of terrein als nieuw archeologisch rijksmonument brengt de gemeente, en indien het terrein buiten de bebouwde kom is gelegen ook de provincie, een eigen advies uit aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) over de aanvraag. Vroeger was dat verplicht, maar nu is de provincie alleen nog bevoegd om te adviseren (en hoeft dat dus niet te doen).

De terreinen

Binnen het gebied van de regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden zijn op dit moment 23 archeologische rijksmonumenten bekend. In tabel 7.1 en op de kaart in bijlage 8 worden deze rijksmonumenten vermeld, waarbij opgemerkt moet worden dat deze de situatie van januari 2009 weergeeft. De landelijke AMK wordt regelmatig geactualiseerd. Via de RCE (www.archis.nl) of de provincie is de meest recente versie op te vragen.

Advies

Het uitgangspunt voor de archeologische rijksmonumenten is behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*'). De archeologische rijksmonumenten hebben een beschermde status via de Monumentenwet 1988. Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing, bescherming en goed beheer (met name grondwaterpeilbeheersing) van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. De beschermde status van archeologische rijksmonumenten betekent dus dat geen enkele bodemverstorende activiteit of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlaging is toegestaan, tenzij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) daarvoor een vergunning heeft afgegeven. Iedere ontwikkeling waarbij de bodem geroerd zal worden (inclusief sloopwerkzaamheden) op een archeologisch rijksmonument dient daarom voorafgegaan te worden door een vergunningaanvraag bij de RCE, die een rapport zal verlangen waarin de archeologische waarden van het terrein afdoende zijn vastgesteld en waarin de effecten van realisatie van de ontwikkeling op deze waarden worden afgewogen. Omdat bodemverstorende ingrepen en verlagingen van het grondwaterpeil vermeden dienen te worden, zal dit rapport meestal een uitgebreid bureauonderzoek betreffen en een evaluatie van de verwachte effecten en te nemen maatregelen.

Indien behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is en als de RCE daarvoor toestemming heeft afgegeven, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*').

7.5.3 Overige AMK-terreinen

Status

De overige AMK-terreinen zijn terreinen waarbij onderzoek heeft aangetoond dat zich op die terreinen archeologische waarden bevinden. Deze terreinen staan vermeld op de landelijke Archeologische Monumenten Kaart (AMK). De archeologische waarden op deze terreinen zijn op grond van criteria als gaafheid, zeldzaamheid, conserveringsgraad en belevingswaarde gewaardeerd en op basis daarvan zijn de terreinen in drie categorieën ingedeeld:

- 'Terreinen van archeologische waarde' (AW);
- 'Terreinen van hoge archeologische waarde' (HAW);
- 'Terreinen van zeer hoge archeologische waarde' (ZHAW).

De terreinen kenmerken zich door de aanwezigheid van archeologische resten en een context die typerend is voor vindplaatsen in de grotere regio. Het geheel aan deze AMK-terreinen geeft een goed archeologisch beeld van de regionale bewoningsgeschiedenis. De terreinen zijn door de provincie of de RCE geselecteerd als AMK-terrein en zijn dan ook van regionaal belang.

Hoewel de AMK-terreinen op de archeologische Monumentenkaart staan vermeld, genieten deze terreinen geen wettelijke bescherming, zoals de archeologische rijksmonumenten deze wel genieten (zie 7.5.2 voor een deel van de ZHAW-terreinen).

De terreinen

Binnen het gebied van de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn op dit moment 64 AMK-terreinen bekend (exclusief de archeologische rijksmonumenten): 37 terreinen 'van zeer hoge archeologische waarde', 27 terreinen van 'hoge archeologische waarde' en 0 terreinen van 'archeologische waarde'. In tabel 7.1 en op de kaart in bijlage 8 worden de AMK-terreinen weergegeven, waarbij opgemerkt moet worden dat deze de situatie van januari 2009 weergeeft. De landelijke AMK wordt regelmatig geactualiseerd. Via de RCE (ARCHIS-II website) of de provincie is de meest recente versie op te vragen.

Tabel 7.1 *Overzicht van de AMK-terreinen (inclusief de archeologische rijksmonumenten) per gemeente*

Gemeente	Archeologisch rijksmonument	ZHAW	HAW	AW	Totaal
Giessenlanden	4	13	14	0	31
Gorinchem	0	1	1	0	2
Graafstroom	13	10	2	0	25
Hardinxveld-Giessendam	0	2	0	0	2
Leerdam	0	3	4	0	7
Liesveld	3	4	1	0	8
Nieuw-Lekkerland	0	2	0	0	2
Zederik	3	2	5	0	10
Totaal	23	37	27	0	87

Provinciaal beleid

In de uitgangspunten van de provincie voor de AMK-terreinen wordt een onderscheid gemaakt tussen de terreinen van zeer hoge archeologische waarde (ZHAW) en die van hoge archeologische waarde (HAW).

Voor de terreinen van zeer hoge archeologische waarde (ZHAW) geldt het uitgangspunt dat verstoring niet is toegestaan. Het provinciaal beleid stuurt aan op

behoud en bescherming. Deze terreinen dienen dus planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn en idealiter wordt er dan ook een beheersplan voor het lange-termijn behoud van archeologische waarden opgesteld. De provincie Zuid Holland hanteert geen vrijstellingsnorm voor de terreinen van zeer hoge archeologische waarde.

Bij de terreinen van hoge archeologische waarde (HAW) is verstoring in principe niet toegestaan en staan behoud en bescherming voorop. Deze terreinen dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn. Bij plannen die bodemversturende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden (er geldt dus geen provinciale vrijstellingsnorm voor plangebieden tot een bepaalde oppervlakte of verstoringsdiepte).

Advies

Het uitgangspunt voor de AMK-terreinen is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven en bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (30 cm) te vermijden. De AMK-terreinen dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Vanwege het monumentale karakter van AMK-terreinen worden bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat de archeologische resten niet worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 30 m² of met een verstoringsdiepte tot maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek. Vanwege het uitgangspunt van behoud in originele context geldt er geen provinciale vrijstellingsnorm voor AMK-terreinen, ongeacht hun oppervlakte of de verstoringsdiepte (alleen indien de provincie bevoegde overheid is).

Onderbouwing van het beleidsadvies

Divers archeologisch onderzoek in het gebied heeft aangetoond dat de top van het bodemprofiel (de bouwvoor) meestal al verstoord is als gevolg van allerlei (sub)recente bodemingrepen en dagelijks bodemgebruik. In de praktijk is de dikte van deze bouwvoor circa 30 centimeter. Nieuwe ingrepen tot deze diepte zullen dus geen nieuwe verstoring van archeologische waarden teweegbrengen. Onderzoeken bij ingrepen tot 30 m² (de "huis-, tuin- en keukeningrepen" van p. 110) leveren in de praktijk weinig aanvullende wetenschappelijke informatie op, die bovendien vanwege de beperkte omvang van het onderzoek lastig geïnterpreteerd kan worden.

7.5.4 Potentiële gemeentelijke archeologische monumenten

Status

De potentiële gemeentelijke archeologische monumenten zijn terreinen waarbij onderzoek heeft aangetoond dat zich op die terreinen archeologische waarden

bevinden. De terreinen staan vermeld op de gemeentelijke beleidsadvieskaart en zijn lokaal van waarde. De gemeenten kunnen (potentiële) archeologische monumenten beschermen door deze op te nemen in een gemeentelijke archeologieverordening. De archeologische waarden op deze terreinen zijn of worden op grond van criteria als gaafheid, zeldzaamheid, conserveringsgraad en belevingswaarde gewaardeerd en kunnen bij gemeentelijke verordening als gemeentelijk monument worden aangeduid.

De gemeentelijke archeologische monumenten genieten geen wettelijke bescherming zoals de archeologische rijksmonumenten deze wel genieten.

Provinciaal beleid

De gemeentelijke archeologische monumenten zijn in principe een zaak van de gemeente. De provincie heeft hier dan ook geen beleid voor.

De terreinen

Binnen het gebied van de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden zijn op dit moment geen (potentiële) gemeentelijke archeologische monumenten aangewezen.

Advies

De (potentiële) gemeentelijke archeologische monumenten dienen planologisch te worden beschermd door opname in een gemeentelijke verordening en in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn. Het uitgangspunt voor (potentiële) gemeentelijke archeologische monumenten is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (30 cm) en grootschalige grondwaterpeilverlagingen te vermijden.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Vanwege de gemeentelijke monumentale status worden bodemverstoringende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat de archeologische resten niet worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 30 m² of met een verstoringsdiepte tot maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

7.5.5 Zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een zeer hoge archeologische verwachting voor archeologische resten uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Op basis van cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een zeer grote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden uit deze perioden.

De terreinen

Deze terreinen zijn onderscheiden op grond van een lange bewoningsgeschiedenis, zoals de historische dorps- en stadskernen en eveneens bekende historische woonplaatsen in de vorm van woonheuvels langs de diverse bewoningslinten. Archeologische vindplaatsen in dergelijke zones kennen een zeer hoge dichtheid aan archeologische sporen en informatie. Het betreft veelal muurresten van vroege steenbouw, sporen van bewoning (boerderijplattegronden) en ambachtelijke activiteit, maar ook resten in de vorm van bijvoorbeeld water- en/of beerputten met bijzonder vondstmateriaal en goed bewaarde organische resten. De dikte van het archeologische pakket kan met name in oude stadskernen (zoals Gorinchem en Leerdam) oplopen tot enkele meters. Woonheuvels hebben een gemiddelde grootte van circa 500 m² en een diepte vanaf de top tot circa 3 m beneden maaiveld, waaronder de sporen van middeleeuwse boerderijplattegronden en erven kunnen voorkomen. De meest relevante sporen (de huisplattegrond) zullen zich binnen een oppervlakte van 200 m² en tot 3 m diepte bevinden (Koorevaar, 2009).

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor resten uit middeleeuwen en nieuwe tijd (zones met een zeer grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen verstoring toe te staan. Behoud en bescherming van archeologische resten staan voorop. Bij plannen met bodemversturende activiteiten dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Er geldt geen provinciale vrijstellingsnorm voor historische stads- en dorpskernen of plangebieden met een zeer hoge archeologische waarde, ongeacht de oppervlakte of verstoringsdiepte. De provincie hanteert als norm dat bij alle bodemversturende activiteiten groter dan 0 m² en dieper dan het maaiveld archeologisch onderzoek dient plaats te vinden.

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door sloopwerkzaamheden onder het maaiveld en bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (met als uitgangspunt 30 cm, uitzondering: zie hieronder de terreinen met specifieke bescherming in de binnenstad van Gorinchem) en grondwaterpeilverlagingen te vermijden. De zones met een zeer hoge archeologische verwachting dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder het maaiveld!) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat archeologische resten niet worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische waarden worden aangetroffen en behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*').

Stadskern Gorinchem: tien terreinen met specifieke aandacht

Voor de binnenstad van Gorinchem (overigens ook een beschermd stadsgezicht) zijn tien terreinen onderscheiden die van groot belang zijn voor de reconstructie van de stadswording en de lokale geschiedenis (zie bijlage 2b en de uitsnede in de archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart voor Gorinchem). Bovendien kunnen op sommige van deze terreinen al archeologische resten voorkomen binnen 30 cm onder maaiveld. Aan deze terreinen kent de gemeente Gorinchem daarom een specifieke bescherming toe. Voor deze tien terreinen geldt dat geen enkele bodemversturende activiteit (inclusief sloopwerkzaamheden onder het maaiveld!) is toegestaan en dat ten allen tijde de beleidsmedewerker monumenten en archeologie of stadsarcheoloog dient te worden geraadpleegd. Voor alle bodemingrepen groter dan 0 (nul) m² en 0 (nul) cm diep in deze gebieden geldt dus geen vrijstelling en is dus een gemeentelijke toetsing en vergunning nodig. De enige uitzondering betreft werkzaamheden in het kader van het reguliere onderhoud en/of beheer van deze terreinen. Dergelijke werkzaamheden zijn dus wel vrijgesteld.

Stadskernen, dorpskernen en woonheuvels

Voor de zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor de late middeleeuwen en nieuwe tijd die op de verwachtingskaart(en) zijn onderscheiden, geldt dat plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 30 m² of met een verstoringsdiepte van maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek. NB: de gemeente Zederik heeft alleen voor deze categorie een afwijkend beleid vastgesteld: plangebieden met een oppervlakte kleiner dan **100 m²** of met een verstoringsdiepte van maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek. Bij bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder het maaiveld!) die deze vrijstellingsgrens te boven gaan, is archeologisch vooronderzoek vereist. Dit beleid geldt ook voor de binnenstad van Gorinchem, met uitzondering van het tiental hierboven benoemde specifieke terreinen die een specifieke bescherming genieten.

Bij het doelbewust 'opknippen' van plangebieden in afzonderlijke delen die kleiner zijn dan 30 m² (Gem. Zederik: 100 m²), maar waarvan aannemelijk kan worden gemaakt dat deze eigenlijk als één verstoring kunnen worden gezien (bv. twee burens die gelijktijdig één bouwput van 58 m² willen ontgraven voor de aanleg van hun aangrenzende kelders en elk afzonderlijk een vergunning aanvragen), geldt geen vrijstelling.

Onderbouwing van het beleidsadvies

Stads- en dorpskernen en woonheuvels hebben een zeer hoge dichtheid aan archeologische sporen, waardoor de trefkans op archeologische sporen en vondstmateriaal hoog tot zeer hoog is. Vanwege een lange bewoningsgeschiedenis en de in de loop der tijd vaak opgehoogde kernen of woonheuvels is een grote tijdsdiepte aanwezig, die goede mogelijkheden biedt voor een reconstructie van de archeologische stratigrafie. Ook de informatiewaarde is dus potentieel hoog tot zeer hoog. Bij bodemversturende ingrepen groter dan 30 m² in zowel binnenstedelijke gebieden als dorpskernen en op de terpen en woonheuvels in het buitengebied is het risico groot dat de informatiewaarde van complete middeleeuwse huisplattegronden (leembouw en steenbouw) of grote delen daarvan verloren gaat, als ze ongezien vergraven zouden worden. De kans op het aantreffen van archeologische resten in of onder nog intacte woonheuvels is bijna 100%. Voor dergelijke woonheuvels kan worden beredeneerd dat bij een gebruiksverdeling voor een laat-middeleeuwse

boerderij van circa 110 m² met 1/3 wonen, 1/3 veestalling en 1/3 gewasopslag er bij een vergraving van 30 m² al 80% van één van de gebruiksgedeelten verloren kan gaan. De interpretatie van de later alsnog blootgelegde sporen van de huisstructuur wordt dan ernstig bemoeilijkt dan wel onmogelijk.

De informatiewaarde van zeer kleine archeologische onderzoeken is echter over het algemeen laag te noemen. Uit de archeologische praktijk blijkt namelijk dat als bij onderzoeken in gebieden met een oppervlakte tot maximaal 30 m² archeologische resten worden aangetroffen, er veelal geen uitspraak kan worden gedaan over de structuren of context waartoe deze resten behoren. Zo kunnen bijvoorbeeld wel muurresten of individuele paalsporen worden aangetroffen, maar is veelal niet te achterhalen waar deze onderdeel van uitmaken. De grens van 30 m² haakt tevens aan bij de grens voor vergunningsvrij bouwen. Voor ingrepen onder de 30 m² zal in de regel (uitzondering: beschermde stads- of dorpsgezichten en tien archeologische aandachtsgebieden in de stadskern van Gorinchem) geen vergunning hoeven te worden aangevraagd, zodat dergelijke ingrepen dan toch al niet getoetst worden.

Divers archeologisch onderzoek in stedelijk gebied heeft aangetoond dat de top van het archeologisch "leesbare" niveau zich meestal dieper dan 30 cm beneden maaiveld bevindt en dat de bovenste 30 centimeter van het bodemprofiel vaak al verstoord is als gevolg van allerlei (sub)recente bodemingrepen, funderingswerkzaamheden en dagelijks bodemgebruik.

7.5.6 Zones met een middelmatige archeologische verwachting voor resten uit middeleeuwen en nieuwe tijd

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een middelmatige archeologische verwachting. Op basis van cultuurhistorisch en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een grote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden.

De terreinen

Deze terreinen zijn meestal onderscheiden op grond van het voorkomen van een lange bewoningsgeschiedenis. Het betreft hier niet de oudste historische dorpskernen, maar de langgerekte bewoningslinten die in de loop van de eeuwen zijn ontstaan. Deze linten liggen langs de ontginningsassen, veelal in zones met woonheuvels. Naast de woonheuvels is ook aan de grote dichtheid van perceelsslotten te herkennen dat er sprake is van een bewoningslint. De meeste archeologische vindplaatsen bevinden zich op of onder de woonheuvels (die een zeer hoge archeologische verwachting hebben: zie 7.5.5), maar ook in de zones tussen de woonheuvels zijn archeologische resten niet uit te sluiten. De dichtheid van archeologische resten is echter naar verwachting minder groot en ook indien sporen worden aangetroffen is meestal sprake van een bewoningsduur van één of slechts enkele generaties.

Provinciaal beleid

In de Cultuurhistorische Hoofdstructuur worden geen zones met een middelmatige archeologische verwachting voor resten uit de middeleeuwen en nieuwe tijd onderscheiden. BAAC stelt voor om deze zone als een zone met een (provinciale) hoge of middelhoge verwachting te beschouwen. Provinciaal uitgangspunt voor zones met een hoge archeologische verwachting (zones met een grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen versterking toe te staan. Behoud en

bescherming staan voorop. Bij plannen die bodemversturende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een provinciale vrijstellingsnorm voor werkzaamheden die niet dieper worden uitgevoerd dan 30 cm onder het maaiveld en bij plangebieden met een omvang kleiner dan 100 m².

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een middelmatige archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (30 cm) en grondwaterpeilverlagingen te vermijden. De zones met een middelmatige archeologische verwachting dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn. Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder maaiveld) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat er geen archeologische resten worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische waarden worden aangetroffen en behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 100 m² **of** met een verstoringsdiepte tot maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Onderbouwing van het beleidsadvies

In deze zone worden relatief jonge archeologische sporen verwacht, namelijk uit de middeleeuwen en nieuwe tijd. Voor de zones geldt een relatief lage dichtheid aan archeologische sporen. Immers, niet de gehele zone langs de ontginningsassen is bewoond geweest. Lokaal dient echter rekening te worden gehouden met een grotere dichtheid aan sporen, te weten de locaties waar in het verleden bebouwing heeft gestaan. Al met al dient te worden geconcludeerd dat de informatiewaarde van deze zone relatief laag is. De meeste informatiewaarde voor wat betreft de late middeleeuwen en nieuwe tijd is te verwachten zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor sporen uit de middeleeuwen en nieuwe tijd (zie paragraaf 7.5.5). Om die reden is gekozen voor een wat ruimere vrijstellingsnorm voor het resterende deel van de bewoningslinten, te weten 100 m². Hiermee wordt aangesloten bij het provinciale beleid ten aanzien van gebieden met een hoge archeologische trefkans. Wel geldt dat – indien aanwezig – de archeologische sporen ondiep onder het huidige maaiveld te verwachten zijn.

7.5.7 Zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor ijzertijd-Romeinse tijd

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaarten voor Gorinchem en Giessenlanden geven een zone aan op het gemeentelijk grondgebied met een zeer hoge archeologische verwachting voor sporen uit de ijzertijd-Romeinse tijd. Op basis van landschappelijk, cultuurhistorisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen

dat terreinen in deze zone een zeer grote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden.

De terreinen

De zone met een zeer hoge archeologische verwachting voor sporen uit de ijzertijd-Romeinse tijd ligt naast AMK-terrein 6793 op de Spijk stroomgordel en/of de stroomgordel van de Linge. Deze stroomgordels zijn vanaf de ijzertijd geschikt geweest voor bewoning. Op het naastliggende AMK-terrein zijn op deze stroomgordel al daadwerkelijk archeologische resten (cultuurlaag met botmateriaal) aangetroffen.

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting (zones met een zeer grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen verstoring toe te staan. Behoud en bescherming staan voorop. Bij verstorende plannen dienen beperkende maatregelen plaats te vinden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren. Bij plannen die bodemverstorende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemverstorende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een provinciale vrijstelling voor werkzaamheden die niet dieper worden uitgevoerd dan 30 cm onder het maaiveld en bij plangebieden met een omvang kleiner dan 100 m².

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (30 cm) en grondwaterpeilverlagingen te vermijden. De zone met een hoge archeologische verwachting dient planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij ligt. Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemverstorende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder maaiveld) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat archeologische resten niet worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische waarden worden aangetroffen en behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 30 m² of met een verstoringsdiepte tot maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Onderbouwing van het beleidsadvies

De verwachten archeologische sporen liggen op de ondiep aanwezige Spijk stroomgordel en/of de stroomgordel van de Linge. Op het naast gelegen AMK-terrein zijn al archeologische resten aangetoond (cultuurlaag uit de ijzertijd-Romeinse tijd, alsmede resten van een kasteel), zodat de kans zeer groot is dat in het gebied archeologische sporen voorkomen die samenhangen met de vindplaats ter plaatse van het AMK-terrein. Een opwaardering tot gemeentelijk archeologisch monument is

overwogen, maar werd uiteindelijk niet nodig geacht indien het terrein een zeer hoge archeologische verwachting toegekend zou krijgen op de verwachtingskaart.

7.5.8 Zones met een zeer hoge archeologische verwachting (donken)

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een zeer hoge archeologische verwachting. Op basis van landschappelijk, cultuurhistorisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een zeer grote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden.

De terreinen

De terreinen met een zeer hoge archeologische verwachting betreffen de toppen van de rivierduinen (donken) die dagzomen aan het maaiveld. Deze rivierduinen zijn vanwege hun hoogte gedurende zeer lange tijd geschikt geweest voor bewoning en in veel gevallen zijn op deze toppen ook daadwerkelijk archeologische resten aangetroffen.

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting (zones met een zeer grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen verstoring toe te staan. Behoud en bescherming staan voorop. Bij versturende plannen dienen beperkende maatregelen plaats te vinden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren. Bij plannen die bodemversturende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een provinciale vrijstelling voor werkzaamheden die niet dieper worden uitgevoerd dan 30 cm onder het maaiveld en bij plangebieden met een omvang kleiner dan 100 m².

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een zeer hoge archeologische verwachting op donken is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (30 cm) en grondwaterpeilverlagingen te vermijden. De zones met een zeer hoge archeologische verwachting dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder maaiveld) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat er geen archeologische resten worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen en behoud daarvan in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 50 m² of met een verstoringsdiepte van maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Onderbouwing van het beleidsadvies

In deze zone worden archeologische sporen uit alle archeologische perioden verwacht, Dergelijke sporen in de vorm van kleine jachtkampementen uit de steentijd of grotere nederzettingen uit latere perioden bevinden zich op een kleine oppervlakte, waardoor een grote dichtheid aan archeologische sporen te verwachten is. Immers, de toppen van de rivierduinen zijn slechts klein in omvang. Door de lange bewoningsgeschiedenis en vaak goede conservering van grondsporen op deze rivierduinen is bovendien de informatiewaarde van deze zone erg hoog. Hiermee is te onderbouwen dat voor deze zone een strengere vrijstellingsnorm dient te gelden, te weten 50 m². Archeologische sporen zijn hier ondiep onder het huidige maaiveld te verwachten, in veel gevallen direct onder de bouwvoor.

7.5.9 Zones met een hoge archeologische verwachting

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een hoge archeologische verwachting. Op basis van landschappelijk, cultuurhistorisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een grote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden.

De terreinen

De terreinen met een hoge archeologische verwachting betreffen de zandige tot zavelige afzettingen van de stroomgordels. Afhankelijk van de diepteligging onder het huidige maaiveld zijn de stroomgordels in een bepaalde archeologische periode geschikt geweest voor bewoning. De diepst gelegen stroomgordels op meer dan 5 meter beneden maaiveld waren mogelijk bewoond in de steentijd (neolithicum). Tot op heden zijn echter nog geen resten op deze diepte aangetroffen. Op de stroomgordels op een diepte tussen 1,5 en 5 meter beneden maaiveld zijn resten aan te treffen uit ruwweg de periode neolithicum tot de ijzertijd en voor stroomgordels die ondieper dan 1,5 meter beneden maaiveld liggen zijn resten vanaf de ijzertijd te verwachten.

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt voor zones met een hoge archeologische verwachting (zones met een grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen verstoring toe te staan. Behoud en bescherming staan voorop. Bij plannen die bodemversturende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een vrijstelling voor werkzaamheden die niet dieper worden uitgevoerd dan 30 cm onder het maaiveld en bij plangebieden met een omvang kleiner dan 100 m².

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een hoge archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven, door bodemverstoringen dieper dan de huidige bouwvoor (met als uitgangspunt 30 cm) en grondwaterpeilverlagingen te vermijden. De zones met een hoge archeologische verwachting dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemversturende activiteiten (inclusief sloopwerkzaamheden onder maaiveld) of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat er geen archeologische resten worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische waarden worden aangetroffen en behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*').

Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 250 m² zijn vrijgesteld van onderzoek. Bij plangebieden met een oppervlakte van minimaal 250 m² geldt tot een bepaalde diepte eveneens een vrijstelling. Deze vrijstelling is afhankelijk van de diepteligging van de top van de onderliggende en ondiepste stroomgordel en houdt rekening met een veiligheidsmarge en dun pakket oeverwalafzettingen op de meestal zandige beddingafzettingen. Dit is weergegeven in onderstaande tabel 7.2.

Tabel 7.2 *Vrijstellingsnorm op stroomgordels*

Diepteligging top stroomgordel	Vrijstellingsnorm
Tussen maaiveld en 1,5 m –mv	vrijstelling tot 30 cm –mv
Tussen 1,5 en 5 m –mv	vrijstelling tot 1,2 m –mv
Dieper dan 5 m -mv	vrijstelling tot 4,7 m -mv

Onderbouwing van het beleidsadvies

De ouderdom van de te verwachten archeologische sporen is sterk afhankelijk van de diepteligging van de stroomgordels. Op de diepst gelegen stroomgordels (dieper dan 5 meter beneden maaiveld) worden de oudste sporen verwacht. Dergelijke sporen in de vorm van kleine jachtkampementen of basisnederzettingen uit de steentijd bevinden zich op een kleine oppervlakte, en kenmerken zich door een lage dichtheid aan archeologische sporen. Het aantal te verwachten nederzettingen per vierkante kilometer is eveneens laag. Tot op heden zijn geen archeologische vindplaatsen bekend van deze diepst gelegen stroomgordels, waarbij opgemerkt moet worden dat deze stroomgordels ook nog nauwelijks onderzocht zijn.

De minder diep gelegen stroomgordels (tussen 1,5 en 5 meter beneden maaiveld) waren min of meer geschikt voor bewoning tussen het neolithicum en de ijzertijd. De nederzettingen uit deze periode zijn groter dan die van de voorgaande perioden. Ook het aantal verwachte vindplaatsen per vierkante kilometer is ten opzichte van de dieper en minder diep gelegen stroomgordels relatief groot. Van deze stroomgordels is op dit moment een relatief groot aantal vindplaatsen bekend.

De stroomgordels binnen een diepte van 1,5 meter beneden maaiveld waren vanaf de ijzertijd geschikt voor bewoning. De vindplaatsen vanaf deze periode kenmerken zich door een grote omvang en een hogere spoordichtheid. Het aantal verwachte vindplaatsen per vierkante kilometer is (op basis van de bekende vindplaatsen in het gebied) lager dan op de wat dieper gelegen stroomgordels.

Ondanks het feit dat het aantal vindplaatsen per vierkante kilometer varieert voor de verschillende diepteniveaus van de stroomgordels, kan worden gesteld dat zowel de vindplaatsdichtheid als de sporendichtheid aanzienlijk lager zijn dan die voor de historische kernen en bewoningslinten. In dit kader is het gerechtvaardigd om een ruimere vrijstellingsnorm te hanteren dan bij de zones van de historische kernen en bewoningslinten. Een vrijstellingsnorm van 250 m² is reëel te noemen. Bij eventueel kruisende stroomgordels geldt altijd de vrijstellingsnorm van de meest ondiepe en dus

jongste stroomgordel, omdat de kans groot is dat de oudste en onderliggende stroomgordel is geërodeerd.

7.5.10 Zones met een middelmatige archeologische verwachting

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een middelmatige archeologische verwachting. Op basis van landschappelijk, cultuurhistorisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een middelgrote kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden. Deze terreinen zijn meestal onderscheiden op grond van de nabijheid van bekende historische woonplaatsen, eerdere archeologische waarnemingen of bekende archeologische vindplaatsen op vergelijkbare bodem- of landschappelijke eenheden.

De terreinen

De zones met een middelmatige archeologische verwachting betreft de crevasse-afzettingen en de uiterwaarden langs de Merwede. Deze zandige afzettingen waren in het verleden geschikt voor bewoning, maar vanwege hun langgerekte, smalle vorm waren ze minder geschikt voor bewoning dan de bredere stroomgordels.

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt voor zones met een middelmatige archeologische verwachting (redelijke tot grote kans op archeologische sporen) is om in principe geen verstoring toe te staan. Behoud en bescherming staan voorop. Bij plannen die bodemversturende ingrepen tot gevolg hebben, dient de opdrachtgever gestimuleerd te worden om het archeologisch erfgoed *in situ* te bewaren (bv. aanpassing bouwplan of funderingswijze). Bij plannen met bodemversturende ingrepen dient altijd archeologisch onderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een vrijstelling voor werkzaamheden bij plangebieden met een omvang kleiner dan 100 m² en die niet dieper worden uitgevoerd dan 30 cm onder het maaiveld.

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een middelmatige archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud *'in situ'*) na te streven. De zones met een middelmatige archeologische verwachting dienen planologisch te worden beschermd door opname in het bestemmingsplan voor het gebied waarin zij gelegen zijn.

Bij ontwikkelingen op deze terreinen heeft inpassing van archeologische waarden te allen tijde de voorkeur. Bodemversturende activiteiten of grootschalige dan wel langdurige grondwaterpeilverlagingen worden niet toegestaan, tenzij met behulp van een archeologisch onderzoek kan worden aangetoond dat er geen archeologische resten worden bedreigd door de voorgenomen ontwikkeling.

Indien behoudenswaardige archeologische resten worden aangetroffen en behoud daarvan in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud *'ex situ'*). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 500 m² of met een verstoringsdiepte van maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Onderbouwing van het beleidsadvies

In deze zone worden met name kleinere nederzettingen uit met name de ijzertijd tot en met vroege middeleeuwen verwacht. Dergelijke nederzettingen bevinden zich vanwege de geringere grootte van de crevassecomplexen en -geulen op een relatief kleine oppervlakte en kenmerken zich door een lage dichtheid aan archeologische sporen. Het aantal verwachte vindplaatsen per vierkante kilometer is beduidend lager dan in de zone met een hoge verwachting.

Hiermee is te onderbouwen dat voor deze zone een minder strenge vrijstellingsnorm kan gelden dan in een zone met een hoge verwachting. Immers, de kans dat ter plaatse een vindplaats aanwezig is, is aanzienlijk kleiner dan in een zone met een hoge verwachting. In dit kader is het niet meer dan redelijk om een vrijstellingsnorm van 500 m² te hanteren. Eventuele archeologische sporen zijn meestal in een zone tussen de onderkant van de bouwvoor (30 cm) en een diepte van 1,5 meter beneden maaiveld te verwachten.

7.5.11 Zones met een lage archeologische verwachting

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft zones aan op het gemeentelijk grondgebied met een lage archeologische verwachting. Op basis van landschappelijk, cultuurhistorisch, bodemkundig en archeologisch onderzoek kan worden aangenomen dat terreinen in deze zone een lage kans hebben op het aantreffen van archeologische waarden. Dit betekent niet dat er geen archeologische waarden aanwezig zijn, alleen dat de dichtheid van archeologische vindplaatsen (beduidend) lager is dan in zones met een middelmatige of hoge verwachting.

De terreinen

Deze terreinen zijn meestal onderscheiden op grond van het ontbreken van archeologische waarnemingen of archeologische vindplaatsen op vergelijkbare bodem- of landschappelijke eenheden. Het betreft meestal terreinen die vanuit landschappelijk oogpunt ongunstige vestigingscondities boden of die te nat of onvruchtbaar waren voor landbouw. Voor het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden betreft het delen van komgebieden waar in het verleden geen bewoningslinten zijn aangelegd en waarvan nog geen aanwijzingen bekend zijn of bewijzen zijn geleverd voor de aanwezigheid van stroomgordels, crevasses en/of rivierduinafzettingen in de diepere ondergrond.

Provinciaal beleid

Het provinciaal uitgangspunt in zones met een lage archeologische verwachting (een lage kans op archeologische sporen) is dat er geen beperkende maatregelen gelden.

Advies

Het uitgangspunt voor zones met een lage archeologische verwachting is om behoud van archeologische waarden in originele context (behoud '*in situ*') na te streven. Indien behoudenswaardige archeologische waarden worden aangetroffen en behoud van archeologische waarden in originele context (*in situ*) niet mogelijk is, dan dient de initiatiefnemer zorg te dragen voor behoud van de archeologische waarden door opgraving en documentatie (behoud '*ex situ*'). Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 1 hectare **of** met een verstoringsdiepte tot maximaal 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Onderbouwing van de vrijstellingsadviezen

In de zone met een lage archeologische verwachting is de dichtheid aan archeologische sporen laag tot zeer laag. Dit betekent echter niet dat er geen archeologische resten aanwezig kunnen zijn. In het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden is sprake van een afgedekt landschap. Hoewel de ondergrond in de afgelopen decennia uitgebreid is onderzocht op de ligging van de diverse stroomgordels en rivierduinen, is de kans aanwezig dat een aantal donken, crevasses of stroomgordels tot nu toe nog niet is ontdekt. Vanwege de afdekking met veen en klei kunnen dergelijke geomorfologische eenheden echter zeer goed geconserveerde archeologische vindplaatsen met een zeer hoge informatiewaarde herbergen, vergelijkbaar met de vindplaatsen op begraven strandwallen te Schipluiden en Ypenburg en de vindplaats Polderweg op de flanken van een donk te Hardinxveld-Giessendam. Om te voorkomen dat zones met een lage archeologische verwachting op voorhand al afgeschreven worden en daarmee dus nooit getoetst worden op de aanwezigheid van dergelijke tot nu toe onbekende archeologisch interessante eenheden dient bij grootschalige ingrepen archeologisch vooronderzoek plaats te vinden. Hierbij geldt een vrijstelling voor terreinen met een oppervlakte kleiner dan 1 hectare, zodat de mogelijkheid bestaat bij grotere terreinen de opbouw van de ondergrond ter plaatse goed te kunnen bestuderen en deze in een ruimtelijke context te kunnen plaatsen.

7.5.12 Historische elementen of archeologische vondstlocaties

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft door middel van een symbool locaties aan waar een historisch element (bv. een molen, kapel) bekend is of waar eerder archeologische vondsten zijn gedaan. Deze locaties kunnen gelegen zijn in zones met een lage, middelmatige, hoge of zeer hoge archeologische verwachting.

Advies

Als het plangebied binnen een straal van 50 m rond een historisch element of archeologische vondstlocatie ligt, dan dient voor het plangebied tenminste een bureauonderzoek, eventueel in combinatie met een booronderzoek te worden uitgevoerd. Op basis daarvan dient bepaald te worden of een vervolgonderzoek noodzakelijk is. Plangebieden met een oppervlakte kleiner dan 50 m² of een verstoringsdiepte tot 30 cm zijn vrijgesteld van onderzoek. **NB:** deze vrijstelling geldt niet voor tien aandachtsgebieden in de stadskern van Gorinchem, die specifieke aandacht hebben (zie paragraaf 7.5.5 en de uitsnede op de verwachtingskaart voor Gorinchem).

7.5.13 Verstoorde terreinen

Status

De gemeentelijke beleidsadvieskaart geeft op een aantal locaties aan dat gebieden in het verleden mogelijk zijn verstoord door afgraving, ontgraving of ruilverkaveling (cultuurtechnische maatregelen of ophoging). Deze locaties kunnen gelegen zijn in zones met een lage, middelmatige, hoge of zeer hoge archeologische verwachting.

Advies

Het advies voor mogelijk verstoorde terreinen is om door middel van een archeologisch vooronderzoek te beoordelen wat de exacte aard en diepte van de al bekende verstoring is en op welke diepte een eventueel archeologisch laagniveau verwacht kan worden. Hierna zijn twee mogelijkheden:

- Voor terreinen die in het verleden al aantoonbaar zijn verstoord tot onder het niveau waarop archeologische sporen worden verwacht, geldt een vrijstelling voor archeologisch vervolgonderzoek;
- Voor terreinen die in het verleden zijn verstoord tot boven het niveau waarop archeologische sporen worden verwacht, geldt het advies van de onderliggende verwachtingszone.

7.5.14 Zones waar reeds archeologisch (voor)onderzoek heeft plaatsgevonden

Voor zones die reeds archeologisch zijn onderzocht, wordt geadviseerd om eerst te beoordelen wat de diepte, omvang en steekproefgrootte (boordichtheid!) van het archeologisch onderzoek is geweest. Hierna zijn twee mogelijkheden:

- Voor gebieden die aantoonbaar en met de juiste steekproefgrootte (omvang, boordichtheid) archeologisch zijn onderzocht tot onder de geplande verstoringsdiepte, en waarbij het terrein archeologisch is vrijgegeven, geldt een vrijstelling voor archeologisch vervolgonderzoek;
- Voor gebieden die archeologisch zijn onderzocht tot minder grote diepte dan de geplande verstoringsdiepte of die zijn onderzocht met een te lage steekproefgrootte (omvang plangebied, boordichtheid) in relatie tot de verwachte archeologische periode geldt het advies van de onderliggende verwachtingszone. Immers, het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden is een dynamisch gebied waarbij op verschillende dieptes archeologische resten kunnen worden aangetroffen.

7.5.15 Toevalsvondsten

Ook als geen (nader) archeologisch onderzoek noodzakelijk is, hetzij bij vrijstelling, hetzij na vergunningverlening geldt dat de monumentenwet van kracht blijft. Volgens de Monumentenwet 1988 bestaat een meldingsplicht indien waardevolle archeologische resten worden aangetroffen. Artikel 53 lid 1, Monumentenwet 1988:

“Degene die anders dan bij het doen van opgravingen een zaak vindt waarvan hij weet dan wel redelijkerwijs moet vermoeden dat het een monument is, meldt die zaak zo spoedig mogelijk bij Onze minister.”

In de praktijk betekent dit dat eventuele toevalsvondsten gemeld dienen te worden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

7.5.16 Toelichting van eventuele consequenties op de adviezen

De adviezen per kaartcategorie wijken op een aantal punten af van het provinciaal beleid. Voor een aantal categorieën is een strenger advies gegeven dan het provinciaal beleid, terwijl voor enkele categorieën gemotiveerd een minder streng advies is gegeven. Indien de gemeenten deze adviezen overnemen, dan bestaat de kans dat bij het vaststellen van bestemmingsplannen de provinciaal archeoloog bezwaar zal maken door een zienswijze in te dienen. Ook kan de provincie het gehele gebied als provinciaal attentiegebied aanmerken, waarbij strengere kaders zullen gelden.

Tabel 7.3 Samenvatting van de beleidsadviezen per kaartcategorie

Categorie	Soort terrein	Beschrijving van de terreinen	Aard voorgenomen verstering	Toelichting
AMK-terreinen	<u>Archeologische rijksmonumenten</u>	Het gaat om terreinen die landelijk of internationaal van belang zijn en door middel van de Monumentenwet 1988 wettelijk beschermd zijn. Elke vorm van bodemingrepen (ook archeologisch onderzoek) is vergunningsplichtig en dient door de RCE te worden goedgekeurd. Op dit moment zijn binnen de regio 23 Rijksmonumenten aanwezig.	Elke vorm van verstering is bij wet verboden	In principe behoud 'in situ'. Bij aantoonbaar bewijs van intact laten van archeologische resten kan de minister een vergunning afgeven.
	<u>Overige AMK-terreinen</u> (Terreinen met een bepaalde archeologische waarde)	Het gaat om terreinen van regionaal belang en zijn door de provincie of de RCE geselecteerd als AMK-terrein. Van deze AMK-terreinen is op basis van vondsten of onderzoek reeds een archeologische waarde vastgesteld.	Oppervlakte kleiner dan 30 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm Oppervlakte groter dan of gelijk aan 30 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Kleine ingrepen worden acceptabel geacht. Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van een proefsleuvenonderzoek of opgraving plaats te vinden.
Gemeentelijke Archeologische Monumenten	<u>(potentiële) Gemeentelijke archeologische monumenten</u>	Gemeentelijke archeologische monumenten bevatten informatiewaarde over met name de lokale bewoningsgeschiedenis. Als zodanig zijn ze op gemeentelijk niveau van belang.	Oppervlakte kleiner dan 30 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Kleine ingrepen worden acceptabel geacht
		Op basis van onderhavig onderzoek zijn binnen de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden nog geen terreinen geselecteerd die in aanmerking komen als Gemeentelijk Archeologisch Monument.	Oppervlakte groter dan of gelijk aan 30 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van een proefsleuvenonderzoek of opgraving plaats te vinden.
Aandachtsgebieden Stads-kern Gorinchem	<u>Terreinen met zeer hoge archeologische waarde voor late middeleeuwen en nieuwe tijd</u>	De gemeente Gorinchem heeft voor haar stads-kern tien terreinen aangewezen die van groot belang worden geacht voor de lokale geschiedenis (ligging: zie uitsnede op de verwachtingskaart). Voor deze terreinen geldt een specifiek, gemeentelijk beschermingsregime waarbij geen verstoringen toegestaan zijn, tenzij de gemeente daarover anders beslist.	Oppervlakte kleiner dan 30 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Voorgenomen bodemingrepen altijd laten toetsen door de gemeentelijke archeologische beleidsmedewerker. Voor regulier beheer en onderhoud op deze terreinen is overigens geen toetsing vereist.
			Oppervlakte groter dan of gelijk aan 30 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van een proefsleuvenonderzoek of opgraving plaats te vinden.

Verwachtingszones (Tabel. 7.3 vervolg)	<u>Zones met een zeer hoge archeologische verwachting voor late middeleeuwen en nieuwe tijd</u>	Van zones met een zeer hoge archeologische verwachting is bekend dat deze al zeer lang bewoond zijn. Het gaat hierbij met name om de historische stads- en dorpskernen, alsmede de oude woonheuvels langs de bebouwingslinten.	Oppervlakte kleiner dan 30 m ² (NB: Gem Zederik: 100 m ²) of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan.
			Oppervlakte groter dan of gelijk aan 30 m ² (NB: Gem Zederik: 100 m ²) en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van tenminste een bureauonderzoek plaats te vinden, dat waarschijnlijk wordt gevolgd door een proefsleufonderzoek.
	<u>Zone met een zeer hoge archeologische verwachting voor ijzertijd - Rom. tijd</u>	Van de zone met een zeer hoge archeologische verwachting is bekend dat deze al zeer lang bewoond kan zijn. Het gaat om een terrein met zeer grote kans op sporen van bewoning uit de ijzertijd-Romeinse tijd op de Spijk stroomgordel en/of stroomgordel van de Linge in de Gemeente Gorinchem en het aangrenzende deel in de Gemeente Giessenlanden, naast AMK-terrein 6793.	Oppervlakte kleiner dan 30 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan.
			Oppervlakte groter dan of gelijk aan 30 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van tenminste een bureauonderzoek plaats te vinden, dat waarschijnlijk wordt gevolgd door een proefsleufonderzoek.
	<u>Zones met een middelmatige archeologische verwachting voor late middeleeuwen en nieuwe tijd</u>	De zones met een middelmatige archeologische verwachting betreffen de oudste dijken en bewoningslinten in het gebied die in de loop van de eeuwen zijn ontstaan. Op de flanken van deze oude dijken en langs deze bewoningslinten kunnen de archeologische resten van oude (niet opgehoogde) huisplaatsen worden verwacht.	Oppervlakte kleiner dan 100 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan.
			Oppervlakte groter dan of gelijk aan 100 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	Bij bodemingrepen worden de aanwezige archeologische resten bedreigd. Uitgangspunt is behoud 'in situ' door planinpassing. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek in de vorm van tenminste een bureauonderzoek plaats te vinden, dat waarschijnlijk wordt gevolgd door een proefsleufonderzoek.
	<u>Zones met een zeer hoge archeologische verwachting</u>	Deze gebieden waren in het verleden geschikte locaties voor bewoning. Het gaat hierbij om de aan het huidige oppervlak dagzomende donken, alsmede de flanken daarvan. Daarnaast is in de gemeenten Gorinchem en	Oppervlakte kleiner dan 50 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan.

		Eventuele vindplaatsen bevinden zich meestal vlak onder de bouwvoor.	Oppervlakte groter dan of gelijk aan 50 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	De kans is groot dat bij bodemingrepen archeologische resten worden verstoord. Derhalve dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Als eerste stap dient een bureauonderzoek te worden uitgevoerd. Indien vervolgonderzoek noodzakelijk wordt geacht, kan door middel van een verkennend of karterend booronderzoek bepaald worden in hoeverre de ondergrond nog intact is en of er aanwijzingen zijn voor een archeologische vindplaats.	
Verwachtingszones (Tabel. 7.3 vervolg)	<u>Zones met een hoge archeologische verwachting</u>	Deze gebieden waren in het verleden geschikte locaties voor bewoning. Het gaat hierbij met name om de hoger liggende stroomgordels en donken, alsmede de flanken daarvan.	Oppervlakte kleiner dan 250 m ² of bodemverstoringen ondieper dan de in de betreffende subcategorie genoemde bovengrens	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan.	
		Eventuele vindplaatsen bevinden zich bij de oeverwallen van stroomgordels meestal vlak onder de bouwvoor.			
	De kans op het aantreffen van intacte vindplaatsen en goed geconserveerde archeologische resten is vrij groot op begraven rivierduinen of overslibde stroomgordels.	Oppervlakte groter dan of gelijk aan 250 m ² en bodemverstoringen dieper dan de in de betreffende subcategorie genoemde bovengrens.	De kans is groot dat bij bodemingrepen ter plaatse van stroomgordels of donken archeologische resten worden verstoord. Derhalve dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Als eerste stap dient een bureauonderzoek te worden uitgevoerd. Indien vervolgonderzoek noodzakelijk wordt geacht, kan door middel van een verkennend of karterend booronderzoek bepaald worden in hoeverre de ondergrond nog intact is en of er aanwijzingen zijn voor een archeologische vindplaats.		
	<u>Zones met een middelmatige archeologische verwachting</u>	Vanwege de verschillende diepteligging van de stroomgordels / rivierduinen zijn deze op de kaart ingedeeld in vier categorieën: <ul style="list-style-type: none"> - stroomgordels tussen maaiveld en 1,5 meter beneden maaiveld - stroomgordels tussen 1,5 en 5,0 meter beneden maaiveld - stroomgordels dieper dan 5,0 meter beneden maaiveld - rivierduinen dieper dan 1,5 meter beneden maaiveld 	De gebieden met een middelmatige archeologische verwachting waren in het verleden minder geschikt voor bewoning of zijn in de loop van de tijd minder geschikt geraakt als gevolg van bijvoorbeeld veengroei. Het gaat hier om crevassen waarvan nu meestal nog geen archeologische resten bekend zijn	Oppervlakte kleiner dan 500 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Vindplaatsen in deze gebieden nemen vaak een groot areaal in beslag waardoor kleine ingrepen (zowel in diepte als in oppervlakte) acceptabel worden geacht.
		De kans op het aantreffen van intacte vindplaatsen en			

		goed geconserveerde archeologische resten is matig groot.	Oppervlakte groter dan of gelijk aan 500 m ² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	De kans is redelijk groot dat bij bodemingrepen archeologische resten worden verstoord. Derhalve dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Als eerste stap dient een bureauonderzoek te worden uitgevoerd. Indien vervolgonderzoek noodzakelijk wordt geacht, kan door middel van een verkennend of karterend booronderzoek bepaald worden in hoeverre de ondergrond nog intact is en of er aanwijzingen zijn voor een archeologische vindplaats.
Verwachtingszones (Tabel. 7.3 vervolg)	<u>Zones met een lage archeologische verwachting:</u>	Deze gebieden waren in het verleden minder aantrekkelijk voor bewoning. Vaak waren ze relatief vochtig of lagen ze relatief laag in het landschap. Toch werden deze gebieden incidenteel wel gebruikt. Zo zijn rondom vroeger nog bewoonbare donken resten van kano's en visfuiken aangetroffen. De kans op het aantreffen van archeologische resten is relatief klein en het AHN toont geen aanwijzingen voor crevassen of stroomgordels. Om die reden hebben dergelijke gebieden een lage verwachting gekregen. Er blijft een kleine kans op diep liggende smalle stroomgordels of crevassen die nog niet eerder zijn ontdekt. Daarnaast zijn ontginningsporen in de vorm van greppels aan te treffen. Door het lage aantal vondsten is erg weinig bekend over het gebruik van deze (natte) kom- en veengebieden. Toevalsvondsten leveren hier dan ook nieuwe informatie op en dienen bij actualisering van de kaart opgenomen te worden.	Oppervlakte kleiner dan 1 hectare of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Vindplaatsen in deze gebieden nemen vaak een groot areaal in beslag. Samen met een lage dichtheid aan vindplaatsen worden relatief grote ingrepen (qua oppervlakte) acceptabel geacht.
		Oppervlakte groter dan of gelijk aan 1 hectare en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld	De kans is aanwezig dat bij grootschalige bodemingrepen archeologische resten worden verstoord. Derhalve dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Als eerste stap dient een bureauonderzoek te worden uitgevoerd. Indien vervolgonderzoek noodzakelijk wordt geacht, kan door middel van een verkennend of karterend booronderzoek bepaald worden in hoeverre de ondergrond nog intact is en of er aanwijzingen zijn voor een archeologische vindplaats.	
Historische elementen en archeologische vondstlocaties	<u>Alle</u>	Op locaties met bekende historische elementen of archeologische vondstlocaties kan verwacht worden dat er archeologische resten aanwezig zijn binnen een straal van 50 m. De oudste dijken met de historische bewoningslinten zijn als aparte categorie onderscheiden (middelmatische verwachting voor middeleeuwen en nieuwe tijd, zie boven). Voor de overige dijken die <u>niet</u> als bewoningslint zijn onderscheiden (groen op de waardenkaart) geldt <u>geen</u> onderzoeksplicht.	Oppervlakte kleiner dan 50 m ² of bodemingrepen tot een diepte van 30 cm	Ondiepe ingrepen over relatief kleine oppervlakten zullen archeologische resten niet of nauwelijks aantasten en zijn daarom toegestaan. Voor tien specifiek beschermde gebieden in de stadskern van Gorinchem geldt echter dat bodemingrepen en sloopwerkzaamheden altijd getoetst dienen te worden door de gemeentelijk beleidsmedewerker van Gorinchem (zie tabel 7.3, p. 131).
		Oppervlakte groter	De kans is groot dat bij bodemingrepen archeologische resten	

		<p>Omdat de onderliggende verwachtingszone niet in overeenstemming hoeft te zijn met deze hogere verwachting per puntlocatie, is een toetsing van het archeologisch potentieel van groot belang bij de (her-)ontwikkeling van dergelijke locaties. Bij deze puntlocaties geldt dus niet het advies van de onderliggende zone, maar het advies hiernaast.</p> <p>NB: Voor eventuele puntlocaties in de tien specifiek beschermde aandachtsgebieden in de historische stadskern van Gorinchem geldt dat er altijd getoetst dient te worden! Zie p. 131.</p>	<p>dan of gelijk aan 50 m² en bodemingrepen dieper dan 30 cm beneden maaiveld</p>	<p>worden verstoord. Derhalve dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Als eerste stap dient een bureauonderzoek te worden uitgevoerd. Indien vervolgonderzoek noodzakelijk wordt geacht, kan door middel van een verkennend of karterend booronderzoek bepaald worden in hoeverre de ondergrond nog intact is en of er aanwijzingen zijn voor een archeologische vindplaats.</p>
<p>Verstoringsen (Tabel. 7.3 vervolg)</p>	<p><u>Alle</u></p>		<p>Afhankelijk van de verwachtingszone</p>	<p>Een eerste stap is de exacte aard en diepte van de verstoring vast te stellen. Afhankelijk van aantoonbare, reeds aanwezige verstoring tot onder of boven het archeologische niveau is respectievelijk geen onderzoek / wel onderzoek noodzakelijk</p>
<p>Reeds archeologisch onderzochte terreinen</p>	<p><u>Alle</u></p>		<p>Afhankelijk van de verwachtingszone</p>	<p>Een eerste stap is de exacte aard en diepte van het reeds uitgevoerde archeologisch onderzoek vaststellen en of op basis van de resultaten van het archeologisch onderzoek het terrein (tot een bepaalde diepte) is vrijgegeven. Afhankelijk van verstoring tot onder of boven de archeologisch onderzochte diepte niveau is respectievelijk wel onderzoek/ geen onderzoek noodzakelijk</p>

7.6 Vrijstellingsnormen

Met de vrijstellingsnorm wordt bedoeld dat bij bodemverstorende activiteiten in plangebieden met een oppervlakte kleiner dan de vermelde oppervlakte in de hiervoor beschreven tabel 7.3 of bij een ingreep ondieper dan de vermelde diepte geen archeologische onderzoeksplicht wordt opgelegd. Een onderzoeksplicht wordt evenmin opgelegd indien de voorgenomen verstoring van de bodem gerekend kan worden tot het voor de bestemming van de grond normaal geachte gebruik (bv. ploegen tot 30 cm op een akker met agrarische bestemming). Daarnaast zijn voor bodemverstoringen zoals het slaan van heipalen en de aanleg van kabels en/of leidingen enkele handvatten te geven voor vrijstellingsnormen. Deze worden in de volgende paragrafen beschreven.

7.6.1 Heipalen

In het gebied van de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden is een goede fundering van een pand van groot belang vanwege de vaak weinig draagkrachtige bodemopbouw (veen en klei). In de meeste gevallen zal de basis van een fundering worden gevormd door heipalen die tot op een stevig zandpakket geboord of geslagen worden. Het heien dan wel boren van dergelijke palen levert een zeer lokale verstoring van de ondergrond op en dus van het archeologisch bodemarchief.

Provinciaal beleid

Heipalen zijn verstorend voor het archeologisch erfgoed en het slaan of boren van dergelijke palen wordt dan ook gezien als bodemverstorende activiteit tot de diepte waar ze geslagen worden. Het slaan of boren van (hei)palen zal in dat geval aanleiding geven voor archeologisch vooronderzoek.

Advies

Hoewel de wet geen toelichting geeft of heipalen dienen te worden gezien als reden voor archeologisch onderzoek, is het in de praktijk niet wenselijk om voor elke heipaal een archeologisch onderzoek verplicht te stellen. Geadviseerd wordt om het te bebouwen deel van het plangebied vrij te stellen van een verplichting tot archeologisch onderzoek, zolang de door heipalen veroorzaakte verstoring beperkt blijft tot minder dan 1% van de oppervlakte van het te bebouwen gebied. Het al dan niet uitvoeren van een onderzoek wordt dan met name afhankelijk gemaakt door de heipaaldichtheid en de verstoring per heipaal (zie onder).

Argumenten dat heipalen zuurstof zouden doen toelaten tot de gereduceerde ondergrond waardoor archeologische sporen aangetast zouden kunnen worden, zijn vooralsnog wetenschappelijk niet onderbouwd. Het is bovendien maar zeer de vraag of eventuele zuurstofminnende bacteriën uit hogere grondlagen onder het grondwater zouden kunnen overleven in de permanent gereduceerde zone die de hoge grondwaterstand in de regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden nu eenmaal met zich meebrengt. Los daarvan is de vraag hoe de gemeente dan met een eventueel vervolgadvis moet omgaan. Is het proportioneel om bij de bouw van een particuliere woning een zeer kostbaar proefsleufonderzoek of opgraving (met damwanden en bronnering) te eisen, omdat er bij booronderzoek op 9 meter diepte een stukje vuursteen of aardewerk is aangetroffen, waarvan het nog maar de vraag is of het een vindplaats betreft?

De initiatiefnemer kan gevraagd worden voorafgaand aan de vergunningsaanvraag een voorlopig palenplan op te stellen, zodat aan de hand daarvan bepaald kan worden wat de verstoringsgraad zal worden die samenhangt met dat palenplan. De verstoringsgraad is afhankelijk van de dichtheid van de palen, de diameter van de palen en de manier waarop deze palen worden geplaatst. Bij voorkeur worden de palen geboord, omdat dit in tegenstelling tot het inslaan of inheien van de palen de minste verdringingseffecten en dus de minste verstoring zal geven. De verstoring zelf kan berekend worden door de totale oppervlakte van de afzonderlijke palen te berekenen op basis van de paaldiameter en het aantal palen. Voor schroefpalen en geboorde palen kan de oppervlakte van de verstoring worden berekend op basis van de diameter (of straal) van de uitgeboorde oppervlakte voor deze palen. Voor ingeheide ronde palen dient de oppervlakte (= het getal pi, maal r^2) van de verstoring berekend te worden door de dubbele straal (r) van de palen te nemen, en bij ingeheide vierkante palen door de oppervlakte van de heipaal ($l \times b$) te vermenigvuldigen met een factor 4. De vermenigvuldigingsfactor wordt toegepast, omdat bij heien mogelijk verdringingseffecten en dus bodemverstoringen optreden in een groter gebied dan alleen de oppervlakte van de paal zelf. In klei/veen zullen deze effecten vanwege het plastische karakter van klei/veen overigens minder zijn dan op zand.

Voorbeeld

Wanneer ronde palen van 30 cm doorsnede in een raster van 5 x 5 m zouden worden geboord, dan geeft dit een verstoring van $(3,14 \times 0,15 \times 0,15 =) 0,071 \text{ m}^2$ per paal in een vak van 25 m^2 , ofwel slechts 0,28%. Als diezelfde palen geslagen zouden worden, dan is de verstoring 1,17% $(3,14 \times 0,3 \times 0,3 = 0,28 \text{ m}^2$ per paal in een vak van 25 m^2 .

Wanneer bij nieuwbouw in totaal 100 ronde palen van 30 cm doorsnede zouden worden geboord op een te bebouwen terrein van 1000 m^2 , dan geeft dit een verstoring van in totaal $7,06 \text{ m}^2$, ofwel 0,71 %. In dit geval kan beredeneerd worden dat bij een maximale verstoring van 1% en het gebruik van ronde, geboorde palen met 30 cm doorsnede dus maximaal circa 142 palen acceptabel zijn, ofwel maximaal 1 paal per 7 m^2 .

7.6.2 Kabels, leidingen en overige lineaire elementen

De aanleg van kabels, rioleringen en/of leidingen waarbij geheel binnen de breedte én diepte van al bestaande leidingsleuven of vergraven wegcunetten wordt gewerkt, wordt vrijgesteld van archeologisch onderzoek. De aanleg van kabels en/of leidingen in nieuw te graven sleuven waarbij de sleufdiepte beperkt blijft tot maximaal 60 cm en de sleufbreedte tot maximaal 50 cm, wordt vrijgesteld van archeologisch onderzoek **tenzij** de sleuf in een archeologisch rijksmonument, een AMK-terrein of in één van de tien specifieke aandachtsgebieden in de stadskern van Gorinchem ligt. In dat geval dient er altijd archeologisch getoetst en/of vergunning aangevraagd te worden.

De aanleg van overige lineaire elementen (met sleuven van meer dan 60 cm diep of meer dan 50 cm breed, bv. rioleringen en persleidingen) is onderzoeksplichtig als de onderliggende verwachtingszone daartoe aanleiding geeft. In zowel bebouwde kommen als het buitengebied blijft de onderliggende verwachtingszone dus leidend. Als voorbeeld kan specifiek gedacht worden aan de vervanging van rioleringen in gebieden met een zeer hoge verwachting voor de perioden middeleeuwen tot nieuwe tijd (historische stads- of dorpskernen). Vaak wordt hierbij de rioleringcapaciteit vergroot, waarvoor een diepere en bredere rioolbuis met dito sleuf gewenst is. Onderzoek van dit soort sleuven kan in korte tijd waardevolle stratigrafische informatie

opleveren over de vroegste dorps- of stadsontwikkeling in deze kernen, door de documentatie van nog intacte wandprofielen.

7.7 Het archeologische traject

Archeologisch onderzoek in Nederland dient te worden uitgevoerd conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA). Het archeologische traject opgesplitst in een drietal stappen. In de regel worden deze stappen gevolgd. Elk door een archeologisch gecertificeerde instelling uitgevoerde stap resulteert in een KNA-conform onderzoeksrapport en bevat een selectieadvies waarin wordt toegelicht en onderbouwd of een vervolgonderzoek (in de vorm van een volgende stap) al dan niet noodzakelijk is.

In met name de kleinere onderzoekslocaties kunnen evenwel stap 1 en 2 worden samengevoegd, met de resultaten van zowel het bureauonderzoek als het inventariserend veldonderzoek in één onderzoeksrapport.

De bevoegde overheid, meestal de gemeente, dient het onderzoeksrapport te toetsen en op basis van het selectieadvies een selectiebesluit te nemen waarmee een vervolgonderzoek al dan niet dient te worden uitgevoerd.

De drie genoemde onderzoekstappen zijn de volgende:

1 Bureauonderzoek.

Door middel van een bureaustudie, waarbij literatuur over landschappelijke ontwikkeling, historische gegevens en bekende archeologische waarden worden geraadpleegd, wordt een gespecificeerd verwachtingsmodel opgesteld.

2 Inventariserend Veldonderzoek

Bij het inventariserend veldonderzoek wordt een veldonderzoek uitgevoerd dat meestal is toegespitst op de kansrijke zones. Dit onderzoek dient als toetsing van het eerder opgestelde specifieke verwachtingsmodel. Deze onderzoeksfase kan worden onderverdeeld in een drietal substappen, te weten de verkennende, karterende en waarderende fase.

Het doel van een verkennende fase is in veel gevallen het in beeld brengen van archeologisch potentierijke zones en het beoordelen van de intactheid van de bodem. Een karterende fase is altijd gericht op de opsporing van archeologische vindplaatsen in zones met een middelhoge tot zeer hoge trefkans op archeologische resten. De waarderende fase heeft als doel het waarderen van de opgespoorde vindplaatsen (bv. bepalen aard, omvang, diepte, gaafheid, conserveringsgraad).

Afhankelijk van de fase binnen het inventariserende onderzoek, de locatie, de bodemopbouw en de diepte van de te verwachten archeologische resten zijn verschillende onderzoeksmethoden mogelijk. Het betreft een oppervlaktekartering, geofysisch onderzoek, een booronderzoek of een proefsleuvenonderzoek.

Indien op basis van de waardering van een vindplaats wordt besloten dat een vindplaats behoudenswaardig is, dan zijn in stap 3 drie mogelijkheden:

3a Behoud *in situ*

Bij behoud *in situ* wordt de vindplaats behouden en dient het bouwplan of de ontwikkeling zodanig aangepast te worden dat de bodem niet verstoord wordt ter plaatse van de vindplaats dan wel tot op het archeologisch relevante laagniveau.

3b Definitief opgraven

Bij definitief opgraven worden de vindplaats opgegraven, waarbij alle sporen en vondsten worden gedocumenteerd, ingetekend en gefotografeerd. Na de opgraving is het terrein in principe archeologievrij en zijn er geen belemmeringen meer voor bodemversturende activiteiten.

Voor de uitvoering van een opgraving is een goedgekeurd PvE vereist.

3c Archeologische begeleiding

Indien behoud *in situ* of definitief opgraven niet mogelijk is, dan kan worden gekozen voor een archeologische begeleiding met beperkte verstoring. Mogelijke aanleidingen voor een begeleiding zijn:

- fysieke belemmeringen om adequaat vooronderzoek te doen;
- als op grond van beschikbare informatie geconcludeerd is dat een opgraving niet (meer) nodig is, kan een begeleiding als controle worden uitgevoerd;
- Wanneer sprake is van bijzondere onderzoeksvragen bij uitvoeringstrajecten.

Uitgangspunt bij de uitvoering van een begeleiding is een goedgekeurd PvE.

Een archeologische begeleiding kan worden uitgevoerd onder protocol proefsleuven (indien nog onvoldoende informatie beschikbaar is voor een waardestelling), of onder het protocol opgraven (indien er een sterk vermoeden bestaat dat archeologische resten aanwezig zijn).

Een uitgebreide toelichting op de onderzoeksfasen en onderzoeksmethoden is te vinden op de website van de Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer (SIKB; www.sikb.nl).

8 Aanbevelingen

In het gebied bestaat een zeer duidelijke relatie tussen archeologie, cultuurhistorie en de landschappelijke opbouw. Deze drie elementen zijn nauw met elkaar verbonden en hebben het gebied in de loop van de duizenden jaren een eigen identiteit gegeven. Naast een archeologische verwachting kan aan de stroomgordels een landschappelijke waarde worden toegekend. De ondieper gelegen stroomgordels zijn herkenbaar in het huidige landschap als lange smalle linten die iets boven de omgeving liggen. Ook op locaties waar een dergelijke gordel een weg kruist, is de ligging van deze gordel te veelal herkennen aan de hobbels in de weg. Door sommigen worden deze hobbels als niet-wenselijk beschouwd, maar men kan deze ook de positieve kant er van promoten. Andere typische voorbeelden uit het gebied is de specifieke verkaveling van het gebied. Ter plaatse van het komgebied bestaan de kavels uit smalle, langgerekte kavels. Op diverse locaties in het gebied bevinden echter onderbrekingen in dit verkavelingspatroon. Het betreft de locaties waar oeverwallen of donken dagzomen. Een voorbeeld van cultuurhistorische waarden vormen bovendien de combinatie van de woonheuvels en ontginningswegen, waar tussen een duidelijk verband bestaat. Maar ook andere cultuurhistorische elementen zijn typerend voor het laaggelegen, natte landschap, zoals de vele windmolens, maar ook de eendenkooien.

In dit kader verdient het dan ook aanbeveling om archeologie, cultuurhistorie en landschappelijke ontwikkeling niet los van elkaar te zien, maar als elkaar versterkende vakgebieden. Kortom, het is aan te raden om bij ontwikkelingen in het gebied niet alleen naar de afzonderlijke thema's te kijken, maar na te denken over de kracht van de verschillende thema's samen en dat hierbij diverse kansen te creëren zijn op het gebied van identiteit van het gebied, maar ook voor toerisme en recreatie.

Geraadpleegde literatuur en kaarten

- Aa, van der A.J.**, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden 1839-1851*.
- ADC**, 2007. *De archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart van de gemeente Vianen*. ADC rapport H 018, ADC Heritage, Amersfoort
- AHN**, 2008. Actueel Hoogtebestand Nederland
- Alterra**, 2008. *Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000*. Geraadpleegd via ARCHISII.
- Bakels, C.**, 2005. *Planten in de steentijd*. In: J. Deeben, E. Drenth, M-F. van Oorsouw, L. Verhart (red.): *De steentijd van Nederland*. Archeologie 11/12. Stichting Archeologie.
- Bakker de, H. en J. Schelling**, 1989. *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland, de hogere niveaus*. Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouw-documentatie, Wageningen, 2e druk, 209p.
- Bakker, H. de en J. Schelling**, 1989. *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland, de hogere niveaus*. Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouw-documentatie, Wageningen.
- Beemt, G. van den**, 1969. *Iets over de Romeinse nederzettingen te Alblasserdam*. Westerheem Jaargang 16 (XVI), p. 137-148.
- Berendsen H.J.A. en E. Stouthamer**, 2001. *Paleogeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Koninklijke Van Gorcum, Assen.
- Berendsen H.J.A.**, 1998. *De vorming van het land*. Van Gorcum, Assen.
- Berendsen H.J.A.**, 2005. *Landschappelijk Nederland*. Van Gorcum, Assen.
- Berendsen H.J.A., B. Makaske, O. van de Plassche, M.H.M. van Ree, S. Das, M. van Dongen, S. Ploumen en W. Schoenmakers**, 2007. *New groundwater-level rise data from the Rhine-Meuse delta – implications for the reconstruction of Holocene relative mean sea-level rise and differential land-level movements*. Netherlands Journal of Geosciences - Geologie en mijnbouw 86-4.
- Berkel, G. van, K. Samplonius**, 2006. *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie*.
- Berendsen, H.J.A.**, 1998, *De vorming van het land*, Van Gorcum, Assen.
- Beuker, J.R.**, 1983. *Vakmanschap in vuursteen*. Museumfonds Publicatie 8, Assen.
- Beuker, J.R.**, 2005. *Een verloren ambacht. De bewerking van vuursteen in de prehistorie*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Blommers, A.J.** (red.) 2008. *Rond de Kulenburg. Ridders en ontginningen tussen Linge en Lek, 1100-1318*, Culemborg.
- Bosch, J.H.A., & J. Kok**, 1994. *Toelichting bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000 Blad Gorinchem West (38W)*. Haarlem.

- Broeke, P. van den**, 2005. *Ijzersmeden en pottenbakkers. Materiële cultuur en technologie*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Broeke, P. van den**, 2005. *Late bronstijd en ijzertijd: inleiding*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Dansgaard, W., Johnsen, S.J., Clausen, H.B., Dahl-Jensen, D., Gundestrup, N.S., Hammer, C., Hvidberg, C.S., Steffensen, J.P., Sveinbjörnsdottir, A.E., Jouzel, J. en G. Bond**, 1993. *Evidence for general climatic instability of past climate from a 250-kyr ice-core record*. Nature 364, 218-220.
- Dautzenberg, M.J.J.**, 1999. *Archeologisch prospectieonderzoek aan bastion V te Gorinchem*. Hollandia-reeks nr. 11.
- Deckers, P.H.**, 1982. *Preliminary notes on the Neolithic flint material from Swifterbant*. *Helinium* 22, p.33-39.
- Deeben, H., E. Drenth, M.F. van Oorsouw, L. Verhart**, 2005. *De steentijd van Nederland*
- Dinter M. van en W. Laan**, 1999. *Archeologie in de Betuweroute Papendrechtse stroomrug*, fysische geografie. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 80 onder redactie van Y. Dijkstra, O. Brinkkemper en C. W. Koot, Amersfoort, p. 32-34.
- Drenth, E. en E. Lohof**, 2005. *Heuvels voor de doden. Begruving en nagrafritueel in bekertijd, vroege en midden-bronstijd*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Dijkstra, Y.**, 1999. *Synthese*. In: Dijkstra, Y., O. Brinkkemper en C.W. Koot (red.): *Papendrechtse Stroomrug*. RAM 80, Amersfoort.
- Exaltus, R.P.**, 1996. *Peilwijziging en archeologische waarden in de Alblasserwaard, een evaluatie van te verwachten gevolgen*. RAAP-Rapport 205.
- Fairbanks, R.G.**, 1989. *A 17,000-year glacio-eustatic sea-level record: influence of glacial melting rates and climatic change during the Lateglacial and Holocene*. Nature 342, 637-642.
- Floore, P.M.**, 1998. *Opgraving Huis van Paffenrode Kazerneplein, Gorinchem 1997*. Projectnummer 1998-VIII-1, Gemeente Gorinchem
- Floore, P.M.**, 1996. *Opgraving van de Blijenhoek te Gorinchem*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 11^e jaargang no.2, p. 41-46.
- Fokkens, H.**, 2005. *Boeren met een gemengd bedrijf: synthese*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Fokkens, H.**, 2005. *Laat-neolithicum, vroege- en midden bronstijd: inleiding*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Fokkens, H.**, 2005. *Woon-stalhuizen op zwerfende erven. Nederzettingen in bekertijd en bronstijd*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Genabeek, R.J.M. van**, 2005. *Gorinchem Krijtstraat. Definitief archeologisch onderzoek*. BAAC-rapport 02.060.

- Groningen, C.L. van**, 1989. *De Vijfheerenlanden met Asperen, Heukelum en Spijk*, 's-Gravenhage.
- Groningen, C.L. van**, 1992. *De Alblasserwaard*, Zeist/Zwolle.
- Harrison, R.J.**, 1980. *The Beaker Folk*. London.
- Henderikx, P.A.**, 1986. *The lower Delta of the Rhine and the Maas± Landscape and habitation from the Roman period to c. 1000*. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Jaargang 36, p.447-599
- Henderikx, P.A.**, 2001. *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*, Hilversum.
- Hendriks, J.P.C.A., P. Cleveringa, L. van Beurden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk en D.B.S. Paalman**, 2004, *Dar Vordrunken 16 schone kerspele... - Introductie op het moderne interdisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden, 1421-1424 -*. In: Westerheem, juni 2004, pp. 94-111.
- Hoek, W.Z.**, 1997. *Palaeogeography of Lateglacial Vegetations: Aspects of Lateglacial and Early Holocene vegetation, the abiotic landscape and climate of the Netherlands. Atlas to Paleogeography of Lateglacial Vegetations: Maps of the Lateglacial and Early Holocene landscape and vegetation of the Netherlands, with extensive review of palynological data*. Proefschrift, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Isarin, R.F.B.**, 1997. *The climate in Europe during the Younger Dryas*. Proefschrift, Vrije Universiteit
- Jansen, B. & D.H. de Jager**, 2000. Plangebied Laag-Dalem, gemeente Gorinchem een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI). RAAP-rapport 603
- Kasse, C., Vandenberghe, J. en S.J.P. Bohncke**, 1995. *Climatic change and fluvial dynamics of the Maas during the Late Weichselian and Early Holocene*. Paläoklimaforschung/ Palaeoclimate Research 14, Special Issue 9, 123-150. Amsterdam.
- Kok, H.A. de**, 1965. *De prehistorie van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden*. Westerheem Jaargang 14 (XIV), p. 119-123.
- Kok, H.A. de**, 2003. *Boer en boerderij in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden*.
- Koorevaar, T.**, 1988. *Tussentijds verslag onderzoek Achterdijk te Wijngaarden*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 3^e jaargang no.2, p. 14-20.
- Koorevaar, T.**, 1992. *Wijngaarden, Achterdijk*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 7^e jaargang no.2, p. 21-24.
- Koorevaar, T.**, 1994. Archeologisch Bodemonderzoek Bornsteeg Gorinchem (AWN-object 367), in: Rapport Archeologische Werkgroep Gorinchem
- Koorevaar, T., & A. van der Plas**, 1994. *Woonheuvel Dorpsstraat 41 Molenaarsgraaf*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 9^e jaargang no.1, p. 22-38.
- Koorevaar, T.**, 1995. *Woonheuvel Binnendams 56 te Giessenburg*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 10^e jaargang no.2, p. 15-34.
- Koorevaar, T.**, 1996. *Woonheuvelonderzoek Dorpsstraat 16 Bleskensgraaf*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 11^e jaargang no.2, p. 8-32.
- Koorevaar, T.**, 2000. *Betuwelijnopgraving bij Schelluinen*. "Grondig Bekeken", Lek- en Merwestreek. 15^e jaargang no.3, p. 14-16.

- Koorevaar, T.**, 2000b. *Uitgraven kasteelgracht Liesveld*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 15^e jaargang no.3, p. 16-21.
- Koorevaar, T.**, 2000c. *Betuwelijnopgraving bij Schelluinen*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 15^e jaargang no.3, p. 14-16.
- Koorevaar, T.**, 2001. *Gelaagd verleden. rapport van het woonheuvelonderzoek in 1998 onder de boerderij Gijbelandsedijk 119 in Brandwijk*. AWN, afdeling Lek- en Merwestreek.
- Koorevaar, T.**, 2002. *Een grafkelder in de kerk van Wijngaarden*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 17^e jaargang no.3, p. 10-15.
- Koorevaar, T.**, 2003. *Onderzoek bij het kasteel Liesveld te Groot-Ammers*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 16^e jaargang no.3, p. 6-32.
- Koorevaar, T.**, 2005. *Bleskensgraaf, Achterdijk*. 'Grondig Bekeken'. Lek- en Merwestreek. 21^e jaargang no.1, p. 16-17.
- Koorevaar, T.**, 2007. *Lexmond, kasteelterrein Killestein*. 22^e jaargang no.2, p. 25-28.
- Kuyper, J.**, 1869. *Gemeente Atlas van de provincie Zuid-Holland*, Leeuwarden (herdruk 1986).
- Lauwerier, R.C.G.M. en R.M. Lotte**, 2002. *Archeologiebalans 2002*, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Lauwerier, R.C.G.M., T. Kolfschoten en L.H. van Wijngaarden-Bakker**, 2005. *De archeozoölogie van de steentijd*. In J. Deebe, E. Drenth, M-F. van Oorsouw, L. Verhart (red.): *De steentijd van Nederland. Archeologie 11/12*. Stichting Archeologie.
- Linde, J. van de**, 1959. *Korte toelichting bij de bodemkundige overzichtskaart van de Alblasserwaard*. Rapport nr. 117. Stichting voor Bodemkartering
- Louwe Kooijmans, L.P. (red.)** 2001a: *Hardinxveld-Giessendam De Bruin, Een mesolithisch jachtkamp in het riviereengebied (5500-5000 v.Chr.)*. RAM 83, Amersfoort.
- Louwe Kooijmans, L.P. (red.)** 2001b: *Hardinxveld-Giessendam Polderweg, Een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4550 v.Chr.)*. RAM 88, Amersfoort.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1969. *Ottoland*. NKNOB 7, 70-71.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1974. *The Rhine/Meuse Delta, Four studies on its prehistoric occupation and Holocene geology*. Leiden.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 1997. *Paleo-ecologie van het riviereengebied. Het prehistorisch landschap als referentie voor natuurontwikkeling?* Landschap 1997 14/3, 147-158.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 2005. *Jagerskampen in de moerassen. De donken bij Hardinxveld*. In Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Louwe Kooijmans, L.P.**, 2005. *Nederland in de prehistorie: een terugblik*. In Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Maas, G.**, 2003. *Schelluinen in vroeger tijden*, z.p.

- Mol J.** 2001a. *Landschapsgenese en paleogeografie. Archeologie in de Betuweroute Hardinxveld-Giessendam Polderweg. Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v. Chr.).* Rapportage Archeologische Monumentenzorg 83 onder redactie van L.P. Louwe Kooijmans, Amersfoort, p. 35-54.
- Mol J.** 2001b. *Archeologie in de Betuweroute Hardinxveld-Giessendam De Bruin. Een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500-4450 v. Chr.).* Rapportage Archeologische Monumentenzorg 88 onder redactie van L.P. Louwe Kooijmans, Amersfoort, p. 33-53.
- Mulder, E.F.J. de, M.C. Geluk, I.L. Ritsema, W.E. Westerhoff en T.E. Wong,** 2003. *De ondergrond van Nederland.* Wolters-Noordhoff bv, Houten.
- Nationale Onderzoeksagenda Archeologie,** 2008. website; www.naao.nl/, geraadpleegd oktober 2008.
- Niekeus, M.J.L.TH.,** 2006. *A geographically referenced 14C database for the Mesolithic and the early phase of the Swifterbant culture in the Northern Netherlands.* Palaeohistoria 47/48, 41-100. Groningen.
- Pennings, L.J.A.,** 1924. *Geschiedenis van Nieuw-Lekkerland opgenomen in de inleiding van de inventaris van Nieuw-Lekkerland 1813-1924.*
- Pons, L.J.,** 1951. *De bodemgesteldheid van de Vijfherenlanden.* Rapport nr. 272. Stichting voor Bodemkartering
- RAAP,** 2006. *Gemeente Geldermalsen – Beleidsnota Archeologische Monumentenzorg; naar een realistische en duurzame omgang met het archeologisch erfgoed.* RAAP-rapport 1384.
- RAAP,** 2007. *Archeologische beleidsadvieskaart gemeente Culemborg.*
- RAAP,** 2008. *Archeologische monumentenzorg in de gemeente Lingewaal.* RAAP-rapport 1688
- Raemaeker, D.C.M.,** 1999. *The Articulation of a 'New Neolithic'. The meaning of the Swifterbant Culture for the process of Neolithisation in the western part of the North European Plain.* Archaeological Studies Leiden University 3. Leiden.
- Raemaeker, D.C.M.,** 2005. *Het Vroeg- en Midden-Neolithicum in Noord-, Midden-, en West- Nederland.* In: In J. Deeben, E. Drenth, M-F. van Oorsouw, L. Verhart (red.): *De steentijd van Nederland. Archeologie 11/12.* Stichting Archeologie.
- Rensink, E.,** 2005. *Het Midden-Paleolithicum in Zuid-Nederland.* In: J. Deeben, E. Drenth, M-F. van Oorsouw, L. Verhart (red.): *De steentijd van Nederland. Archeologie 11/12.* Stichting Archeologie.
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten & Provincie Zuid-Holland,** 2008. *Archeologische Monumentenkaart*
- Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten,** 2008. *Indicatieve kaart van archeologische waarden. IKAW, versie 3.0.*
- Rijksgeologische Dienst,** 1990. *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Kaartblad Gorinchem Oost (38O), RGD, Haarlem*
- Rijksgeologische Dienst,** 1994. *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Kaartblad Gorinchem West (38W), RGD, Haarlem*

- Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling (RIZA)**, 2003. *Cultuurhistorie en aardkunde van het Benedenrivierengebied. Inventarisatie en waardering van het oostelijk deel*. December 2003.
- Roebroeks, W en A. van Gijn**, 2005. *Paleolithicum en Mesolithicum*: inleiding. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Sarfati, H.**, 1980. *De Alblasserwaard-Vijfheerenland: een archeologisch sterengebied*. *Nederlands Archievenblad* 84, p. 456-481.
- Schakel, M.W.**, 1986. *25 eeuwen Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, 1986* (2de druk).
- Schinkel, K.**, 2005. *Buurtschappen in beweging. Nederzettingen in Zuid- en Midden-Nederland*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- SIKB**, 2006a. *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, versie 3.1*. SIKB, Gouda
- SIKB**, 2006b. *Leidraad inventariserend veldonderzoek. Deel: karterend booronderzoek*. SIKB, Gouda
- Smits, E en L.P. Louwe Kooijmans**, 2001. *Menselijke skeletresten*. In L.P. Louwe Kooijmans (red.) 2001: *Hardinxveld-Giessendam De Bruin, Een mesolithisch jachtkamp in het rivierengebied (5500-5000 v.Chr.)*. RAM 88, Amersfoort.
- Stamkot, B.**, 2009. *Is Gorinchem ontstaan vanuit een hofgebied?* *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 27, 2, p. 58-72.
- Stenvert, R.**, e.a., 2004. *Monumenten in Nederland Zuid-Holland, Zwolle/Zeist*.
- Stiboka**, 1981. *Bodemkaart van Nederland 1:50.000 blad 38 oost en toelichting op de bodemkaart*. Wageningen.
- Stiboka**, 1984. *Bodemkaart van Nederland 1:50.000 blad 38 west en toelichting op de bodemkaart*. Wageningen.
- Stöver, J.**, e.a. (red.), 2000. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland, Zutphen*.
- Theunissen, E.M.**, 1999. *Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip "Hilversum-cultuur"*. Dissertatie, Leiden.
- Törnqvist, T.E.**, 1993. *Holocene alternation of meandering and anastomosing fluvial systems in the Rhine-Meuse Delta (central Netherlands) controlled by sea-level rise and subsoil erodibility*. *Journal of Sedimentary Petrology*, 63: 683-693.
- Verbraeck, A., H. Kok en M. van Meerkerk**, 1974. *The genesis and age of the riverdunes (donken) in the Alblasserwaard*. Mededelingen Rijks Geologische Dienst, Nieuwe serie vol. 25, no. 1. Maastricht.
- Verhart, L. en H. Groenendijk**, 2005. *Leven in overvloed. Midden- en laat-mesolithicum*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Verhart, L.**, 2005. *Een verdronken land. Mesolithische vondsten uit de Noordzee*. In: Louwe Kooijmans, L.P., P.W. van den Broeke, H. Fokkens, A. van Gijn (red.): *Nederland in de prehistorie*. Amsterdam.
- Visscher, H.A.**, 1988. *De Alblasserwaard. Kennismaking met een bijzonder polderlandschap*. Dordrecht.

Wees, S. van, 1988. *Jongere monumenten in Gorcum. Architectuur uit de periode 1890-1960*, Gorinchem

Grote historische Atlas van Nederland, Deel I West-Nederland 1839-1859, Groningen, 1990

Grote historische topografische atlas ca. 1905 Zuid-Holland, Tilburg 2005

Websites:

<http://nl.wikipedia.org/wiki>

www.regiodiep.nl

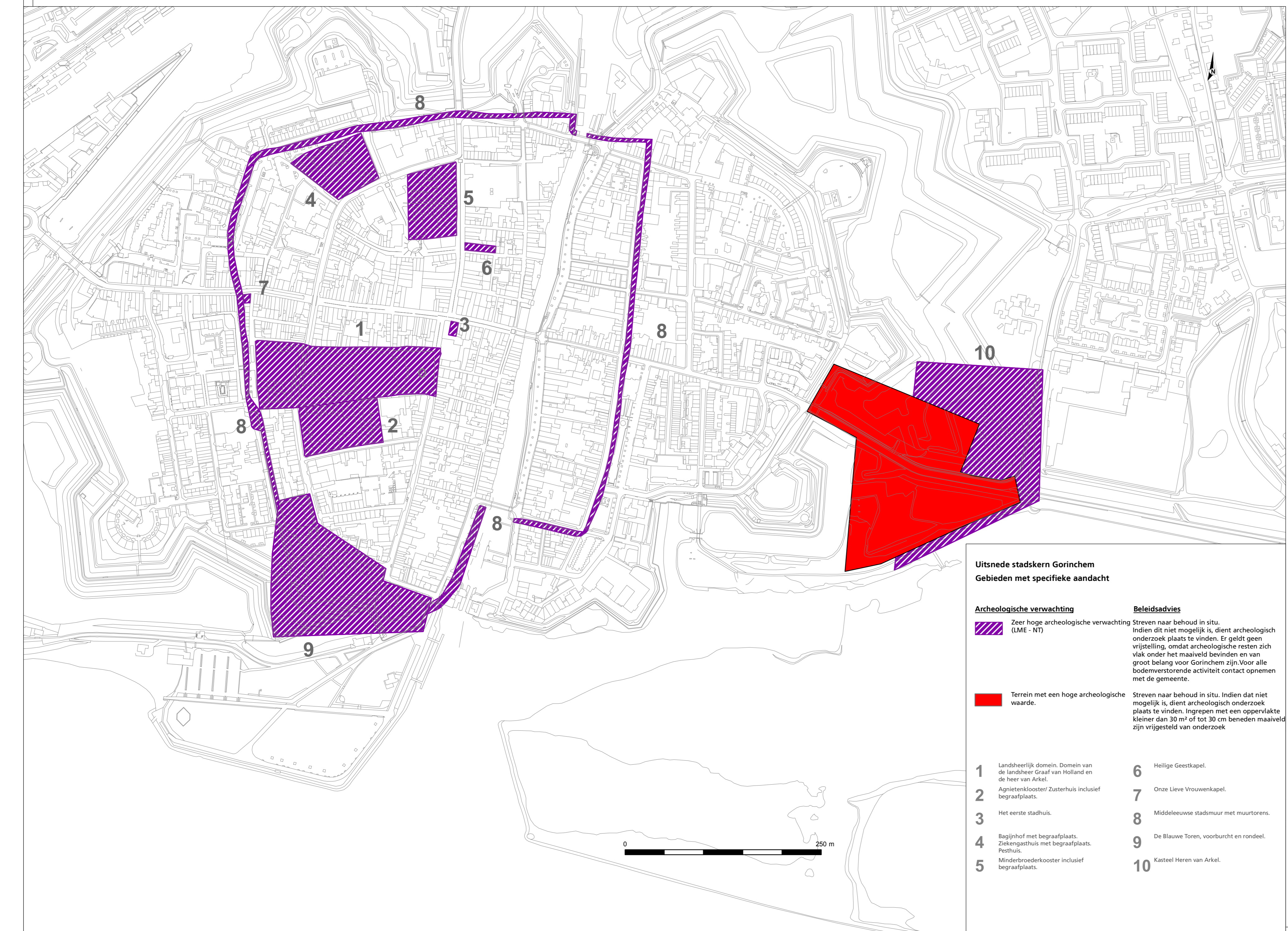
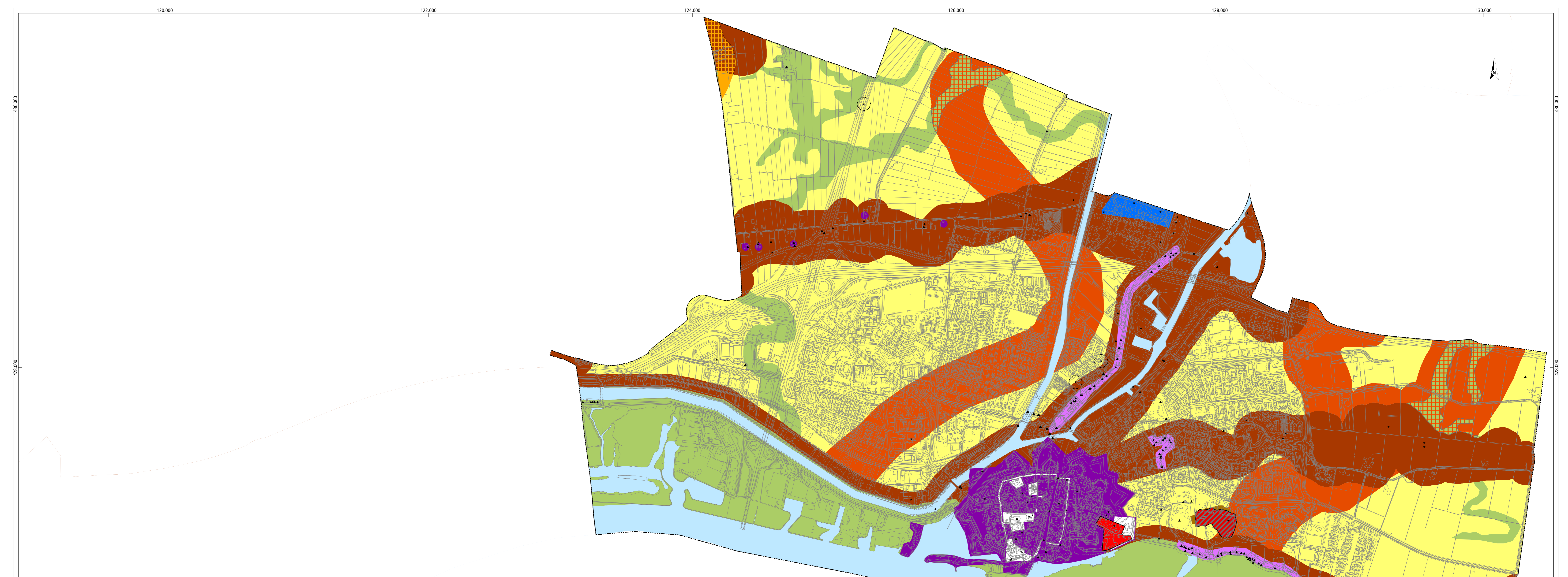
<http://www.slotherlaer.nl/historie>

www.watwaswaar.nl

<http://home.tiscali.nl/~kastelenzuidholland/>

chs.zuid-holland.nl

Archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart
Gemeente Gorinchem

Archeologische waarden

- archeologisch rijksmonument (gratis aangevraagd)
- terrein met een bepaalde archeologische waarde (overige AMK-terreinen)

Archeologische verwachting

- specifieke verwachting voor Romeinse tijd
- zeer hoge verwachting voor late middeleeuwen en nieuwe tijd
- zeer hoge verwachting voor prehistorie tot middeleeuwen
- hoge verwachting voor prehistorie tot middeleeuwen
- hoge verwachting aan of nabij het oppervlak
- hoge verwachting tussen 1,5 en 5 meter beneden maaiveld
- hoge verwachting dieper dan 1,5 meter beneden maaiveld
- hoge verwachting dieper dan 5 meter beneden maaiveld
- middelmatige verwachting voor prehistorie tot middeleeuwen
- lage verwachting (alle perioden)
- lage verwachting

Beleidsadvies

Geen enkele bodemverstorende activiteiten toegestaan. Behoud in situ is uitgangspunt. Alle bodemverstorende activiteiten zijn vergoedingsplichtig (aanvraag bij RCE).

Streef naar behoud in situ. Indien dat niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Ingrijpen met een oppervlakte kleiner dan 30 m² of tot 30 cm beneden maaiveld zijn vrijgesteld van onderzoek.

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 30 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

Streef naar behoud in situ. Indien dit niet mogelijk is, dient archeologisch onderzoek plaats te vinden. Er geldt geen vrijstelling, omdat archeologische resten zich vlak onder het maaiveld bevinden en van groot belang voor Gorinchem zijn. Voor alle bodemverstorende activiteiten contact op nemen met de gemeente.

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 30 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 100 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

zeker hoge verwachting (voor prehistorie tot middeleeuwen)

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 50 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

hoge verwachting (voor prehistorie tot middeleeuwen)

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 250 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

hoge verwachting aan of nabij het oppervlak

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 250 m² en dieper dan 150 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

hoge verwachting tussen 1,5 en 5 meter beneden maaiveld

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 250 m² en dieper dan 150 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

hoge verwachting dieper dan 1,5 meter beneden maaiveld

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 250 m² en dieper dan 500 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

hoge verwachting dieper dan 5 meter beneden maaiveld

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 250 m² en dieper dan 500 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

middelmatige verwachting voor prehistorie tot middeleeuwen

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 500 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

lage verwachting (alle perioden)

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 10000 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

lage verwachting

Bij ingrijpen groter dan of gelijk aan 10000 m² en dieper dan 30 cm is archeologisch onderzoek noodzakelijk.

voor overlappende zones geldt dat de blikjes in het raster de bovenliggende laag vormen

Bij ingrijpen geldt het beleidsadvies van de bovenliggende laag.

Overig

- archeologische vondstlocatie met contour
- historisch element
- gemeentegrens
- topografie (beeldreht; Topografische Dienst)
- water

BAAC
ONDERZOEK EN
ADVISENBUREAU

versie 4.0 - 18-11-2009